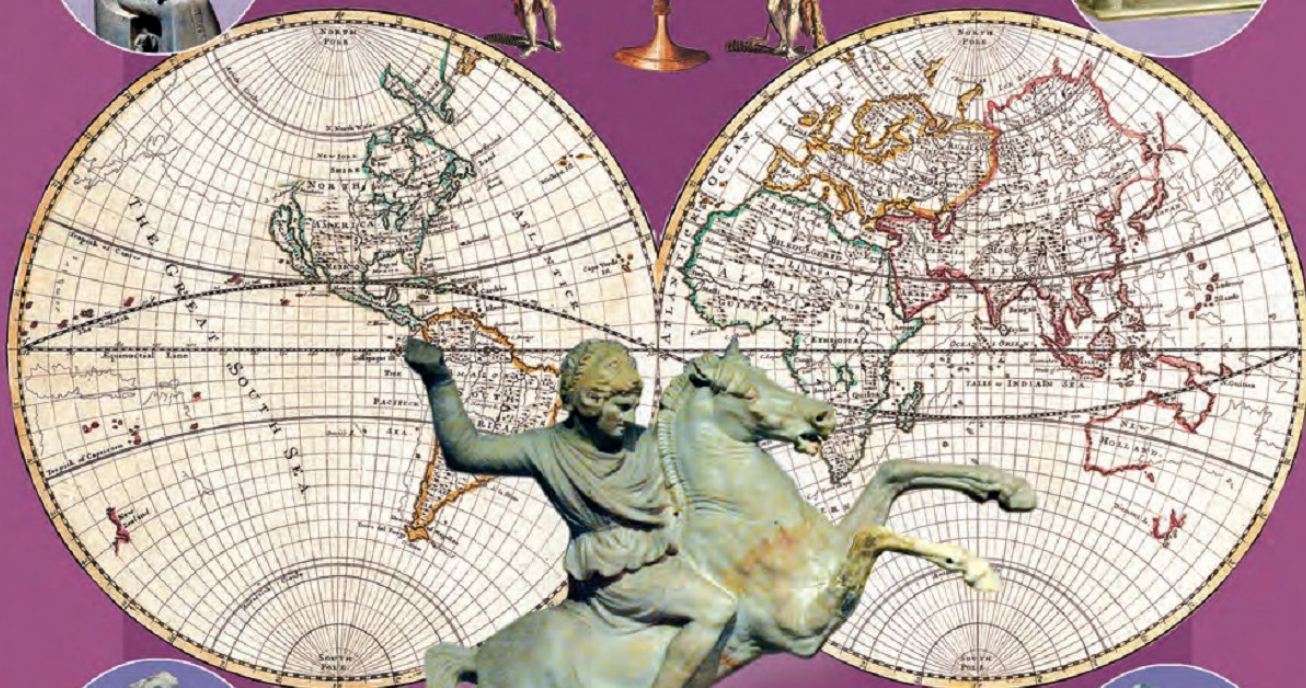

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱԱԹԵՍԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍՔԵՐ

Ա. ՔՈՍՅԱՆ, Ե. ԳՐԵԿՅԱՆ, Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ,
Վ. ՂԼԵԶՅԱՆ, Ռ. ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

10-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ
ՀՈՍՔԵՐԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

Վերահրատարակություն

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ • 2017

Երաշխավորված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից՝
որպես դասագիրք ավագ դպրոցի 10–րդ դասարանի
ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի համար

ՀՏԴ 373.167.1:930.9(075)
ԳՄԴ 63.3(0) ց72
Հ 202

Խմբագիրներ՝ **Արամ Քոսյան**. պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Արամ Նազարյան. պատմագիտության թեկնածու

Հեղինակներ՝ **Արամ Քոսյան**. պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
(Ներածություն, Մաս 1. Գլուխ Բ, Գլուխ Գ. § 1, Գլուխ Դ)
Երվանդ Գրեկյան. պատմագիտության դոկտոր
(Մաս 1. Գլուխ Ա, Գլուխ Գ. §§ 2–5)
Գագիկ Հարությունյան. պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Մաս 2. Գլուխներ Ա, Բ, Գ, Դ)
Վալերի Ղլեյան. պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Մաս 3. Գլուխ Ա, Գլուխ Բ. §§ 4, 5)
Ռուբեն Սաֆրաստյան. ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
(Մաս 3. Գլուխ Բ. §§ 1–3)

Մեթոդական մասի հեղինակ՝ **Արմինե Սարգսյան**. պատմաբան, մանկավարժ

Քարտեզագիր՝ **Գրիգոր Բեգլարյան**

Հ 202 **ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: 10–րդ դասարան: Ընդհանուր և բնագիտա-
մաթեմատիկական հոսքերի դասագիրք:** Վերահրատարակություն / Ա. Քոսյան,
Ե. Գրեկյան, Գ. Հարությունյան, Վ. Ղլեյան, Ռ. Սաֆրաստյան.— Եր.: «Ձանգակ» հրատ.,
2017.— 192 էջ:

ՀՏԴ 373.167.1:930.9(075)
ԳՄԴ 63.3(0) ց72

ISBN 978–99941–1–634–8

© Քոսյան Ա., Գրեկյան Ե., Հարությունյան Գ., Ղլեյան Վ., Սաֆրաստյան Ռ., 2017 թ.
© «Ձանգակ–97» ՍՊԸ, 2017 թ.
© ԴՏՀՏԵՀ, 2017 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 5

ՄԱՍ 1. ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 8
§ 1. ԱՌԱՋԻՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 8
§ 2. ՀԱՄԱԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ:
    ԱՐԵՎԵԼԱՄԻՋԵՐԿՐԱԾՈՎՅԱՆ ԱՎԱԶԱՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ 12
§ 3. ԽԵԹԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՄԻՏԱՆՆԻՆ, ԲԱԲԵԼՈՆԻԱՆ ԵՎ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԸ Ք.Ա II
    ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ 16
§ 4. ՆՈՐ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՅԱՆ ԵՎ ՆՈՐ ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 19
§ 5. ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 21

ԳԼՈՒԽ Բ. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 24
§ 1. ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻԶԲԸ 24
§ 2. ԴԱՍԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՊՈԼԻՍԸ 28
§ 3. ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԸ Ք.Ա V ԴԱՐՈՒՄ 31
§ 4. ՎԱՂ ՀՌՈՄ. ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ 34
§ 5. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք.Ա. III-II ԴԱՐԵՐՈՒՄ 37
§ 6. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ 39

ԳԼՈՒԽ Գ. ՀԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ... 43
§ 1. ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ 43
§ 2. ԿՐՈՆԸ 46
§ 3. ԳԻՐԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 49
§ 4. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ 52

ԳԼՈՒԽ Դ. ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՎԱՐՏԸ 57
§ 1. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ 57
§ 2. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ I-V ԴԱՐԵՐՈՒՄ 60
§ 3. ՀՌՈՄԻ ԱՋԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ 64
§ 4. ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ 66
§ 5. ՉԻՆԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԸ ՆՈՐ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿԶԵՆԵՐԻՆ 69

ՄԱՍ 2. ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

ԳԼՈՒԽ Ա. ԱՆՅՈՒՄ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ 73
§ 1. ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ 73
§ 2. ՊԱՅՔԱՐ ԱՐԵՎՄՏԱՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ 77
§ 3. ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ 82
§ 4. ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՆ V-VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ 85
§ 5. ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 87

ԳԼՈՒԽ Բ. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ 90

§ 1. ԽԱՉԱԿՐԱՅ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ 90

§ 2. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ ԴԱՍԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ 94

§ 3. ԴԱՍԱՅԻՆ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ 97

§ 4. ԴԱՍԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ: ՎԱՂ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ 100

§ 5. ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՆ IX–XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ 104

§ 6. ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԻԱՅՈՒՄ 108

ԳԼՈՒԽ Գ. ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 112

§ 1. ՀԻՆԴՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ 112

§ 2. ՉԻՆԱՍՏԱՆԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ 115

§ 3. ՃԱՊՈՆԻԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ 118

§ 4. ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ 121

§ 5. ՔՈՉՎՈՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 124

§ 6. ՄԻՆՉԿՈՒՄԲՈՍՅԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՆ 128

ԳԼՈՒԽ Դ. ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՇԵՄԻՆ 131

§ 1. ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՇԵՄԻՆ 131

§ 2. ՆՈՐ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԾՆՈՒՆԴԸ 134

§ 3. ԱՐԵՎՄՅՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XVI ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ 138

ՄԱՍ 3. ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ Ա. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ
ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱՅՈՒՄ (XVII դար – XX դարի սկիզբ) 142

§ 1. ԱՇԽԱՐՀԸ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՍԿԶԲԻՆ 142

§ 2. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 145

§ 3. ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ 148

§ 4. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 151

§ 5. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ՈՒՂԻՆ 155

§ 6. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՈՒՂԻՆ 157

§ 7. ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԵՎ ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 160

§ 8. ԱՎՍՏՐՈ–ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՆ՝ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՈՒԿ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՅՈՐՈՒԹՅՈՒՆ 163

§ 9. ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ ԲԱԼԿԱՆՅԱՆ ԹԵՐԱԿՂՁՈՒՄ 166

§ 10. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՈՒՂԻՆ 169

§ 11. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՈՒՂԻՆ 172

ԳԼՈՒԽ Բ. ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ 175

§ 1. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ 175

§ 2. ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ 179

§ 3. ԻՐԱՆԸ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ 181

§ 4. ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՃԱՊՈՆԻԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ 184

§ 5. ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ 186

ԿԱՐԵՎՈՐ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ 190

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

«Քաղաքակրթություն» հասկացությունը, պատմության պարբերացումը

Քաղաքակրթություն բառը ծագում է լատիներենից. այն նախապես նշանակում էր «քաղաքային, պետական, քաղաքացիական»: Հին հռոմեացիների պատկերացմամբ՝ քաղաքակիրթ էր համարվում նստակյաց, քաղաքային կենցաղով ապրող հասարակությունը, որը նրանք հակադրում էին հետամնաց, բարբարոսական հասարակությանը: Քաղաքակրթությունը մարդկային հասարակության զարգացման գործընթացն է՝ իր տարբեր փուլերով: Այն սկսվում է տոհմատիրական հասարակարգի քայքայումով և քաղաքակրթական արժեքների (նյութական և հոգևոր մշակույթ, պետականություն և այլն) ստեղծումով: Այդ քաղաքակրթական գործընթացը պայմանականորեն բաժանվում է մի շարք փուլերի. որի հիմքում ընկած են մարդկության պատմության համար ընդհանուր երևույթները՝ արտադրության եղանակ, սոցիալ-քաղաքական հաստատություններ և այլն:

Գոյություն ունի *տեղական քաղաքակրթությունների* մասին տեսություն, ըստ որի՝ մարդկության պատմությունը բաղկացած է ինքնուրույն քաղաքակրթությունների պատմությունից: Դրանցից յուրաքանչյուրը ձևավորվել է մի որոշակի տարածքում և ունի իր քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր-մշակույթային զարգացման առանձնահատկու-

թյունները: Օրինակ՝ Հին հնդկական, Հին եգիպտական, Միջնադարյան եվրոպական, Կենտրոնական և Հարավային Ամերիկայի և այլն:

Տեղական քաղաքակրթությունների զարգացումը կարող է ընթանալ այլ քաղաքակրթություններից մեկուսացված: Այդ պարագայում քաղաքակրթությունը երկար դարեր պահպանում է իր նախնական տեսքը, չի ընդունում իր մեջ օտարի քաղաքակրթական արժեքները: Այդպիսի քաղաքակրթություններն անվանում են *ավանդական*: Ավանդական քաղաքակրթությունների օրինակներ են մինչկոլումբոսյան Ամերիկան, միջնադարյան Չինաստանը, Ճապոնիան և այլն:

Ավագ դպրոցի դասագրքերը հենվում են պատմության պարբերացման քաղաքակրթական մոտեցման վրա: Մարդկության անցած ուղին՝ իր սկզբնավորման պահից մինչև մեր օրերը, բաժանվում է երեք փուլերի՝ 1) մինչարդյունաբերական (հին և միջին դարեր), 2) արդյունաբերական (XVII դ. — XX դ. կեսեր) և 3) հետարդյունաբերական (XX դ. երկրորդ կեսից մինչև մեր օրերը):

Քաղաքակրթական մոտեցմամբ պարբերացմանը զուգահեռ ընդունված է նաև պատմության պայմանական բաժանումը չորս խոշոր փուլերի: Դրանցից յուրաքանչյուրի սկիզբն ու ավարտը բնորոշվում են հասարակության պատմության որոշակի իրադարձությամբ: Այդ փուլերն են՝

ա) Հնագույն և հին շրջան (հնագույն ժամանակներից մինչև մ.թ. V դար՝ Արևմտահռոմեական կայսրության անկումը),

բ) Միջին դարեր (Արևմտահռոմեական կայսրության անկումից մինչև XVII դարի անգլիական հեղափոխություն),

գ) Նոր շրջան (Անգլիական հեղափոխությունից մինչև Առաջին աշխարհամարտի ավարտը),

դ) Նորագույն շրջան (Առաջին աշխարհամարտի ավարտից մինչև մեր օրերը):

Նորագույն շրջանի այժմեական՝ արդի փուլում տեղի են ունենում պատմական նոր գործընթացներ: Ժամանակակից աշխարհի զարգացման գլխավոր բնորոշ առանձնահատկությունը միասնացումն է (ինտեգրում) հասարակական կյանքի բոլոր մակարդակներով:

Պատմական գործընթացի բազմազանությունը և միասնականությունը

Համաշխարհային պատմական գործընթացը՝ որպես մեկ ամբողջություն ներկայացվում է անցած փուլերում գոյություն ունեցած և արդի փուլի քաղաքակրթությունների բազմազանության տեսքով: Երկրագնդի տարբեր շրջաններում մարդու և հասարակության զարգացումը, պայմանավորված տեղական առանձնահատկություններով, ընթացել է տարբեր եղանակներով: Դրա արդյունքում ձևավորվել են բազմազան քաղաքակրթություններ՝ արևելյան, եվրոպական, աֆրիկյան, ամերիկյան և այլն: Սակայն նշված քաղաքակրթությունները, տարբերությունների հետ մեկտեղ, ունեն զարգացման ընդհանուր օրինաչափություններ: Հենց այդ հանգամանքով է պայմանավորված համաշխարհային

պատմական գործընթացի միասնականությունը:

Հասարակության զարգացման միասնական օրինաչափություններից են հասարակության կազմակերպման եղանակը (պետություն), բնակչության բաժանումը սոցիալական խմբերի և այլն: Սրանցից յուրաքանչյուրը յուրովի է դրսևորվում տարբեր երկրներում: Օրինակ՝ գետահովտային քաղաքակրթություններում (Հին Եգիպտոս, Միջագետք) պետության վաղ կազմավորումը և կենտրոնացումը պայմանավորված էր հասարակության մարդկային ողջ ներուժի նպատակասլաց աշխատանքի կազմակերպման անհրաժեշտությամբ: Դրան հակառակ՝ Արևելամիջերկրածովյան ավազանում (փյունիկյան քաղաքպետություններ) պետությունը հանդես է գալիս որպես հասարակության կենսագործունեության հիմնական ուղղության՝ առևտրաարհեստագործական ոլորտի կարգավորող: Այդ է պատճառը, որ այստեղ պետական կառույցը անհամեմատ ավելի ապակենտրոնացված բնույթ ուներ:

Քաղաքակրթության ակունքներում. Նորարիդարյան հեղափոխությունը

Մինչև Ք.ա. XI-X հազարամյակները երկրագնդի բնակչության տնտեսավարումը բնութագրվում է որպես յուրացնող: Այսինքն՝ մարդն իր գոյությունը պահպանում էր բնության ստեղծած պարաստի բարիքների հաշվին (որսորդություն, հավաքչություն, ձկնորսություն): Գոյության միջոցների սպառումը կամ սակավությունը տվյալ տարածքում ստիպում էր մարդկանց շարունակ տեղաշարժվել: Դեռևս չկային մշտական բնակավայրեր, իսկ սննդի պակասը արգելակում էր մարդկանց թվաքանակի աճը:

Երկրագնդի վերջին սառցակալումից հետո տեղի ունեցան կարևոր փոփոխություններ նաև մարդկանց կյանքում: Բարենպաստ պայմաններ ունեցող շրջաններում մարդկանց առանձին խմբեր սկսեցին անցնել նստակեցության: Սկիզբ դրվեց մարդկանց նոր զբաղմունքների՝ **երկրագործությունը** և **անասնապահությունը**: Ք.ա. X–VI հազարամյակների ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհում, Միջագետքում, Միջերկրական ծովի արևելյան առափնյա շրջաններում, Չինաստանում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում սկսեցին առաջանալ վաղ երկրագործական կենտրոններ: Դրանցում սկզբնավորվեց նաև մյուս կարևոր զբաղմունքը՝ **արհեստագործությունը**: Մի քանի հազարամյակների ընթացքում երկրագնդի բնակչությունը աճեց մոտ 5–6 անգամ:

Անցումը նոր՝ արտադրող տնտեսավարման և նստակյաց ապրելակերպի էապես փոխեց հասարակության զարգացման ընթացքը և բովանդակությունը, որի պատճառով այդ փոփոխությունների ամբողջությունը ստացել է **«նորքարիդարյան (նեոլիթյան) հեղափոխություն»** անվանումը:

Համատեղ կյանքը առաջ բերեց մարդկանց մոտ համակեցության գաղափարը

(հանդուրժողական վերաբերմունք օտարի, ոչ արյունակցի հանդեպ), որը հասարակության զարգացման ամենակարևոր պայմաններից է:

Նորքարիդարյան հեղափոխության ձեռքբերումներից էր մարդու հոգևոր պահանջմունքների բավարարումը: Շրջակա միջավայրի իմաստավորման արդյունքում ձևավորվեցին կրոնական հավատալիքների տարբեր դրսևորումներ՝ տոտեմապաշտությունը, ոգեպաշտությունը, ֆետիշապաշտությունը և հմայապաշտությունը:

Այսպիսով՝ նեոլիթյան հեղափոխությունը շրջադարձային փուլ էր երկրագնդի բնակչության հետագա զարգացման համար: Դրա շնորհիվ նախապատրաստվեց անցումը հասարակական հարաբերությունների նոր համակարգին, որն ստացել է **«քաղաքակրթություն»** անվանումը:

Ք.ա. IV հազարամյակի վերջերից Առաջավոր Ասիայում ձևավորվում են առաջին պետականությունները: Շուտով այդ գործընթացն ընդգրկեց այն ժամանակվա «զարգացած աշխարհը»՝ Միջերկրական ծովի ավազանից, Հայկական լեռնաշխարհից, Միջագետքից մինչև Հնդկաստան և Չինաստան: Սկսվեց մարդկության պատմության քաղաքակրթական ժամանակաշրջանը:

ՄԱՍ 1

ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ

ՓԼՈՒԽ Ա. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 1. ԱՌԱՋԻՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Պետության կազմավորումը Եգիպտոսում: Եգիպտական քաղաքակրթությունը ձևավորվել է Աֆրիկայի հյուսիս-արևելքում՝ Նեղոս գետի ստորին հոսանքի շրջանում: Աշխարհագրական առումով երկիրը բաժանվում է երկու մասի՝ Վերին և Ստորին Եգիպտոս: Վերին Եգիպտոսը ձգվում է Նեղոսի հովտով, որը գետի երկու ափերին ընկած մի նեղ գոտի է: Ստորին Եգիպտոսը Նեղոսի դելտայի շրջանն է:

Եգիպտոսում առաջին մշտական բնակավայրերը հանդես են գալիս Ք.ա. VI հազարամյակում: Հաջորդ հազարամյակի վերջում մարդիկ սկսեցին կառուցել ջրանցքներ, օգտագործել պղնձե գործիքներ և զենքեր: Բարձր զարգացման հասավ խեցեգործությունը, սկիզբ դրվեց միջազգային առևտրին:

Ք.ա. IV հազարամյակի առաջին կեսին մեծ փոփոխություններ արձանագրվեցին հասարակության կյանքում: Բնակավայրերի պարսպապատումը և խոշոր դամբարանների առկայությունը վկայում են հասարակության շերտավորման և քաղաքական կենտրոնացվածության մասին: Այդ պահից արդեն Եգիպտոսում սկսվում է պետականության ձևավորումը:

Առաջին պետականությունները ծնունդ առան խոշոր բնակավայրերի՝ **նոմերի** հիմքի վրա: Կենսատարածքի և նյութական միջոցների ավելացման նպատակով նոմերը պատերազմում էին միմ-

յանց դեմ: Ք.ա. XXXIII դ. նոմերը միավորվեցին և կազմավորվեցին երկու խոշոր թագավորություններ՝ Վերին և Ստորին Եգիպտոսները:

Այս երկու թագավորությունների միջև պատերազմներում ի վերջո հաղթեց Վերին Եգիպտոսը, և կազմավորվեց առաջին համաեգիպտական պետությունը: Միացյալ Եգիպտոսի առաջին արքան **Մինան** էր, որը և հիմք դրեց I հարստությանը: Եգիպտոսի պատմության այս ժամանակաշրջանը կոչվում է **Վաղ թագավորություն (Ք.ա. XXXI-XXIX դդ.)**:

Երկու Եգիպտոսների միավորումն ունեցավ շրջադարձային նշանակություն: Դադարեցին պատերազմները, վերականգնվեց տնտեսությունը, սկսվեց նորաստեղծ պետության քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-պաշտամունքային հիմքերի ամրապնդումը: Մինան կառուցեց նոր մայրաքաղաք՝ **Մեմֆիսը** Նեղոսի դելտայի շրջանում: Արքաները համարվում էին Վերին Եգիպտոսի գլխավոր աստված **Տորի** երկրային մարմնավորումը: Նրանք կրում էին **փարավոն** («մեծ տան») պալատի տեր) տիտղոսը:

Վաղ թագավորության ավարտին Եգիպտոսն արդեն ձևավորված ամուր պետություն էր: Հենց այս շրջանում հիմք դրվեց նրա հետագա հզորացմանը և միջազգային ասպարեզ դուրս գալուն:

Շումերական քաղաք-պետությունները: Միջագետքը քաղաքակրթության հնագույն կենտրոններից է: Այն ընդգրկում է Եփրատ և Տիգրիս գետերի միջին ու ստորին հոսանքի ավազանը՝ հասնելով մինչև Պարսից ծոց: Այստեղ երկրագործությամբ հնարավոր էր զբաղվել միայն այն շրջաններում, որոնք ոռոգվում էին Եփրատի և Տիգրիսի ջրերով:

Առաջին վաղ երկրագործական բնակավայրերն ի հայտ են եկել Հյուսիսային Միջագետքում՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և Զագրոսյան լեռների փեշերին՝ Ք.ա. IX հազարամյակում: Այստեղից վաղ երկրագործները շարժվեցին հարավ: Ք.ա. VI հազարամյակում մարդիկ սկսեցին անցկացնել առաջին ոռոգող առուները, յուրացրին նոր հողեր, ի հայտ եկան նոր բնակատեղիներ:

Միջագետքի բնակչությունը բաղկացած էր տարբեր ժողովուրդներից: Հարավի հնագույն բնակիչները **շումերներն** էին: Ք.ա. III հազարամյակից Միջագետք են ներթափանցում **սեմալեզու ցեղեր** և **կուտիները**:

Մինչև Ք.ա. III հազարամյակի սկիզբը Միջագետքը քաղաքական առումով միավորված չէր: Հարավում գոյություն ունեին շումերական տասնյակ քաղաք-պետություններ: Դրանցից առավել հայտնի էին **Քիշը, Ուրը, Լագաշը, Ուրուկը** և այլն: Այս քաղաքները մշտական պայքար էին մղում միմյանց դեմ:

Միջագետքի պետությունները Ք.ա. III հազարամյակում: Ք.ա. III հազարամյակի կեսերից Միջագետք ներթափանցած սեմական ցեղերը սկսեցին գործուն դեր խաղալ այստեղի պետությունների քաղաքական կյանքում: Որոշ շրջաններում իշխանությունն անցավ սեմա-

կան առաջնորդների ձեռքը: Դրանցից էր **Աքքադի** թագավորության հիմնադիր **Սարգոնը (Ք.ա. 2330–2295 թթ.):** Վերջինս իր համար կառուցեց նոր նստավայր՝ Աքքադ քաղաքը:

Սարգոնն իրականացրեց մի շարք բարեփոխումներ: Նրան է վերագրվում աշխարհում առաջին մշտական բանակի կազմավորումը՝ բաղկացած 5400 զինվորներից: Հենվելով նոր բանակի վրա՝ Սարգոնը իր իշխանությունը տարածեց ողջ Շումերի վրա և ձեռնամուխ եղավ արտաքին նվաճումների: Սարգոնն արշավանքներ կազմակերպեց դեպի **Էբլա** և **Մարի** (ներկայիս Սիրիայում), **Սուբարտու** (Հյուսիսային Միջագետք և Հայկական լեռնաշխարհի հարավ) և **Էբլա** (հարավարևմտյան Իրան): Այդ նվաճումների հետևանքով կազմավորվեց Աքքադի ընդարձակ տերությունը, որը ժամանակին հզորագույնն էր Առաջավոր Ասիայում:

Աքքադի թագավորությունն իր հզորության բարձրակետին հասավ Սարգոնի թոռան՝ **Նարամսինի** օրոք: Հենվելով քրմության վրա՝ նա ամրապնդեց արքայական իշխանությունը: Նարամսինը տաճարներին տալիս էր ընդարձակ հողատարածքներ, կառուցում նոր տաճարներ: Դրա դիմաց քրմությունը Նարամսինին հոչակեց Աքքադի աստված:

Նարամսինի կառավարման վերջին տարիներին Աքքադի թագավորությանը սկսեցին սպառնալ լեռնական **կուտիների** ցեղերը: Նրա կառավարումից կարճ ժամանակ անց Միջագետքը նվաճվեց կուտիների կողմից: Կուտիների իշխանությունը շարունակվեց մոտ մեկ դար:

Արևելյան Միջերկրականի առաջին քաղաք-պետությունները: Միջերկրական ծովի արևելյան ավազանը՝ Տավրոսյան լեռներից մինչև Եգիպտոս տարածքը, երկրագնդի վրա երկրագործության հնագույն օջախներից է: Նստակեցության և դրա հետ կապված պետականության ձևավորմանը նպաստեց նաև առևտուրը: Այստեղով էին անցնում Միջագետքից և Փոքր Ասիայից Եգիպտոս տանող առևտրական ուղիները, իսկ քաղաքների մեծ մասը ծովափին էր: Դա թույլ էր տալիս առևտրական կապեր հաստատել Միջերկրական ծովի ավազանի հետ: Առևտրական հարաբերություններում ներգրավված էին տեղի բոլոր ժողովուրդները՝ **քանանացիները, ամորեացիները** և այլն:

Արևելյան Միջերկրականում ձևավորվեցին խոշոր քաղաքային կենտրոններ, ինչպիսիք էին **Էբլան, Բիբլոսը, Տյուրոսը, Սիդոնը** և այլն: Ք.ա. IV հազարամյակում վերելք ապրեց Էբլան: Ք.ա. XXV–XIV դդ. Էբլայի քաղաքական ազդեցության տակ էր հայտնվել գրեթե ողջ Սիրիան: Առևտրական ճանապարհներին տիրելու և տարանցիկ առևտուրը վերահսկելու համար Էբլան պայքարում էր միջագետքյան պետությունների, մասնավորապես՝ Աքքադի տերության դեմ:

Քաղաքակրթության սկիզբը Հնդկաստանում և Չինաստանում: Հնդկաստանը քաղաքակրթության հնագույն կենտրոններից է: Հնդկաստանը աչքի է ընկնում բերրի հողով և ջրի առատությամբ (այստեղով են հոսում ջրառատ **Ինդոս, Գանգես, Բրահմապուտրա** և այլ գետեր): Հնդկաստանի հնագույն բնակիչները **դրավիդյան** ժողովուրդներն էին:

Ք.ա. XXXIII դ. սկսած՝ Ինդոսի հովտում նկատվում է արտադրողական ուժերի բուռն աճ, յուրացվում է բրոնզի ձուլման տեխնիկան: Ընդարձակվում է բնակավայրերի տարածքը, ի հայտ են գալիս առաջին քաղաքները: Դրանցից մեկի անունով այս դարաշրջանը ստացել է **Խարապպայի մշակույթ** անվանումը: Այս դարաշրջանին բնորոշ էր քաղաքային մշակույթի աննախադեպ բարձր մակարդակը: Խոշոր և փոքր քաղաքների թիվը հասնում էր մի քանի հարյուրի: Միայն Խարապպան ուներ քսան հազարից ավելի բնակչություն: Խարապպայի քաղաքակրթության կարևորագույն ձեռքբերումներից մեկը գրի ստեղծումն էր:

Խարապպայի մշակույթը մոտ Ք.ա. 1800 թ. սկսած անկում է ապրում: Խոշոր քաղաքների մեծ մասը լքվում է բնակիչների կողմից: Պատճառը կլիմայական փոփոխություններն էին, երբ տաք ու խոնավ եղանակային պայմաններին փոխարինեց չորային և համեմատաբար սառը կլիման:

Ք.ա. XVIII–XVII դդ. Հնդկաստան ներթափանցեցին **արիական ցեղերը** և տիրեցին Հյուսիսային Հնդկաստանին: Արիացիները յուրացրին երկրագործությունն ու քաղաքային կենցաղը: Արդեն Ք.ա. XV–XIII դդ. նրանք ստեղծեցին մի շարք պետություններ: Արքաները կոչվում էին **մաջա**, որոնց իշխանությունը ժառանգական էր:

Մեծաքանակ նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ գերիշխանությունը պահպանելու արդյունքում ձևավորվեց խոր անջրպետ արիացիների և տեղացիների միջև: Բնակչությունը ստորաբաժանվեց դասերի՝ **վարնաների**: Դրանք էին **բրահմանները** (քրմեր), **քշատրիները** (ռազմիկներ), **վայշիները** (երկրագործ-

ներ, արհեստավորներ և առևտրականներ) և անազատների խավը ներկայացնող **չուդրաները** (ծառաներ, համայնքի իրավագուրկ անդամներ), ինչպես նաև ստրուկները: Պատկանելությունը վարնային ժառանգական էր, և խառը ամուսնությունը արգելված էր: Այս համակարգի հիման վրա միջնադարում ձևավորվեց Հնդկաստանի հասարակության **կաստայական** կառուցվածքը:

Չինաստանում վաղ երկրագործական հասարակությունը ձևավորվեց նեոլիթյան հեղափոխության շրջանում: Արդեն Ք.ա. VIII–VI հազարամյակներում Յանգզի գետի ավազանում գոյություն ունեին բազմաթիվ բնակավայրեր: Դրանց խոշորացումը հանգեցրեց պետականությունների ձևավորման: Ստեղծվում է հիերոգլիֆային գիրը:

Ք.ա. XVI դ. Հուանհե գետի միջին հոսանքի շրջանում հիմնվեց **սուսջին խոշոր պետությունը՝ Ին** հարստության գլխավորությամբ: Արքայական իշխանությունը աստվածապետական էր: Արքան միաժամանակ գերագույն հոգևոր առաջնորդն էր: Այս դարաշրջանը քաղաքային մշակույթի ծաղկման փուլ էր: Առաջ եկան բազմաթիվ պարսպապատ քաղաքներ՝ կանոնավոր հատակագծով: Ծաղկում ապրեց տնտեսությունը, մասնավորապես՝ մետաղագործությունը: Յուրացվել էր բրոնզի ձուլման տեխնիկան:

Չժոունների առաջնորդ **Ու Վանը** գրավեց իների տարածքները և հիմնեց **Չժոու** պետությունը (Ք.ա. 1046–249 թթ.): Այդ

պետության պատմությունը բաժանվում է երկու փուլի՝ **Արևմտյան Չժոուի** և **Արևելյան Չժոուի** տիրապետության շրջան:

Նոր հարստության օրոք մեծ զարգացում ապրեց տնտեսությունը: Ստեղծվեց ջրանցքների միասնական համակարգ: Բրոնզին զուգահեռ լայն տարածում ստացավ երկաթը: Ծաղկում են արհեստները, գիտությունը, հատկապես՝ փիլիսոփայական միտքը: Չինաստանի պատմության Արևմտյան Չժոուի շրջանը կոչվում է նաև «**Մտքի հարյուր դպրոցների**» դարաշրջան:

Արևմտյան Չժոուն վարում էր ակտիվ նվաճողական քաղաքականություն: Նրա արքաներն իրենց արշավանքների ժամանակ երբեմն հասնում էին մինչև Կենտրոնական Ասիա: Արքան (չինարեն՝ **վան**) ուներ գերագույն ռազմական և հոգևոր իշխանություն:

Ք.ա. 771 թ. երկրում սկսվեց գահակալական պայքար, ինչի արդյունքում գահ բարձրացավ **Պին** վանը: Դժվարանալով դիմագրավել քոչվոր ցեղերի ճնշմանը՝ նա մայրաքաղաքը տեղափոխեց արևելք՝ **Լոյան**, որով էլ սկսվում է **Արևելյան Չժոու** պետության դարաշրջանը:

Թագավորությունների միջև պատերազմները և բախումները հյուսիսի ու արևմուտքի քոչվորների դեմ, թույլ չէին տալիս առաջացած 10 պետություններից որևէ մեկի հզորացումը: Դրա արդյունքում Ք.ա. 249 թ. Արևելյան Չժոուն անկում ապրեց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ ազդեցություն են ունեցել աշխարհագրական պայմանները եգիպտական քաղաքակրթության ձևավորման վրա: Ինչ է նոմը: Ինչպես ձևավորվեց Վաղ թագավորությունը: **2.** Բնական պայմանների ինչ առանձնահատկություններ ուներ Միջագետքը:

Երբ են Միջագետքում առաջին անգամ ոռոգման համար արհեստական կառույցներ ստեղծել: **3.** Թվարկե՛ք Միջագետքի հայտնի քաղաք–պետությունները: Ո՞վ էր Աքքադի թագավորության հիմնադիրը: Ո՞ւմ օրոք Աքքադի թագավորությունը հասավ իր հզորության բարձրակետին: Ովքե՛ր էին կուտիները, որքան տևեց նրանց իշխանությունը Միջագետքում: **4.** Երբ են առաջացել առաջին քաղաք–պետությունները Արևելամիջերկրածովյան շրջանում. թվարկե՛ք դրանք: Ի՞նչ տարածք էր զբաղեցնում Էբլան վերելքի շրջանում: **5.** Երբ է ձևավորվել հարապայի մշակույթը: Արիական ցեղերը երբ ներթափանցեցին Հնդկաստան, ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ դա: Ներկայացրե՛ք հնդկական հասարակության սոցիալական կառուցվածքը: **6.** Չինաստանում երբ է ձևավորվել Ին հարստության թագավորությունը: Ի՞նչն էր բնորոշ այս պետությանը: Ո՞վ և երբ հիմնադրեց Չժոու հարստությունը: Արևմտյան Չժոու հարստության շրջանը ի՞նչ անունով է հայտնի: Ո՞վ էր Արևելյան Չժոու պետության հիմնադիրը: Ի՞նչն և երբ անկում ապրեց Արևելյան Չժոու պետությունը:

§ 2. ՀԱՄԱԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱՐԵՎԵԼԱՄԻՋԵՐԿՐԱԾՈՎՅԱՆ ԱՎԱՋԱՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Հին թագավորություն: Վաղ թագավորության ավարտին Եգիպտոսում իշխանության եկավ III հարստությունը, որով սկսվում է **Հին թագավորության դարաշրջանը** (*Ք.ա. XXVIII–XXIII դդ.*): Առաջին փարավոն **Ջոսերը** իրականացրեց վարչաքաղաքական բարեփոխում՝ իշխանությունից հեռացնելով նոմերում ժառանգաբար իշխող տեղական ազնվականության ներկայացուցիչներին: Վերջիններս փոխարինվեցին նշանակովի պաշտոնյաներով, որոնք հնագանդ էին արքային (հուն.՝ *նոմարքոսներ*): Ձևավորվեց կառավարման կուռ համակարգ:

Փարավոնի իշխանությունը հայտարարվեց աստվածատուր, իսկ փարավոնը՝ մարդ–աստված: Արքայական իշխանության դերն ընդգծելու նպատակով փարավոնների դամբարանները սկսեցին կառուցել ավելի մեծ և ճոխ:

Հին թագավորությունն իր հզորության բարձրակետին հասավ IV հարստության օրոք: Եգիպտացիները սկսեցին արշա-

վանքներ ձեռնարկել հարևան երկրների դեմ՝ դեպի հարավ՝ **Նուբիա**, դեպի արևմուտք՝ **Լիբիա**, և հյուսիս–արևելք՝ **Մինայի թերակղզի** և **Պաղեստին**:

IV հարստությանը հաջորդած նոր արքայատոհմը երկրում սկսված ճգնաժամի պայմաններում մեծ զիջումներ էր անում նոմային ազնվականությանն ու քրմությանը: Արդյունքում արքայական իշխանությունը թուլանում էր: Երկրում փաստացի իշխանությունն անցավ նոմարքոսների ու բարձրաստիճան քրմության ձեռքը: Երկիրը տրոհվեց մի քանի տասնյակ ինքնուրույն իշխանությունների:

Միջին թագավորություն: Եգիպտոսի տրոհումը նոմերի իր հետ բերեց արյունալի պատերազմներ և ավերածություններ: Իրավիճակը որոշ կառավարողների ստիպեց վերականգնել միասնական պետությունը: Այդ շարժումը հյուսիսում գլխավորեց Հերակլեոպոլիս, իսկ հարավում՝ Թեբե քաղաքը: Պայքարում հաղթեց Թեբեն, և Ք.ա. XXI դ. նրա փարավոնը հիմնադրեց համաեգիպտական XI հարստու-

Հնագույն պետությունները Առաջավոր Ասիայում և Մերձավոր Արևելքում Ք.ա. III–II հազարամյակներում

թյունը: Սկսվեց Եգիպտոսի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային նոր վերելքը, որը տևեց մոտ երեք դար: Այս դարաշրջանը հայտնի է Միջին թագավորություն անվամբ:

Միջին թագավորության շրջանում վերականգնվեց տնտեսությունը, կառուցվեցին նոր ջրանցքներ և քաղաքներ: Տնտեսության վերելքն ուղեկցվում էր տեխնիկական նորամուծություններով: Եգիպտացիները յուրացրին բրոնզի ձուլման տեխնիկան: Եգիպտոսը սկսեց աշխույժ առևտուր կատարել Փոքր Ասիայի, Սիրիայի և Միջագետքի հետ:

Միջին թագավորությունն իր հզորության բարձրակետին հասավ XII հարստության օրոք: Եգիպտոսից հարավ ընկած Նուբիան, որը հարուստ էր ոսկով, վերածվեց եգիպտական նահանգի:

Եգիպտոսի իշխանությունը տարածվում էր նաև Պաղեստինի և փյունիկյան որոշ քաղաքների վրա:

Շուտով միասնական պետությունը սկսեց տրոհվել: Սկսվեցին երկպառակչական պատերազմներ նոմերի միջև, բնակչության ապստամբություններ: Այդ իրավիճակից օգտվեցին արտաքին թշնամիները՝ **հիքսոսները**: Նրանք Ք.ա. XVII դ. նվաճեցին Դելտայի շրջանը, և Եգիպտոսը դարձավ հիքսոսների ընդարձակ պետության մի մասը: Դելտայի արևելքում նրանք հիմնեցին իրենց մայրաքաղաքը՝ **Ավարիսը**:

Նոր թագավորություն: Որոշ ժամանակ անց հիքսոսների դեմ պայքար սկսեցին Թեբեի շուրջ համախմբված նոմերը: Ի վերջո՝ Թեբեի փարավոն **Յահմոս I-ը** (Ք.ա. մոտ 1540–1517 թթ.) գրավեց Ավարիսը և վտարեց հիքսոսներին:

Այսպես սկսվեց Եգիպտոսի պատմության **Նոր թագավորության** դարաշրջանը:

Փարավոնները ձեռնամուխ եղան բանակի վերակազմավորմանը: Ստեղծվեցին մարտակառքերի ջոկատներ, զորքերը զինվեցին կատարելագործված զենքերով: Բանակում աճեց վարձկան զորքերի թվաքանակը: Այժմ Եգիպտոսն ուներ խոշոր բանակ, որը թույլ տվեց վարելու գործուն արտաքին քաղաքականություն:

Աննախադեպ հաջողություններ արձանագրվեցին **Թութոս III**-ի կառավարման ժամանակ (Ք.ա. 1467–1413 թթ.): Փարավոնը հյուսիսում հասավ մինչև Կարքեմիշ: Թութոս III-ի տերությունը հյուսիսից հարավ ձգվում էր մոտ 3200 կմ:

Փարավոնը ստեղծեց գաղութային վարչակազմ, որը պետք է իրագործեր նորանվաճ երկրների նկատմամբ տարվող քաղաքականությունը: Թութոսն առաջինն էր, ով նվաճվածների վրա սահմանեց հարկային և այլ պարտավորություններ:

Ք.ա. XIV դ. կարևոր իրադարձություններից էր փարավոն **Էխնատոնի** կրոնական բարեփոխումը: Փարավոնների կողմից տրվող նվիրատվությունների շնորհիվ երկրում մեծ ազդեցություն ձեռք բերեց Թեբեի հովանավոր աստված **Ամոնի** տաճարը: Տաճարի քրմերը միջամտում էին նույնիսկ պետության աշխարհիկ գործերին: Դա պատճառ էր դառնում փարավոնների և քրմության միջև տարաձայնությունների ու բախումների: Իրավիճակը լարվեց **Ամենհոտեպ IV**-ի (Ք.ա. 1352–1336 թթ.) կառավարման սկզբում:

Փարավոնը վճռեց հարցին տալ արմատական լուծում: Նա դիցարանում առաջ մղեց երկրորդական աստվածություն **Աթոնին**, որը մարմնավորում էր

Արևի սկախասկր: Աթոնը հռչակվեց Եգիպտոսի միակ աստված: Մնացած բոլորը՝ ներառյալ Ամոնը, վերածվեցին Աթոնի սպասավորների: Ամենհոտեպն իրեն հռչակեց Աթոնի միակ որդի և ընդունեց նոր անուն՝ **Էխնատոն** («Աթոնին հաճելի»): Նա տեղափոխվեց նորաստեղծ մայրաքաղաք՝ **Ախետատոն** («Աթոնի հորիզոն»):

Էխնատոնի բարեփոխումները ոչ միայն հանդիպեցին հին քրմության և նոմային ազնվականության դիմադրությանը, այլև արձագանք չգտան բնակչության մոտ: Էխնատոնի մահից հետո նրա հաջորդները ստիպված էին վերականգնել Ամոնի և մյուս աստվածների պաշտամունքը, քրմությանը վերադարձվեցին նրա իրավունքները:

Նոր թագավորության ավարտին վատթարացավ Եգիպտոսի ներքին և արտաքին դրությունը: Եգիպտոսի ազդեցությունը Արևելամիջերկրածովյան ավազանում գործնականում վերացավ: Իրավիճակը բարելավվեց միայն **Ռամզես II**-ի (Ք.ա. 1279–1213 թթ.) օրոք:

Ռամզեսը ձեռնարկեց Եգիպտոսի դիրքերը վերականգնելու գործը: Խեթական տերության դեմ սկսված երկարատև հակամարտությունն ի վերջո ավարտվեց հաշտությամբ: Ք.ա. 1258 թ. Ռամզեսի և խեթական արքա **Խաթուսիլիս III**-ի միջև կնքվեց պայմանագիր, որով կողմերը պարտավորվում էին բոլոր վիճելի հարցերը լուծել բացառապես խաղաղ միջոցներով, իսկ երրորդ կողմի դեմ պատերազմի ժամանակ պետք է օգնեին միմյանց: Խեթա-եգիպտական պայմանագիրը դիվանագիտության պատմության մեջ եզակի օրինակ է, որի մի շարք սկզբունքներ ընկած են արդի դիվանագիտության հիմքում:

Հաստատված խաղաղությունը թույլ տվեց իրականացնել հսկայածավալ շինարարություն: Կառուցվեցին նոր քաղաքներ, այդ թվում՝ փարավոնի նոր նստավայր *Պեր-Ռամզեսը* (Ռամզեսի տուն): Կառուցվեցին բազմաթիվ տաճարներ, որոնցից նշանավոր է *Աբու-Սիմբելի* ժայռակերտ տաճարը: Նեղոսի դելտայում հազարավոր հեկտար հողատարածություններ դարձան ոռոգովի:

Արևելամիջերկրածովյան ավազանը
Ք.ա. XI-VI դարերում: Ք.ա. XI դարում սկսվում է Միջերկրական ծովի արևելյան ավազանի երկրների քաղաքական, տնտեսական և մշակութային վերելքի նոր փուլը: Սկզբում աչքի էին ընկնում փյունիկյան քաղաքները, ինչի վկայությունը *փյունիկյան մեծ գաղութացումն էր:* Փյունիկյան ծովագնացները ներթափանցեցին Միջերկրական ծովի արևմտյան ավազան և հիմնեցին իրենց գաղութները Հյուսիսային Աֆրիկայում, Պիրենեյան թերակղզում և այլուր:

Միջերկրականի ծովափից հեռու՝ Սիրիայի խորքերում, հիմնական դերակատարությունը պատկանում էր *արամեացիներին:* Արամեացիների խոշորագույն պետական կազմավորումներից էր *Դանասկուրը* (կոչվում է նաև Արամ):

Պաղեստինում Ք.ա. XI դ. ստեղծվեց *Իսրայելի* պետությունը: Այն իր հզորու-

թյան բարձրակետին հասավ *Դավիթ* (մոտ Ք.ա. 1000–965 թթ.) և *Սողոմոն* (մոտ Ք.ա. 965–928 թթ.) արքաների օրոք: Պետության մայրաքաղաքն էր Երուսաղեմը, որն ընդարձակվեց և կառուցապատվեց շքեղ կառույցներով: Իսրայելի միասնական պետությունը կարճատև կյանք ունեցավ և շուտով տրոհվեց երկու թագավորությունների:

Ք.ա. VIII դարում Սիրիայի, Փյունիկիայի և Պաղեստինի պետությունների համար լուրջ սպառնալիք էր ներկայացնում վերելք ապրող Ասորեստանը: Որոշ ժամանակ անց ողջ տարածաշրջանը՝ մինչև Եգիպտոսի սահման, հայտնվեց ասորեստանյան տիրապետության տակ:

Ք.ա. VII դ. վերջերին, երբ Ասորեստանն անկում էր ապրում, նվաճված երկրները սկսեցին անկախանալ: Դրանից ամենից շատ օգտվեց *Տյուրքը*, որը վերստանձնեց փյունիկյան ծովափի առաջատարի դերը:

Այս տարածքները հետագայում անցան նախ՝ Բաբելոնիային, ապա՝ Աքեմենյան պարսկական տերությանը: Փյունիկիայի մի շարք քաղաքներ աքեմենյան գերիշխանության ներքո ծաղկում էին ապրում՝ հովանավորվելով աքեմենյան արքաների կողմից, որոնք շահագրգռված էին փյունիկյան առևտրի բարգավաճմամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ և ո՞ւմ կողմից հիմնադրվեց Հին թագավորությունը: Ապացուցե՞ք, որ IV հարստության օրոք Հին թագավորությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին:
2. Ո՞ր հարստության օրոք Միջին թագավորությունը հասավ իր հզորության բարձրակետին:
3. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ հիբսոսներին հաջողվեց արագորեն նվաճել Եգիպտոսը: Որքան տևեց նրանց գերիշխանությունը Եգիպտոսում:
4. Ի՞նչ նորամուծություն մտցրեց Թուրմոս III-ը նվաճված երկրների նկատմամբ իր քաղաքականության մեջ: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ էր Ամենհոտեպ IV փարավոնը փորձում բարեփոխումներ իրական-

նացնել: **5.** Ո՞ր հարստության օրոք Եգիպտոսը կրկին սկսեց վերելք ապրել: Ներկայացրե՞ք Ռամզես II-ի գործունեությունը: **6.** Սիրիայի և Պաղեստինի տարածքում ի՞նչ պետություններ կային Ք.ա. I հազարամյակի սկզբներին: Բացատրե՞ք «փյունիկյան մեծ գաղութացում» հասկացությունը:

§ 3. ԽԵԹԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՄԻՏԱՆԵՆԻՆ, ԲԱԲԵԼՈՆԻԱՆ ԵՎ ԱՍՈՐԵՍԱՆԸ Ք.Ա. II ՀԱՉԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ

Խեթական պետությունը: Ք.ա. III հազարամյակի կեսերից Փոքր Ասիայի երկրագործական կենտրոնների զարգացումը հանգեցրեց քաղաք-պետությունների ձևավորմանը: Ք.ա. XVII դ. *Լարարնա I*-ը միավորեց դրանք և ստեղծեց պետություն (խեթերը այն կոչում էին *խաթթի*), որի սահմանները ձգվում էին Կիլիկիայից մինչև Հալիսի գետաբերան: Նրան հաջորդած *խաթթուսիլիս I*-ը մայրաքաղաքը փոխադրեց *խաթթուսաս*, որն այդուհետև դարձավ Խեթական պետության մշտական մայրաքաղաքը: Նա գրավեց նաև Փոքր Ասիայի մեծ մասը:

Խաթթուսիլիսի գործուն արտաքին քաղաքականությունը շարունակեց նրա հաջորդ *Մուրսիլիս I*-ը: Վերջինս պարտության մատնեց Հյուսիսային Միջագետքի խուռիներին և գրավեց Բաբելոնը: Սակայն խեթական ազնվականությանը ձեռնտու չէր արքայական իշխանության ամրապնդումը, և շուտով Մուրսիլիսը դարձավ դավադրության զոհ: Երկրում սկսվեց ներքին անկայունության շրջան, ինչի հետևանքով խեթերը կորցրին իրենց տարածքների մեծ մասը:

Ք.ա. 1450 թ. սահմաններում գահին անցավ խուռիական ազնվականներից մեկին, որը կառավարեց որպես *Թուդիսայիս II*: Նոր հարստության արքաները վերսկսեցին արշավանքները դեպի արևմտյան Փոքր Ասիա և Սիրիա՝ փորձելով հետ քերել կորցրածը: Դրանց

արդյունքում խեթերը ստեղծեցին լայնածավալ տերություն, որն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Ք.ա. XIV դ. *Սուպիլուլիումաս I*-ի և *Մուրսիլիս II*-ի օրոք: Խեթական տիրապետությունը հաստատվեց գրեթե ողջ Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Սիրիայի վրա: Խեթական գերիշխանության տակ հայտնվեց նաև Միտաննին:

Սուպիլուլիումասը պայմանագիր կնքեց *Հայասայի* արքա *Խուկկանայի* հետ, ըստ որի՝ կողմերը պարտավորվում էին օգնել միմյանց երրորդ կողմի դեմ պատերազմների ժամանակ:

Դրությունը փոխվեց Մուրսիլիսի հաջորդների օրոք: Խեթական պետությունը իր նվաճումները պահելու համար ստիպված էր ներքաշվել պատերազմների մի շրջափուլ, որն աստիճանաբար ուժասպառ արեց երկիրը: Իրավիճակն առավել բարդացավ գահակալական պայքարի հետևանքով:

Խեթական տերությունը կարճատև վերելք ապրեց Ք.ա. XIII դարում: Բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատվեցին Եգիպտոսի և Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում գտնվող պետությունների հետ: Խեթական արքայի դուստրը դարձավ Իսուվայի (հայկ.՝ Ծոփք) արքայի կինը: Իսուվայի արքաները արտոնյալ կարգավիճակ ունեին խեթական արքունիքում: Նրանք մասնակցում էին խեթական արքաների կողմից

այլ երկրների հետ կնքվող պայմանագրերին՝ որպես վկաներ, կարող էին առաջնորդել խեթական բանակը:

Խեթական վերջին արքաների օրոք թշնամիների դեմ մղվող պայքարում, ինչպես նաև ներքին երկպառակչական պատերազմներում վերջնականապես սպառվեցին խեթերի ուժերը: Նրանք կորցրին Փոքր Ասիայի արևմտյան մասը, ապա և Կիպրոս կղզին: Մոտ Ք.ա. XII դարի սկզբներին Խեթական տերությունը տրոհվեց:

Միտաննի: Ք.ա. III հազարամյակում Հայաստանի տարածքից Հյուսիսային Սիրիա և Միջագետք տեղաշարժվեցին խուռիական ցեղերը: Հայկական լեռնաշխարհից այս նույն տարածքներ էին ներթափանցել նաև *հնդարիական* ծագում ունեցող ռազմունակ ցեղերը, որոնց գլխավորությամբ միավորված խուռիները **Ք.ա. XVI դ.** հիմնեցին *Միտաննիի թագավորությունը*:

Միտաննին հենց սկզբից բախվեց եգիպտացիների հետ: *Սաուսադասար* արքային մեծ ջանքերի գնով հաջողվեց վերամիավորել պետությունը, ընդարձակել երկրի սահմանները: Միտաննին, սակայն, պարտություն կրեց Խեթական թագավորության դեմ մղվող պայքարում և կորցրեց իր նվաճումները: Խեթական նվաճման վտանգը ստիպեց միտանական արքաներին խաղաղ հարաբերություններ հաստատել Եգիպտոսի հետ, ինչը երբեմն ամրապնդվում էր դինաստիական ամուսնություններով: Սակայն Եգիպտոսի հետ մերձեցումը չփրկեց Միտաննին:

Ք.ա. XIII դարում Միտաննին բազմիցս ենթարկվեց Ասորեստանի արշավանքներին և շուտով նվաճվեց նրա կողմից:

Բաբելոնիա: Ք.ա. XX դարի կեսերից ամորեական ցեղերի մի մասը հաստատվեց Կենտրոնական Միջագետքում: Այստեղ՝ Եփրատ և Տիգրիս գետերի առավելագույն մերձեցման վայրում, նրանք հիմնեցին իրենց թագավորությունը, որի կենտրոն դարձավ *Բաբելոն* քաղաքը:

Բաբելոնիայի ռազմաքաղաքական վերելքը սկսվեց *Համմուրայի* արքայի օրոք (**Ք.ա. 1792-1750 թթ.**): Նա սկզբում նվաճեց մի շարք ամորեական ցեղապետություններ և Հարավային Միջագետքի քաղաքներ: Այնուհետև բաբելացիները գրավեցին Աշշուրը, հաղթական արշավանքներ իրագործեցին դեպի Էլամ: Համմուրային իր տիրապետությունը հաստատեց ողջ Միջագետքի վրա:

Համմուրային ձգտում էր ռազմական ուժով նվաճված պետությունը ամրապնդել նաև ներսից: Նրա հրամանով հավաքվեցին Միջագետքում նախորդ դարաշրջաններում ստեղծված օրենքների ժողովածուները և ամփոփվեցին մի օրենսգրքի մեջ: Դա *միջագային իրավունքի պատմության մեջ առաջին հիմնավոր փորձն էր իրախական պետության ստեղծման ճանապարհին*:

Համմուրայիի հաջորդների օրոք Բաբելոնիան բախվեց լուրջ խնդիրների: Էլամի արքայի արշավանքի հետևանքով կորսվեց Հարավային Միջագետքը: Ի վերջո՝ Բաբելոնիան **Ք.ա. 1531 թ.** գրավվեց խեթական արքա Մուրսիլիս I-ի կողմից: Ամորեական հարստության անկումից հետո Միջագետքում քաղաքական գերիշխանությունն անցավ *կասիտական ցեղերին*:

Բաբելոնիան կասիտների օրոք վարում էր գործուն արտաքին քաղաքականություն: Մի պահ անգամ նրանց իշ-

խանությունը տարածվում էր գրեթե ողջ Միջագետքի վրա: Բաբելոնիան ջերմ հարաբերություններ ուներ Եգիպտոսի և Խեթական տերության հետ: Սակայն շուտով վերելք ապրող Ասորեստանը պայքար սկսեց Բաբելոնիայի դեմ: Վերջինիս դրությունը բարդանում էր նաև էլամցիների ձեռնարկած արշավանքների պատճառով: Ք.ա. XIII դ. վերջերին Ասորեստանի արքա *Թուկուլթի-Նինուրտա I*-ը գրավեց Բաբելոնը: Որոշ ժամանակ անց Բաբելոնիայի վերջին արքան պարտություն կրեց էլամցիներից և գերեվարվեց Էլամ: Սրանով ավարտվեց կասիտական հարստության իշխանությունը Բաբելոնիայում:

Վաղ Ասորեստանը: Աշուր քաղաքը գտնվում էր Տիգրիս և Մեծ Զաբ գետերի միախառնման վայրում: Ք.ա. XX դ. սկզբներին Աշուրում հաստատվեց արքայական հարստություն: Աշուրական պետության՝ Վաղ Ասորեստանի վերելքը պայմանավորված էր առևտրի և արհեստների զարգացումով: Այստեղով էին անցնում արևելքից արևմուտք և հյուսիսից հարավ տանող առևտրական ուղիները: Աշուրն առևտրական գաղութներ էր հիմնել այդ ուղիների հանգուցակետերում՝ հումքի աղբյուրներին առավել մոտ, հատկապես Փոքր Ասիայում: Աշուրցի առևտրականները զբաղվում էին մետաղի հումքի ներմուծմամբ, ինչից Միջագետքը զուրկ էր: Արտահանում էին արհեստագործական արտադրանք:

Ք.ա. XX դ. արևմուտքից դեպի Միջագետք սկսվեց ամորեական ցեղերի ներհոսքը: Եկվորները Միջագետքում ստեղծեցին իշխանություններ: Ամորեացիների հարձակումները առևտրական ուղիների վրա խափանեցին առևտուրը, ինչը ծանր անդրադարձավ Աշուրի տնտեսության վրա: Այդ էր

պատճառը, որ աշուրցիները հրավիրեցին ամորեական առաջնորդ *Շամշի-Ադդուն*, որը հռչակվեց Աշուրի արքա:

Նրա իշխանության օրոք Աշուրը նոր վերելք ապրեց տարածքային նվաճումների շնորհիվ: Շամշի-Ադդուն գրավեց Սիրիայի հյուսիսը՝ հասնելով նույնիսկ Միջերկրականի ծովափ: Արևելքում տերության սահմանները հասնում էին մինչև Զագրոսյան լեռներ:

Ամորեացիները, սակայն, ի վիճակի չեղան յուրացնելու գրավված երկրները, և արքայի մահից հետո նրա տերությունը սկսեց քայքայվել: Աշուր քաղաքը նվաճվեց Բաբելոնիայի արքա Համմուրապիի կողմից:

Ք.ա. XV դարի սկզբներին Ասորեստանը անկախանալու փորձեր ձեռնարկեց: Օգտվելով Միտաննիի ծանր վիճակից՝ Ասորեստանը գրավեց նրա որոշ տարածքներ: Ասորեստանի ռազմաքաղաքական վերելքը շարունակվեց հատկապես *Սալմա-նասար I-ի* օրոք (*Ք.ա. 1263–1234 թթ.*): Նրա զորքերն արևմուտքում հասան մինչև Կարբեմիշ: Նա արշավանքներ իրագործեց նաև դեպի Հայկական լեռնաշխարհ:

Ասորեստանն իր հզորության բարձրակետին հասավ *Թուկուլթի-Նինուրտա I-ի* իշխանության տարիներին (*Ք.ա. 1233–1197 թթ.*): Նա արշավեց Հյուսիսային Սիրիա՝ այստեղից բերելով հարուստ ռազմավար և հազարավոր գերիներ: Նվաճվեց նաև Բաբելոնը: Ասորեստանյան արքան արշավանքներ ձեռնարկեց դեպի Հայկական լեռնաշխարհ՝ բախվելով *Նաիրի միության* հետ:

Ք.ա. XI դ. արամեացիների դեմ պայքարում Ասորեստանը կորցրեց կենսական տարածքներ և գրեթե մեկուկես դար հազիվ էր պահպանում իր գոյությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ էր Խեթական պետության հիմնադիրը: Ե՞րբ է սկսվել Խեթական տերության վերելքը, ո՞ւմ հետ է կապված այն: Նշե՞ք նրա ստեղծած տերության սահմանները: Որո՞նք են Խեթական պետության անկման պատճառները: **2.** Ի՞նչ հետևանք ունեցավ խուռիական ցեղերի ներթափանցումը Հյուսիսային Սիրիա և Միջագետք: Ե՞րբ է ստեղծվել Միտաննի պետությունը: Ի՞նչո՞ւ այն կործանվեց: **3.** Որտե՞ղ հիմնադրվեց Բաբելոնիան և ո՞ր ցեղերի կողմից: Ի՞նչ նպատակով Համմուրապին կազմեց միասնական օրենսգիրք: Ո՞րն է դրա պատմական նշանակությունը: Որքա՞ն է իշխել կասիտների հարստությունը Բաբելոնում: Ներկայացրե՞ք Բաբելոնիայի արտաքին քաղաքականությունը կասիտների օրոք: **4.** Ի՞նչով էր պայմանավորված Աշշուրի պետության վերելքը: Ո՞ր արքայի օրոք Ասորեստանը հասավ իր հզորության գագաթնակետին:

§ 4. ՆՈՐ ԱՍՈՐԵՍԱՆՅԱՆ ԵՎ ՆՈՐ ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նոր ասորեստանյան տերությունը: Տևական ձգնաժամից հետո Ք.ա. IX դարում Ասորեստանը սկսում է վերականգնել ազդեցության նախկին գոտիները: Արևմուտքում Ասորեստանը նվաճեց մինչև Կարթեմիշ ձգվող տարածքը, իսկ Բաբելոնիայից՝ բազմաթիվ սահմանային քաղաքներ: Ասորեստանի նվաճողական քաղաքականությունը շարունակեց Սալմանասար III-ը: Սալմանասարը տարբեր ուղղություններով ձեռնարկեց ավելի քան 30 արշավանք, որոնց մի մասն ուղղված էր դեպի Հայկական լեռնաշխարհ՝ նորաստեղծ **Վանի թագավորության (Ուրարտու)** դեմ:

Ք.ա. VIII դ. առաջին կեսին Ասորեստանը թուլացավ: Տասնամյակներ տևած հյուժիչ պատերազմները սպառել էին պետության նյութական և մարդկային ներուժը: Բացի այդ, հզորացել էր նրա մրցակից Վանի թագավորությունը, որը դարձել էր տարածաշրջանի հզոր տերություն:

Իրավիճակը փոխվեց **Թիգլաթպալասար III-ի (Ք.ա. 744-727 թթ.)** օրոք: Թիգլաթպալասարը ստեղծեց մշտական

արհեստավարժ բանակ: Նրա կառավարումով սկսվեց Ասորեստանի պատմության մեջ շուրջ մեկ դար տևած նվաճողական պատերազմների մի շրջափուլ: Այդ ընթացքում ասորեստանցիները փորձում էին իրենց անմիջական ռազմական ներկայությունը ապահովել արևմուտքում և Փոքր Ասիայում: Հյուսիսում Ասորեստանի նպատակն էր հզոր պատնեշ ստեղծել Ուրարտուի դեմ: Վերջինս Ասորեստանի գլխավոր մրցակիցն էր, որը Թիգլաթպալասարի ժամանակակից Սարգուրի II-ի օրոք իր հզորության բարձրակետին էր:

Թիգլաթպալասար III-ը նվաճեց Ուրարտուի գերիշխանության տակ գտնվող մի շարք երկրներ: Արևմուտքում նա նվաճեց փյունիկյան ծովափն ու Պաղեստինը՝ հասնելով մինչև Եգիպտոս: Այդ նվաճումների արդյունքում Ասորեստանի տարածքը կրկնապատկվեց: Բաբելոնիան հայտնվեց ասորեստանյան շրջափակման մեջ: Ք.ա. 729 թ. Թիգլաթպալասարը գրավեց Բաբելոնը:

Ասորեստանի գործուն արտաքին քաղաքականությունը շարունակեց **Սարգոն**

II-ը: Իր կառավարման բոլոր տարիները նա անցկացրեց՝ պատերազմելով տարբեր ձակատներում: **Ք.ս. 720 թ.** նա գրավեց Սամարիան: Ասորեստանյան զորքերը շարժվեցին դեպի եգիպտական սահման և տիրեցին Գազային: Ասորեստանը իր գերիշխանությունը հաստատեց նաև Կիպրոսում: Սարգոնը **Ք.ս. 714 թ.** խոշոր արշավանք ձեռնարկեց նաև դեպի Ուրարտու, սակայն էական հաջողության չհասավ:

Սարգոնը ընդարձակեց երկրի սահմանները նաև Փոքր Ասիայում: Այստեղ, սակայն, **Ք.ս. 705 թ.** ասորեստանյան բանակը պարտվեց, իսկ Սարգոնը զոհվեց:

Հետագա տարիներին թեև ասորեստանյան արքաները շարունակում էին վարել նվաճողական քաղաքականություն, սակայն դա նրանց հաջողությունների վերջն էր:

Օգտվելով Ասորեստանում սկսված գահակալական պատերազմներից՝ քաղդեացի ցեղապետ Նաբոպալասարը **Ք.ս. 626 թ.** թագադրվեց որպես Բաբելոնիայի արքա: Շուտով նա պատերազմ սկսեց Ասորեստանի դեմ: Թուլացած Ասորեստանը մեծ դժվարությամբ էր դիմագրավում: **Ք.ս. 612 թ.** Նինվեի անկումով Ասորեստանը որպես պետություն դադարեց գոյություն ունենալուց:

Նոր քաբելոնյան տերությունը: Թիգլաթպալասար III-ի կողմից նվաճվելուց հետո երկիրը գրեթե հարյուր տարի Ասորեստանի տիրապետության տակ էր: Սակայն բաբելացիներն օգտագործում էին ամեն հարմար առիթ՝ անկախությունը վերականգնելու համար: Այդ պայքարում առաջատար ուժը քաղդեական ցեղերն էին:

Նաբոպալասարի գլխավորած պայքարը, ինչպես ասվեց, ավարտվեց Ասորեստանի կործանմամբ: Առաջավոր Ասիայում սկսվեց **նորքաբելոնյան գերիշխանության դարաշրջանը:**

Նաբոպալասարին հաջորդած **Նաբուգոդոնոսոր II**-ը վարում էր գործուն արտաքին քաղաքականություն: Բաբելոնիան, որը տիրել էր ասորեստանյան տարածքներին, ձգտում էր դուրս գալու Միջերկրական ծով: Այստեղ նրա գլխավոր հակառակորդը Եգիպտոսն էր: **Ք.ս. 597 թ.** բաբելոնյան զորքերը գրավեցին Հուդայի թագավորության մայրաքաղաք **Երուսաղեմը:**

Եգիպտոսը, սակայն, չէր հաշտվում Բաբելոնիայի հզորության հետ և նրա դեմ դրդում էր պաղեստինյան և փյունիկյան իշխանություններին: Արդյունքում Բաբելոնիայի տիրապետությունն արևմուտքում գրեթե վերացավ:

Նաբուգոդոնոսորը ստիպված էր հերթական անգամ արշավել Պաղեստին: Նրա զորքերը այստեղից դուրս մղեցին եգիպտացիներին, ապա **Ք.ս. 587 թ.** կրկին գրավեցին Երուսաղեմը: Հուդայի ազնվականությունը բնաջնջվեց, իսկ թագավորությունը՝ որպես նահանգ, կցվեց Բաբելոնիային: Բազմահազար բնակիչներ գերեվարվեցին Բաբելոնիա:

Նաբուգոդոնոսոր II-ի օրոք Բաբելոնիան ապրում էր ծաղկուն օրեր: Երկրում իրականացվեցին խոշոր շինարարական աշխատանքներ: Դրանց գլուխգործոցը Բաբելոնի պարիսպներն էին ու քաղաքի գլխավոր տաճարային համալիրը, ուր վեր էր հանում զիկկուրատը: Բաբելոնը վերածվեց Առաջավոր Ասիայի խոշորագույն քաղաքի՝ շուրջ 200 հազար բնակչությամբ:

Նաբուգոդոնոսոր II-ից հետո սրվեց երկրի ներքաղաքական դրությունը: Ազնվականությունը, խոշոր առևտրականները և քրմությունը սկսեցին միջամտել գահակալության խնդրին՝ ձգտելով իշխանության բերել իրենց դրածոներին: Ի վերջո գահին բազմեց ծագումով արամեացի **Նաբոնիդը**: Նա որոշ ակտիվություն ցուցաբերեց արտաքին ասպարեզում, արշավանքներ ձեռնարկեց դեպի Լիբանան և Պաղեստին: Բաբելոնյան զորքերը խորացան Արաբական թերակղզում՝ գրավելով քարավանային ճանապարհների երկայնքով ընկած մի շարք օազիսներ: Այստեղով էին անցնում առևտրական կարևոր մայրուղիներ, որոնց վերահսկողությունը մեծ նշանակություն ուներ Բաբելոնիայի համար: Նաբոնիդը հաստատվեց **Տեյնայում**, իսկ Բաբելոնի կառավարումը հանձնեց իր որդուն:

Այդ ընթացքում լարվեցին Բաբելոնիայի հարաբերությունները պարսկական տերության հետ, որը շրջափակման մեջ էր վերցրել Բաբելոնիան: Դա դժգոհություն առաջ բերեց Նաբոնիդի գլխավոր հենարանը հանդիսացող խոշոր վաճառականության մոտ: Նրա դեմ կազմակերպվեց դավադրություն:

Այս իրավիճակում պարսկական բանակը Կյուրոս Մեծի գլխավորությամբ **Ք.ա. 539 թ.** ներխուժեց Բաբելոնիա: Բաբելոնյան զորքերը չկարողացան դիմագրավել պարսիկներին: Բաբելոնյան քաղաքները մեկը մյուսի հետևից բացեցին իրենց դարպասները Կյուրոսի առջև, որին ընդունում էին իբրև ազատարարի: Առանց կռվի հանձնվեց Բաբելոնը: Պարսիկները տարիներ անց Բաբելոնիան վերածեցին Աբեմենյան տերության սատրապության:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ է սկսվել Ասորեստանի նոր վերելքը, ո՞ւմ անվան հետ է կապված այն: **2.** Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Թիգլաթպալասար III-ը արքայական իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով: Ներկայացրե՞ք Ասորեստանի արտաքին քաղաքականությունը Սարգոն II-ի օրոք: **3.** Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Ասորական տերությունը կործանվեց: Ե՞րբ և ո՞վ հասցրեց Ասորեստանին վերջին հարվածը: **4.** Ե՞րբ վերականգնվեց Բաբելոնիայի անկախությունը: Ինչի՞ շնորհիվ Բաբելոնիան հաջողության հասավ Ասորեստանի դեմ պայքարում: **5.** Ներկայացրե՞ք Նաբուգոդոնոսոր II-ի արտաքին քաղաքականության արդյունքները: **6.** Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Նաբոնիդը իր իշխանությունն ամրապնդելու համար: Ինչո՞ւ բաբելոնյան քաղաքներն առանց դիմադրության հանձնվեցին Կյուրոս Մեծին:

§ 5. ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Էլամ: Ք.ա. III հազարամյակում Իրանական բարձրավանդակի հարավարևմուտքում ձևավորվեցին առաջին՝ էլամական քաղաք-պետությունները: Հետագայում միավորվելով՝ այս երկր-

ները կազմեցին **էլամական համադաշնությունը**:

Սարգոն Աքքադացու արշավանքների արդյունքում էլամը հայտնվեց Աքքադի

քաղաքական և մշակութային հզոր ազդեցության ներքո:

Հետագայում էլամցիները այնքան հզորացան, որ անցան տարածքային նվաճումների: Էլամը գրավեց Ուրի պետությունը: Երկիրն իր հզորության բարձրակետին հասավ *Շուսրուկ-Նախունտե I* արքայի օրոք: *Ք.ա. 1158 թ.* նա գրավեց Բաբելոնիան: Բաբելոնյան ավելի քան 700 բնակավայրեր նվաճվեցին, և երկրից տարվեց հսկայական ռազմավար: Նոր արշավանքի ժամանակ էլամցիները որպես ռազմավար տարան նաև Բաբելոնի հովանավոր Մարդուկ աստծո արձանը, ինչպես նաև Համմուրապիի հուշակոթողը, որի վրա արձանագրված էր նրա օրենսգիրքը:

Ք.ա. VIII-VII դարերում էլամը վարում էր ընդգծված հակաստրեստանյան քաղաքականություն: Էլամցիները միջամտում էին բաբելոնյան գործերին, որի պատճառով տեղի էին ունենում էլամա-աստրեստանյան պատերազմներ: Ի վերջո՝ Աստրեստանը գրավեց մայրաքաղաք Սուսան, որից հետո էլամական համադաշնությունը դադարեց գոյություն ունենալուց:

Աքեմենյան տերությունը: Մոտ *Ք.ա. 1000 թ.* Հարավային Իրան մուտք գործեցին հին պարսկական ցեղերը և հիմնեցին ցեղապետություններ: Դրանցից առավել հզորը *Անշան* և *Պարսունաշ* երկրներն էին: Սկզբնապես սրանք էլամի, իսկ հետո՝ մարական գերիշխանության տակ էին:

Անշանում գահ բարձրացած *Կյուրուս II Մեծը* (*Ք.ա. 558-529 թթ.*) *Ք.ա. 553 թ.* պայքար սկսեց Մարաստանի դեմ: Նա հաղթեց մարերին և գրավեց նրանց մայրաքաղաք *Էկբատանը*:

Կյուրուսը ձեռնամուխ եղավ նոր նվաճումների: Նա գրավեց գրեթե ողջ Փոքր Ասիան, շուտով նաև Բաբելոնիան: Կյուրուսը ստեղծեց Էգեյան ծովից մինչև Հնդկաստան ձգվող աշխարհակալ տերություն: Նա պատրաստվում էր նվաճել նաև Եգիպտոսը, սակայն վճռեց նախ արշավել միջինասիական քոչվոր ցեղերի դեմ: *Ք.ա. 529 թ.* մասագետների դեմ մղված ճակատամարտում պարսկական զորքերը պարտություն կրեցին, իսկ Կյուրուսը սպանվեց:

Պարսկական գահին բազմած *Կամբիզը* շարունակեց հոր նվաճողական քաղաքականությունը՝ *Ք.ա. 525 թ.* գրավելով Ստորին Եգիպտոսը: Եգիպտոսը վերածվեց պարսկական սատրապության, թեև թագավորական իշխանությունը ձևականորեն պահպանվեց. Կամբիզն իրեն հռչակեց նաև Եգիպտոսի փարավոն:

Ք.ա. 522 թ. Կամբիզի դեմ ապստամբեց նրա կրտսեր եղբայր *Բարդիստ*: Կամբիզը շտապեց հայրենիք, սակայն ճանապարհին մահացավ: Իսկ Բարդիան շուտով զոհ գնաց պալատական դավադրության: Գահն անցավ պարսկական ազնվականական խոշոր տներից մեկի ներկայացուցիչ *Դարեհին* (*Ք.ա. 522-486 թթ.*):

Իր իշխանությանը օրինական տեսք հաղորդելու նպատակով Դարեհը հայտարարեց իր նախնիների և Կյուրուսի՝ իբր թե միևնույն տոհմին պատկանելու մասին: Սակայն նրա իշխանությունը պարսիկներից զատ ոչ ոք չձանաչեց. ենթակա երկրները մեկը մյուսի հետևից սկսեցին ապստամբել: Դարեհը ստիպված էր երկու տարի շարունակ ձնշել ապստամբությունները: Դա նրան հաջողվեց 19 արյունահեղ ճակատամարտերից հետո: Դարեհ I-ի գահակալությամբ սկսվեց նոր՝ Աքեմենյան տոհմի իշխանության դարաշրջանը:

Աբեմենյան տերությունը

Դարեհը ձեռնամուխ եղավ բարեփոխումների: Տերության տարածքը բաժանվեց 20 սատրապությունների, որտեղ կառավարում էին արքայական տան անդամները կամ պարսկական խոշոր ազնվականներ: Երկրում ներդրվեց համընդհանուր հարկային և դրամական համակարգ: Կառուցվեց «Արքայական ճանապարհը», որը Էգեյան ծովափի քաղաքները կապում էր մայրաքաղաք Շոշի հետ: Վերակազմավորվեց նաև բանակը, որի հիմքը «Անմահների գունդն» էր՝ բաղկացած 10 000 մարտիկներից:

Դարեհը ձգտում էր համաշխարհային տիրապետության: Չբավարարվելով տերության սահմաններով՝ նա գրավեց Հնդկաստանի մի մասը: Աբեմենյան բանակը սկսեց մեկը մյուսի հետևից գրավել Էգեյան ծովի կղզիները, ապա մտավ եվրոպական մայրցամաք, ուր նվաճեց Թրակիան: Պարսիկներին հպատակվեց նաև *Մակեդոնիան*: Սակայն անհաջող

էին նրա՝ դեպի Հունաստան արշավանքները: Դարեհը անհաջողության մատնվեց նաև հյուսիսսևծովյան *սկյութների* դեմ ձեռնարկած իր արշավանքում:

Դարեհին հաջորդած որդին՝ *Քսերքսես I-ը* (Ք.ա. 486–465 թթ.) նույնպես ձգտում էր նոր նվաճումներ կատարել: Սակայն նրա արշավանքը Հունաստան ձախողվեց: Ավելին՝ երկրում սկսվեցին դժգոհություններ, որոնց նպաստեց նաև մոլեգնող սովը: Քսերքսեսի մերձավորները դավադրություն կազմակերպեցին և սպանեցին նրան:

Նոր արքա Արտաքսերքսես I-ը ստիպված էր ընդհատել հույն–պարսկական պատերազմները և կնքել ոչ նպաստավոր հաշտություն, որով աբեմենյան արքան փաստացի կորցրեց իր գերիշխանությունը արևմտյան Փոքր Ասիայի նկատմամբ և զրկվեց Էգեյան ծովում նավատորմ պահելու իրավունքից:

Արդեն հետո տերությունը խնդիրներ ուներ իր տարածքային ամբողջականության պահպանման հարցում: **Ք.ա. 404 թ.** Արտաքսերքսես II-ի դեմ ապստամբեց նրա եղբայր, Փոքր Ասիայի սատրապ Կյուրոս Կրտսերը: Թեև ապստամբությունը ճնշվեց, սակայն այդուհետև հաճախակի դարձան սատրապների և ենթակա երկրների ապստամբությունները: Այս շրջանում տերությունից անջատվեցին Եգիպտոսը, Կիպրոսը, Խորեզմը և Սողդիանան:

Փլուզվող տերությունը փրկելու վերջին փորձը գործադրեց **Արտաքսերքսես III-ը**: Թեև նրան առժամանակ հաջողվեց վերականգնել տերությունը, սակայն երկիրը զերծ պահել նոր ցնցումներից չհաջողվեց: Ինքը՝ Արտաքսերքսեսը, դավադրության զոհ դարձավ: Ի վերջո՝ գահին

բազմեց մինչ այդ Հայաստանի սատրապ եղած **Դարեհը**:

Դարեհ III-ը (Ք.ա. 336–330 թթ.) իր կառավարման սկզբում ստիպված էր արշավել Եգիպտոս և ճնշել այստեղ բարձրացած ապստամբությունը: Եգիպտոսը վերանվաճվեց, սակայն Աքեմենյան տերությանը սպառնում էր վերելք ապրող Մակեդոնիան:

Ք.ա. 334–331 թթ. Ալեքսանդր Մակեդոնացին մի շարք ջախջախիչ պարտությունների մատնեց ակեմենյան զորքերին: Իսկ Ք.ա. 331 թ. **Գավգամելայի** ճակատամարտից հետո Դարեհը ստիպված էր փախչել փոքրաթիվ ուժերով: Ի վերջո նա զոհ գնաց իր ուղեկիցներից մեկի՝ Բակտրիայի սատրապ **Քեսի** դավադրությանը: Աքեմենյան տերությունը կործանվեց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է կազմավորվել Էլամական համադաշնությունը: Ո՞ւմ օրոք էլամը վերելք ապրեց: **2.** Երբ և ո՞վ հիմնադրեց պարսկական տերությունը: Մինչև ո՞ր էր ձգվում Կյուրոս Մեծի ստեղծած աշխարհակալ տերությունը: Ինչպե՞ս ավարտվեց Կամբիզի եգիպտական արշավանքը: **3.** Ո՞ր տոհմի հիմնադիրն էր Դարեհ I-ը: Ի՞նչ բարեփոխումներ իրականացրեց նա: Պարսից արքաներից ո՞ւմ օրոք և ինչո՞վ ավարտվեցին հույն–պարսկական պատերազմները: **4.** Ինչպե՞ս ավարտվեց Պարսկաստանի բախումը Մակեդոնիայի հետ: Ինչո՞ւ անկում ապրեց Աքեմենյան տերությունը:

ՉԼՈՒԽ Բ. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 1. ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Կրետե–միկենյան քաղաքակրթությունը: Էգեյան ծովի ավազանում քաղաքակրթության ձևավորման վրա մեծ էր աշխարհագրական միջավայրի ազդեցությունը: Բալկանյան թերակղզու հարավային տարածքի կտրտվածությունը և հարյուրավոր կղզիների առկայությունը

նր խոչընդոտում էին տարբեր շրջանների միջև կայուն հարաբերությունների հաստատմանը: Յուրաքանչյուր շրջան զարգանում էր ինքնուրույն, որն էլ պայմանավորեց հունական աշխարհի քաղաքական մասնատվածությունը:

Առաջին պետությունները Հունաստանում ձևավորվեցին Ք.ա. II հազարամյակում: Էգեյան ծովի հարավում գտնվող Կրետե կղզում առաջ եկան մի շարք մանր պետականություններ, որոնք հետո միավորվեցին մեկ պետության մեջ՝ **Կնոսս** քաղաքի գլխավորությամբ: Բնակավայրերը հաղորդակցվում էին բարեկարգ ճանապարհներով: Կրետեի ոչ մի քաղաք չունեի պարիսպներ, ինչը վկայում է ներքին կամ արտաքին սպառնալիքի բացակայության մասին:

Հունական առասպելներում որպես Կրետեի արքա է հիշատակվում **Մինոսը**: Վերջինս իր խոշոր ռազմական նավատորմի օգնությամբ վերացրել էր ծովահենությունը և տիրել Էգեյան ծովին: **Մինոսի** իշխանությունը հույներն անվանում էին **թարասսոկրատիա**՝ «ծովատիրություն»: Էգեյան ծովի շատ կղզիներում կրետացիները հիմնել էին գաղութներ:

Կրետեի արքան ուներ անսահմանափակ իշխանություն: Նա միաժամանակ պետության աշխարհիկ և հոգևոր գերագույն ղեկավարն էր: Արքայական իշխանության այս տեսակը ընդունված է անվանել **թեոկրատական** («աստվածապետական»):

Կրետեի պետությունը անկում ապրեց Ք.ա. XV դ.՝ հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռու ընկած **Սանտորինի** կղզում տեղի ունեցած վիթխարի ուժգնության հրաբխի ժայթքման հետևանքով: Հրաբխային փոշին ծածկեց Կրետեն՝ պատճառելով մարդկային և նյութական խոշոր վնասներ: Կրետեն թուլացավ և շուտով նվաճվեց մայրցամաքային Հունաստանից եկած **աքայացիների** կողմից:

Մայրցամաքային Հունաստանում առաջին պետությունները ստեղծեցին

Հունաստան եկած հունալեզու ցեղերը՝ **աքայացիները Ք.ա. XVIII-XVII դդ.**: Նրանք նվաճեցին այստեղ ապրող ցեղերին և ստեղծեցին բազմաթիվ պետություններ: Դրանցից աչքի էին ընկնում **Միկենքը** (սրա անունից էլ այս դարաշրջանը հաճախ անվանում են «միկենյան»), **Պիլոսը**, **Տիրինթոսը**: Ի տարբերություն Կրետեի՝ աքայացիների բնակավայրերն ամրացված էին հզոր կիկլոպյան պարիսպներով:

Միկենյան դարաշրջանում հունական աշխարհում գոյություն ունեին տասնյակ պետություններ, որոնց միջև հաճախ պատերազմներ էին ծագում տարածք կամ ռազմավար ձեռք բերելու նպատակով: Միայն դեպի արտաքին աշխարհ կազմակերպվելիք արշավանքների ժամանակ էին նրանք ստեղծում ժամանակավոր դաշինքներ: Այդպիսին էր նշանավոր **Տրոյական պատերազմը** (Ք.ա. XIII դ. կեսեր):

Միկենյան պետությունները ուժեղ էին ոչ միայն ռազմական առումով: Նրանք ստեղծեցին կենտրոնացված կառավարման համակարգ, զարգացած գյուղատնտեսություն, արհեստագործություն և միջազգային առևտրական ցանց: Միկենցիները ակտիվորեն մասնակցում էին Առաջավոր Ասիայի քաղաքական և տնտեսական կյանքին: Միկենյան պետությունների համար արտաքին առևտուրը մեծ եկամտի աղբյուր էր: Արևելքի երկրներում միկենցիները նույնպես հիմնում էին գաղութներ:

Միկենյան քաղաքակրթության զարգացման բարձր մակարդակի վկայությունն է Կրետեում ստեղծված պատկերային գիրը (գծային գիր), որը հետագայում փոխ առան աքայացիները:

Միկենյան քաղաքակրթությունը անկում ապրեց Ք.ա. XII դարում: Կլիմայի աստիճանական տաքացման հետևանքով Առաջավոր Ասիայում և Էգեյան ծովի ավազանում սկսված ճգնաժամի փուլում միկենյան պետությունների բնակչության մեծ մասը հեռացավ երկրից:

Հոմերոսյան դարաշրջանը: Միկենյան պետությունների անկմանը հաջորդեց շուրջ 300 տարի տևած մի շրջան, որը կոչվում է «**Հոմերոսյան դարաշրջան**»: Դա մի փուլ էր, երբ միկենյան քաղաքակրթության անկումից հետո սկսվեց երկարատև ճգնաժամ: Այդ ընթացքում չկային պետություններ, մոռացվեցին արհեստների և արվեստի շատ բնագավառներ, նույնիսկ գծային գիրը: Այս ամենը հետևանք էր նոր հունալեզու ժողովուրդների՝ դորիացիների կողմից միկենյան աշխարհի նվաճման: Զարգացման անհամեմատ ցածր աստիճանին գտնվող դորիացիները դեռևս երկար ճանապարհ պետք է անցնեին մինչև քաղաքակրթություն մուտք գործելը:

Այս դարաշրջանը Հոմերոսյան է կոչվում Ք.ա. VIII դարում ապրած պոետի անունով: Չնայած իր ստեղծագործությունները նա նվիրել է Տրոյական պատերազմի իրադարձություններին, սակայն շատ հաճախ նկարագրում է տոհմատիրական կարգերին հատուկ կենցաղ:

Հոմերոսյան դարաշրջանում Հունաստանը գյուղատիպ սակավաբնակ երկիր էր, որի բնակչության հիմնական զբաղմունքը պարզունակ երկրագործությունն ու անասնապահությունն էին: Արհեստները և առևտուրը թույլ էին զարգացած: Արտաքին աշխարհի հետ հարաբերությունները երկրորդական դեր էին խաղում բնակչության գործունեության մեջ:

Վաղ հունական պոլիսը: Հոմերոսյան դարաշրջանի ավարտին՝ Ք.ա. IX դ. վերջերից, Հունաստանում սկսում են ձևավորվել պետականություններ, որոնց հին հույն հեղինակներն անվանում էին **պոլիս**: «Պոլիս» հունարեն նշանակում է «քաղաք», սակայն հունական պոլիսը ավելի լայն իմաստ ուներ: Քաղաք էր կոչվում բուն բնակավայրը և բնակչության կենսագործունեության ոլորտում գտնվող տարածքը: Ժամանակի ընթացքում պոլիսն ընդարձակվում է, ընդգրկում այլ բնակավայրեր: Պոլիսի այս առանձնահատկությունն է պատճառը, որ այն երբեմն անվանում են «**քաղաք-պետություն**»:

Պոլիսը ինքնակառավարվող ներփակ համայնք էր, որի բնակչությունը բաղկացած էր մեկ կամ մի քանի ցեղերից: Այստեղ պետության կառավարմանը՝ տարբեր ընտրովի մարմինների միջոցով, մասնակցում էր արական սեռի ողջ ազատ բնակչությունը (**դեմոս**): Գերագույն օրենսդիր մարմինը **ժողովրդական ժողովն** էր, որի որոշումները պարտադիր էին բոլորի համար: Այսինքն՝ այստեղ գործում էր հետևյալ սկզբունքը՝ փոքրամասնության ենթարկում մեծամասնության կամքին:

Հունաստանում ձևավորվեցին երկու տիպի պոլիսներ, որտեղ ստեղծվեցին պետական կառավարման տարբեր համակարգեր:

Առաջինը **ժողովրդավարական** պոլիսներն էին, որտեղ ժողովրդավարական հաստատությունները, ի դեմս ժողովրդական ժողովի, ապահովում էին պոլիսի ազատ բնակչության իշխանությունը: Որպես կանոն՝ այդպիսի պոլիսները Հունաստանի առավել զարգացածներն էին: Դա բացատրվում է ավանդական երկրագործական տնտեսավարման հետ

Տեսարաններ Կնոսոսի պալատի ավերակներից. Կրետե կղզի

մեկտեղ արագ տեմպերով աճող արհեստագործության և առևտրի տեսակարար կշռով: Ժողովրդավարական պոլիսի լավագույն օրինակը *Աթենական պետությունն* էր:

Որոշ պոլիսներ, որտեղ ուժեղ էին տոհմատիրական շրջանից պահպանված ավանդույթները, իրենց բնույթով *խնթիշխանական* (օլիգարխիական) (հունարեն *օլիգոս*՝ «քիչ» և *արխես*՝ «իշխանություն» բառերի համադրմամբ, նշանակում է «քչերի իշխանություն») կամ *ազնվականական* (արիստոկրատական) էին (հունարեն *արիստոս*՝ «լավագույն» և *կրատոս*՝ «ուժ, իշխանություն» բառերից): Այստեղ պահպանվում էին ժողովրդավարական հաստատությունները, սակայն տոհմային ավագանու ձեռքում էր փաստացի իշխանությունը: Այդպիսին էր Սպարտան:

Ք.ա. VIII–VI դդ. հունական աշխարհից տարբեր ուղղություններով սկսված *գաղութացման* ընթացքում Միջերկրական և Սև ծովերի ավագաններում կազմավորվեցին հարյուրավոր պոլիսներ: Սրանք ստեղծվում էին իրենց հիմնադիր պոլիսի օրինակով:

Տոհմատիրական կարգերի քայքայման շրջանում, երբ դեռևս չէին ամրապնդվել կառավարման ժողովրդավարական ինստիտուտները, Հունաստանի որոշ մարզերում ժամանակավորապես առաջ է գալիս միանձնյա կառավարման եղանակ: Այն ստացել է *տիրանիա* անվանումը: Օգտվելով ստորին խավերի դժգոհությունից և հենվելով նրանց վրա՝ առանձին մարդիկ գրավում էին իշխանությունը և սկսում կառավարել միանձնյա՝ հաշվի չնստելով կառավարման մարմինների հետ:

Տիրանները բնաջնջում կամ վտարում էին իրենց քաղաքական հակառակորդներին: Իրենց դիրքերն ամրապնդելու նպատակով նրանք երբեմն կատարում էին դեմոսի որոշ պահանջներ: Օրինակ՝ Աթենքի տիրան *Պիսիստրատը* վտարված էվպատրիդների հաշվին հող բաժանեց Ատտիկայի հողագուրկներին:

Ժամանակավորապես տիրանիա հաստատվեց մի շարք հունական պոլիսներում՝ *Աթենք, Կորնթոս, Սամոս, Միլեթ*: Տիրանիան հունական պոլիսներում սոցիալական ամուր հենարան չունեց, այդ իսկ պատճառով երկար չգոյատևեց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կրետե կղզում երբ են ձևավորվել առաջին պետականությունները: Ո՞ր պետությունը և երբ քաղաքականապես միավորեց Կրետե կղզին: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Կրետեի բոլոր քաղաքները պարսպապատ չէին: Ի՞նչ է նշանակում՝ ա) «թալաստկրատիա», բ) «թեոկրատական պետություն»: Երբ և ինչո՞ւ անկում ապրեց Կրետեի պետությունը:
2. Որո՞նք էին աքայացիների ստեղծած պետությունները: Ի՞նչո՞ւ անկում ապրեց միկենյան քաղաքակրթությունը: 3. Բնութագրե՞ք Հոմերոսյան դարաշրջանի Հունաստանը:
4. Ի՞նչ է պոլիսը: Երբ են դրանք առաջացել: Կառավարման ի՞նչ համակարգ ունեին պոլիսները: Պոլիսի ի՞նչ տիպեր կային: 5. Ինչպե՞ս է առաջացել տիրանիան: Տիրանիան ունեցել է արդյոք դրական հետևանքներ պոլիսների կյանքում. հիմնավորե՞ք պատասխանը:

§ 2. ԴԱՍԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՊՈԼԻՍԸ

Աթենական պոլիսի ձևավորումը.

Սույն: «Պետական շինարարությունը» Աթենքում սկսվեց Ք.ա. VII դ.: Պետության գլխավոր գործադիր պաշտոնյան կոչվում էր **արքոնտ**: Սկզբում նա կառավարում էր ցմահ, հետագայում պաշտոնավարման ժամկետը սահմանափակվեց մեկ տարով: Ավելացվեց նաև արքոնտների քանակը: Արքոնտի աշխատանքը չէր վարձատրվում: Պաշտոնավարման ավարտից հետո նրանք մտնում էին **սախագների խորհուրդ (արեոպագոս)**:

Պետության գերագույն օրենսդիր մարմինը **ժողովրդական ժողովն** էր (**Էկլեսիա**), որի դերը այս շրջանում մեծ չէր: Իրականում բոլոր կարևոր խնդիրները լուծում էր արեոպագոսը: Փաստացի իշխանությունը տոհմային ավագանու՝ **Էվպատրիդների** ձեռքում էր:

Ատտիկայի բնակչության սոցիալական և գույքային շերտավորումը հանգեցրեց նրա մի մասի սնանկացման, ինչը դեմոսի հուզումների պատճառ դարձավ: Գիտակցելով վտանգը՝ տոհմային ավագանին փորձում էր միջոցներ ձեռնարկել:

Աթենական պետության ժողովրդավարացման սկիզբը կապված էր արքոնտ **Սուրնի** անվան հետ (**Ք.ա. 594 թ.**): Սուրնը վերացրեց պարտային ստրկությունը: Նույնիսկ Ատտիկայից դուրս ստրկության վաճառված աթենացիները պետական միջոցների հաշվին հետ գնվեցին և վերադարձվեցին: Արգելվեց այդուհետ աթենացուն ստրկության վաճառել: Դրա շնորհիվ օրինականացվեց աթենական քաղաքացու անձնական ազատությունը: Սուրնը աթենական քաղաքացիություն շնորհեց Ատտիկայում մշտապես բնակվող օտար պոլիսների շատ ներկայացուցիչների:

Ատտիկայում մտցվեց **գույքային ցենզ**, որով բնակչությունը բաժանվեց **4 գույքային խմբերի**: Սա ծանր հարված էր տոհմատիրական կարգերին: Այդուհետև գնահատվելու էին ոչ թե մարդու ծագումը, այլ նրա անձնական արժանիքները: Մարդը հասարակական-պետական սանդուղքով բարձրանալու համար պետք է հենվեր ոչ թե իր նախնիների դիրքի, այլ սեփական աշխատանքի վրա:

Սուլոնը ստեղծեց ժողովրդական ժողովի կողմից ընտրված **400-ի խորհուրդ (բուլե)**, որի կազմում ներառվեցին 100-ական ներկայացուցիչ Ատտիկայի 4 ցեղերից յուրաքանչյուրից: Բուլեն պետք է քննարկեր Էկլեսիա մտնող օրենքների նախագծերը:

Սուլոնը ստեղծեց **ատենակալների դատարան**: Այդուհետև դատավորները չէին կարող միայնակ որոշում կայացնել, այլ պետք է վերջնական վճիռը թողնեին 12 ատենակալների հայեցողությանը: Այն վերածվեց Ատտիկայի գերագույն դատական մարմնի: Դատական համակարգի այս նորույթը գոյատևում է մինչև օրս:

Սուլոնի բարեփոխումները Աթենական պետության հետագա զարգացման վրա վիթխարի նշանակություն ունեցան:

Կլիսթենեսի բարեփոխումները: Աթենական պետության ժողովրդավարացման հաջորդ փուլը Կլիսթենեսի բարեփոխումներն էին (Ք.ա. 508 թ.): Նրա կարևորագույն ձեռնարկումը գործադիր իշխանության մարմիններում ընտրության կարգի հիմնավոր վերափոխումն էր, որը թույլ տվեց ապահովել բոլոր քաղաքացիների մասնակցությունը պետական կառավարմանը:

Այդ նպատակով Ատտիկան բաժանվեց երեք վարչական շրջանների, որոնցից յուրաքանչյուրը իր հերթին բաժանվում էր **10** մասերի (**տրիտիաներ**): Յուրաքանչյուր երեք շրջանից մեկական տրիտիա միասին կազմում էին **1 Ֆիլ** (ցեղ): Այսպիսով՝ նախկին չորս ցեղային ֆիլերի փոխարեն կազմվեցին **10 տարածքային ֆիլեր**: Այս միջոցառման նպատակն էր խառնել բնակչությունը, որպեսզի Էվպատրիդները չկարողանան ազդել ընտ-

րությունների ընթացքի և բնակավայրերի ներքին գործերի վրա:

Տրիտիան իր հերթին բաժանվում էր մի քանի **դեմոսների**: Դեմոսը տնտեսական, վարչական և ռազմաքաղաքական ինքնուրույն միավոր էր, որն ուներ ընտրովի ղեկավար (**դեմարքոս**):

Կլիսթենեսը բարելավեց օրենսդիր մարմինների գործունեությունը: Սուլոնի **400-ի խորհուրդը** դարձավ **500-ի խորհուրդ**, որում ներգրավվեցին 50-ական ներկայացուցիչ յուրաքանչյուր ֆիլից:

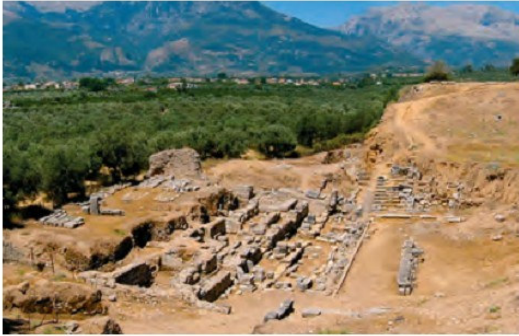
Պետական պաշտոնյաների գործունեությունը վերահսկելու նպատակով սահմանվեց, որ նրանք կանոնավոր կերպով հաշվետվություն ներկայացնեն Էկլեսիային:

Կլիսթենեսը մտցրեց **օստրակիզմը**: Ըստ դրա՝ յուրաքանչյուր տարվա սկզբին Էկլեսիան որոշում էր Ատտիկայից վտարել այն քաղաքացիներին, ում գործունեությունը կարող էր վնաս հասցնել պետությանը: Այդպիսի անձինք վտարվում էին **10 տարի ժամկետով** առանց գույքի բռնագրավման:

Կլիսթենեսի բարեփոխումները կարևորագույն նշանակություն ունեցան աթենական ժողովրդավարության զարգացման համար:

Սպարտա: Հունական պոլիսներից Սպարտան ուներ ընդգծված օլիգարխիական քաղաքական կառույց: Այստեղ վառ արտահայտված էր տոհմատիրական կարգերին բնորոշ տոհմային ավագանու անվերապահ իշխանությունը:

Սպարտայում այդպիսի կառույցի առկայությունը պայմանավորված էր հետևյալ հանգամանքով: Կրետե-միկենյան դարաշրջանից հետո Պելոպոնես

Սպարտա. թատրոնի ավերակները

եկած համեմատաբար փոքրաթիվ դորիացիները նվաճել էին տեղի աքայացիներին: Իրենց իշխանությունը պահպանելու համար նրանք (կոչվում էին **սպարտիասուներ**) ստիպված էին մեկուսանալ պետության մնացյալ բնակչությունից, անխախտ պահել սեփական շարքերը: Այդ էր պատճառը, որ Սպարտայում միայն սպարտիատներն էին համարվում լիարժեք քաղաքացիներ: Պետության բնակչությունը կազմված էր երեք սոցիալական խմբերից.

1) **սպարտիասուներ**՝ պետության իրավահավասար քաղաքացիներ. պետության ողջ հողային ֆոնդը համարվում էր սպարտիատների սեփականությունը: Այն սպարտիատին տրվում էր օգտագործման համար և կարող էր հետ վերցվել հակապետական արարքի պատճառով: Սպարտիատը իրավունք չուներ հողը օտարելու:

2) **հելոտներ**՝ դորիացիների կողմից նվաճված աքայացիներ: Հելոտներն աշխատում էին սպարտիատի հողի վրա և պարտավոր էին վերջինիս տալ բնամթերային հարկ: Հելոտները բացարձակապես իրավագուրկ էին:

3) **պերիոկլոսներ**՝ աքայացիների հետնորդներ, որոնք ապրում էին պետության սահմանամերձ շրջաններում: Սրանք անձնապես ազատ էին, ունեին մասնավոր սեփականություն, սակայն

քաղաքացիական իրավունքներից զուրկ էին:

Սպարտան ուներ **երկու արքա**, որոնք ներկայացնում էին երկու հնագույն տոհմեր: Արքայի գործառույթները հիմնականում ռազմական և ծիսական բնագավառներին էին վերաբերում: Նրանց իշխանությունը սահմանափակ էր: Իրական իշխանությունն իրականացնում էր 30 հոգուց բաղկացած **սվազների խորհուրդը՝ գերուսիան՝ (գերասս՝ «ծերունի» բառից)**. արքաները նույնպես գերուսիայի անդամներ էին:

Սպարտայի գերագույն օրենսդիր մարմինը **ժողովրդական ժողովն** էր (**սպելլա**), սակայն նրա դերը հասցված էր նվազագույնի: Այն ընդամենը կարող էր հավանություն տալ կամ չտալ գերուսիայի ներկայացրած առաջարկություններին: Ընդհակառակը, գերուսիան կարող էր չեղյալ հայտարարել սպելլայի որոշումները:

Սպարտայի գործադիր իշխանության կարևոր մասն էր **Էֆորների** հաստատությունը: Ապելլայի կողմից ընտրված 5 Էֆորները (ըստ պետության մարզերի քանակի) ունեին գերագույն վերահսկիչ գործառույթներ: Նրանց հաշվետու էին բոլոր սպարտացիները, այդ թվում՝ գերուսիայի անդամները: Էֆորները վերահսկում էին ֆինանսները, դատական և ոստիկանական գործերը, հետևում էին սպարտացիների կենցաղին ու բարքերին, ընդունված սովորույթների պահպանմանը (օրինակ՝ ավելորդ շռայլությունը, մեծամտությունը, անվայել պահվածքը հասարակական վայրերում և այլն):

Սպարտական պետությունն ուներ խիստ ընդգծված պահպանողական-կաստայական բնույթ, որն ապահովում էր

սպարտիատների անվերապահ իշխանությունը:

Պոլիսային համակարգի քաղաքական ստանձնահատկությունները: Հունական պոլիսները, անկախ դրանց կառավարման եղանակից, ունեին մի կարևոր առանձնահատկություն: Դա պոլիսի ներսում ազատ, իրավահավասար քաղաքացիների և դրանցից դուրս գտնվող բնակչության հակադրությունն էր: Պոլիսի հիմքը կազմում էր մեկ կամ ավելի ցեղերի բնակչությունը, որը իշխանության կրողն էր: Նրանք էին, որ կարող էին ընտրել և ընտրվել պետական պաշտոններում, պատերազմների ժամանակ մասնակցել աշխարհագրորին: Օրենքի առջև բոլոր քաղաքացիները հավասար էին:

Երկու տիպի պոլիսների միջև տարբերությունը հետևյալն էր. ժողովրդավարական պոլիսներում ժամանակի ընթաց-

քում ընդարձակվում էին քաղաքացիների իրավունքները և մասնակցությունը պետական կառավարմանը, ինչպես եղավ Աթենքում: Հակառակ դրան՝ օլիգարխիական պոլիսներում փաստացի (սակայն ոչ իրավական) իշխանությունը իրականացնում էր տոհմային ազնվականությունը:

Վերոնշյալ քաղաքական կառուցվածքի գոյությունը հնարավոր էր միայն սահմանափակ տարածք ունեցող պետություններում: Պոլիսի՝ չափից ավելի խոշորացման, դրանում օտար բնակչություն ներառելու դեպքում պոլիսային կառույցը չէր կարող լիարժեք գործել: Այդ էր պատճառը, որ պոլիսային համակարգին բնորոշ էր պահպանողականությունը: Ավելի ուշ՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո, երբ հունական աշխարհը լայնորեն ներթափանցեց Առաջավոր Ասիա, պոլիսը արմատապես փոխվեց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կառավարման ինչ համակարգ ստեղծվեց Աթենքում Ք.ա. VII դարում: **2.** Վերհանելք Սոլոնի բարեփոխումների նշանակությունը Աթենքի համար: Դատական համակարգի ինչ նորույթ է պահպանվել մինչ օրս: **3.** Ինչ բարեփոխումներ իրականացրեց Կլիսթենեսը: Ձեր կարծիքով՝ ո՞րն է դրանցից ամենակարևորը: **4.** Ինչո՞վ էին պայմանավորված Սպարտայի քաղաքական կառուցվածքի առանձնահատկությունները: Որո՞նք էին բնակչության երեք հիմնական խմբերը Սպարտայում: Հողի սեփականության ինչ յուրահատկություն կար սպարտացիների պետությունում: **5.** Ներկայացրե՞ք Սպարտայի պետական կառավարման մարմինները և դրանց հիմնական գործառույթները: **6.** Ո՞րն է պոլիսային համակարգի գլխավոր հակադրությունը: Ինչո՞ւ է այս համակարգը բնութագրվում որպես պահպանողական:

§ 3. ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԸ Ք.Ա. V ԴԱՐՈՒՄ

Հույն-պարսկական պատերազմները: Ք.ա. VI դ. վերջերին Աքեմենյան արքա Դարեհ I-ը նվաճեց Փոքր Ասիա թերակղզին և փակեց Էգեյան ծովից դեպի Սև ծով տանող ծովային ուղին: Փոքր Ասիա-

յի կորուստը ծանր հարված էր հունական պոլիսներին, քանի որ դադարեց Արևելքի հետ եկամտաբեր առևտուրը: **Ք.ա. V դարի սկզբին՝** փոքրասիական պոլիսների ապստամբության ճնշումից հետո, Դա-

րեհն անցավ մայրցամաքային Հունաստանի նվաճմանը:

Դարեհը *Ք.ա. 490 թ.* ձեռնարկեց արշավանք, սակայն Ատտիկայի ծովափին՝ *Մարաթոնի դաշտում*, աթենական զորքը հաղթեց պարսիկներին: Պարսկական վտանգը ստիպեց հունական պոլիսներին միավորել ուժերը հնարավոր նոր պատերազմի դեպքում. 31 պոլիսներ ստեղծեցին ռազմական միություն:

Դարեհի որդի *Բերքսեսը* խոշոր բանակով *Ք.ա. 480 թ.* Հունաստանի հյուսիսից շարժվեց դեպի *Թերմոպիլյան կիրճը*, որը միջին Հունաստան տանող միակ ճանապարհն էր: Մինչև հունական պոլիսները կհասցնեին հավաքել իրենց ուժերը և դիմադրություն կազմակերպել, Սպարտայի արքա *Լեոնիդասը* իր թիկնապահ գնդով (*300 զինվոր*) ընդառաջ գնաց պարսիկներին և փակեց կիրճը: Սպարտական ջոկատը հերոսաբար կռվեց ու զոհվեց, իսկ պարսիկները երկօրյա մարտերից հետո շարունակեցին իրենց երթը:

Նրանք հասան Ատտիկա, որի բնակչությունը հասցրել էր հեռանալ կղզիներ: Նվաճողները գրավեցին Ատտիկան և ավերեցին Աթենքը: Հունական միացյալ ուժերը ամուր պատնեշ ստեղծեցին միջին Հունաստանից Պելոպոնես տանող ճանապարհին: Նույն թվականին Ատտիկայի ափերին՝ *Սալամին կղզու* մոտ, *Թեմիստոկլեսը* ջախջախեց պարսկական նավատորմը:

Ք.ա. 479 թ. Բեոտիայի Պլատես քաղաքի մոտ տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ հունական միացյալ բանակի և պարսիկների միջև, որն ավարտվեց հույների լիակատար հաղթությամբ: Նույն

թվականին հունական նավատորմը ջախջախեց պարսկական նավատորմը:

Այս հաջողությունները բեկում մտցրին հույն-պարսկական պատերազմների հետագա ընթացքի մեջ: Վերացավ դեպի Հունաստան պարսիկների ներխուժման վտանգը, և ռազմական գործողությունները սկսեցին ընդմիջումներով ընթանալ հիմնականում ծովում:

Վերջապես *Ք.ա. 449 թ.* Աքեմենյան տերության մայրաքաղաք *Ճոշում* պարսից արքայի և Աթենքի դեսպան Կալիասի միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որով ավարտվեցին պատերազմները: Պարսիկները հրաժարվեցին Էգեյան ծովի ավազանում գերիշխանություն հաստատելու իրենց ծրագրերից: Փոքրասիական պոլիսները, մնալով Աքեմենյան տերության կազմում, ինքնուրույնություն ստացան ներքին հարցերում:

Աթենական պետության «ոսկեդարը».

Պերիկլես: Հույն-պարսկական պատերազմների ավարտին Աթենական պետությունը հասավ իր հզորության բարձրակետին: Աթենքը ստեղծեց պոլիսների խոշոր միություն (*Աթենական ծովային միություն*): Աթենքն ուներ հարյուրավոր ռազմանավերից բաղկացած նավատորմ: Նա նույնիսկ երբեմն միջամտում էր Աքեմենյան տերության ներքին գործերին:

Աթենքի վերելքը և այնտեղ ժողովրդավարական կառավարման համակարգի հետագա բարելավումը կապված էր խոշոր քաղաքական գործիչ *Պերիկլեսի* անվան հետ: Վերջինս նպատակ ուներ Աթենքը վերածելու Հունաստանի քաղաքական առաջնորդի:

Իր հեղինակության շնորհիվ Պերիկլեսը, սկսած *Ք.ա. 443 թ., 15 տարի* վերընտրվում էր որպես *առաջին ստրատե-*

գոս, այսինքն՝ պետության բարձրագույն գործադիր պաշտոնյա: Պերիկլեսն անցկացրեց մի շարք բարեփոխումներ, որոնց նպատակն էր պետության կառավարման համակարգի կատարելագործումը: Նա պետական կառավարման տարբեր օղակներում ընդգրկում էր ստորին խավերի ներկայացուցիչներին: Նա հաճախ քվեարկության փոխարեն մարդկանց պաշտոնի էր նշանակում **վիճակահանությանը**՝ ձգտելով բացառել հովանավորչությունը:

Պերիկլեսը պաշտոնյաների համար մտցրեց **վարձատրություն**: Չունևոր աթենացիներին տոների ժամանակ դրամ էր բաժանվում՝ թատրոն հաճախելու համար: Նրա օրոք ընդարձակվեց **լիթուրգիայի** (ընծայաբերում) երևույթը: Յուրաքանչյուր հարուստ աթենացի պարտավոր էր իր անձնական միջոցների հաշվին պետության համար կառուցել նավեր, ֆինանսավորել հասարակական միջոցառումներ:

Պերիկլեսի օրոք **Էկլեսիան** վերածվեց պետության իրական ղեկավար մարմնի: Էկլեսիան էր ընտրում ստրատեգոսներին և մյուս պաշտոնյաներին, հայտարարում պատերազմ, կնքում պայմանագրեր: Պերիկլեսը մտցրեց **բողոքարկման համակարգ**: Ցանկացած ազատ աթենացի իրավունք ուներ բողոքարկելու Էկլեսիայի կողմից նախկինում ընդունված օրենքը կամ Էկլեսիա մտած օրենքի նախագիծը:

Պերիկլեսի օրոք ավարտվեց **«Երկար պարիսպների»** կառուցումը: Պաշարման ժամանակ քաղաքը կարող էր անարգել օգտվել իր նավահանգստից՝ օգնություն ստանալով դրսից:

Պերիկլեսի կառավարման ընթացքում Աթենքը վերածվեց Հունաստանի ժո-

ղովրդավարության հենակետի: Աթենքի ազդեցությունը տարածվում էր Հունաստանի մեծ մասի վրա: Սա Աթենական պետության քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային հզորության բարձրակետն էր, որ ընդունված է անվանել **«Պերիկլեսյան ոսկեդար»**:

Պելոպոնեսյան պատերազմները:

Ք.ա. V դարի կեսերին սրվեցին Աթենական միության և Սպարտայի ու նրա պելոպոնեսյան դաշնակիցների հարաբերությունները: Աթենական և Պելոպոնեսյան միությունները պայքարում էին Հունաստանում գերիշխանության ձեռքբերման համար: Պելոպոնեսյան միության որոշ անդամների նկատմամբ Աթենքի գործողությունները պատերազմի առիթ դարձան:

Ք.ա. 431 թ. Սպարտայի արքա **Արքիդամոսը** մտավ Ատտիկա, որի բնակչությունը ապաստան գտավ քաղաքում: Հաշվի առնելով պելոպոնեսցիների առավելությունը ցամաքում՝ Աթենական միությունը օգտագործում էր իր ռազմածովային մեծ ներուժը: Ի պատասխան հակառակորդի հարձակման՝ Միության նավատորմը ասպատակում էր Պելոպոնեսի ծովափը: Ռազմական գործողություններն ընթանում էին փոփոխակի հաջողություններով:

Տևական պատերազմը և մեծ զոհերը ստիպեցին հակառակորդներին հաշտություն կնքել: Ըստ պայմանագրի (**Ք.ա. 421 թ.**), որը ստացավ **Նիկիասի հաշտություն** անվանումը, վերականգնվեց նախապատերազմյան իրավիճակը (status quo):

Սակայն մի քանի տարի անց պատերազմը վերսկսվեց, որի համար առիթ եղավ Սիցիլիայի հունական գաղութնե-

րի միջև ծագած հակամարտությունը: Աթենքի իշխանությունները որոշեցին զորք ուղարկել Սիցիլիա: **Ք.ա. 415 թ.** նավատորմը շարժվեց դեպի Սիցիլիա: Աթենական զորքը Սիցիլիայում սկզբնական հաջողություններից հետո սկսեց պարտություններ կրել: Արշավանքը ձախողվեց:

Սիցիլիական արշավանքի հետևանքով Աթենքը զրկվեց իր նավատորմի մեծ մասից, իսկ որոշ պոլիսներ դուրս եկան Աթենական միության կազմից: Ուժերի հարաբերակցությունը փոխվեց հօգուտ պելոպոնեսցիների: Բացի այդ, Սպարտան պարսիկների օգնությամբ խոշոր նավատորմ կառուցեց: Դրա դիմաց Սպարտան ձանաչեց պարսիկների գերիշխանությունը Փոքր Ասիայի հունական պոլիսների նկատմամբ:

Պելոպոնեսյան պատերազմներն ավարտվեցին **Ք.ա. 404 թ.**: Կնքված պայմանագրով Աթենական միությունը ցրվեց, նավատորմը հանձնվեց հաղթողներին: Քանդվեցին Աթենքի պարիսպները:

Աթենքը ընդունեց Սպարտայի գերիշխանությունը:

Այսպիսով՝ Պելոպոնեսյան միությունը հաղթանակ տարավ, սակայն դրանք ծանր հետևանքներ ունեցան ողջ հունական աշխարհի հետագա զարգացման համար: Թե՛ պարտվողները, թե՛ հաղթողները մարդկային և նյութական խոշոր կորուստներ ունեցան:

Պատերազմների ընթացքում դրսևորվեց պոլիսների միջև առկա հակասությունների ողջ խորությունը: Հարկ եղած դեպքում պոլիսները չէին վարանում օգնության դիմել ոչ հեռավոր անցյալում իրենց գլխավոր հակառակորդ Աթենյան տերությանը: Օգտվելով դրանից՝ պարսիկները վերականգնեցին իրենց գերիշխանությունը Փոքր Ասիայում:

Հետագա տասնամյակների ընթացքում հունական հասարակությունը ընկղմվեց քաղաքական և տնտեսական խոր ճգնաժամի մեջ, որը Ք.ա. IV դ. երկրորդ կեսին հանգեցրեց Մակեդոնիայի կողմից նվաճման:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Դարեհ I-ը նրբ նվաճեց Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափնյա տարածաշրջանը: Ինչ հետևանք ունեցավ դա հունական պոլիսների համար: **2.** Նշանավոր ինչ ձակատամարտեր են տեղի ունեցել պարսիկների արշավանքների ժամանակ: **3.** Ո՞ւմ գլխավորությամբ և նրբ ստեղծվեց Աթենական միությունը: Ե՞րբ ավարտվեցին հույն-պարսկական պատերազմները: **4.** Ինչ բարեփոխումներ իրականացրեց Պերիկլեսն իր երկարատև կառավարման ընթացքում: Ինչո՞ւ է ասվում, որ Աթենքը ծաղկում ապրեց նրա օրոք, ինչ է կոչվել այդ ժամանակաշրջանը: **5.** Որո՞նք էին Պելոպոնեսյան պատերազմների պատճառները: Ե՞րբ ավարտվեցին Պելոպոնեսյան պատերազմները: Ցոյց տվեք դրանց հետևանքները Հունաստանի համար:

§ 4. ՎԱՂ ՀՌՈՄ. ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ

Իտալիայի ժողովուրդները. էտրուսկներ: Ապենինյան թերակղզին, շնորհիվ

մերձարևադարձային կլիմայի և բերրի հողերի, հնագույն ժամանակներից պար-

բերաբար բնակեցվում էր տարբեր ժողովուրդներով:

Դրանց մի մասի միայն անվանումներն են պահպանվել: Օրինակ՝ **լիգուրներ** (Լիգուրիական ծով), **սարդեր** (Սարդինիա կղզի), **կորսեր** (Կորսիկա կղզի) և այլն: Ք.ա. II հազարամյակի վերջերին եկան իտալական ցեղերը, որոնցից **լատինները** հաստատվեցին Կենտրոնական Իտալիայում: Նրանց անունով էլ կոչվեց Լացիում մարզը՝ **Հոմ** կենտրոնով: Նույն ժամանակներում Փոքր Ասիայից Իտալիա եկան **էտրուսկները** և նույնպես հաստատվեցին Կենտրոնական Իտալիայում: Նրանց զբաղեցրած շրջանը հետագայում ստացավ **էտրուրիա** անվանումը: Իտալիայի բնակչության շարքում մեծ էր հույների դերը, որոնք այստեղ եկան Ք.ա. VIII-VI դդ.՝ հիմնելով տասնյակ գաղութներ: Դրանցից աչքի էին ընկնում **Կապուան, Նեսպոլիսը, Սիրակուզան** և այլք: Իտալիայի ժողովուրդներից էին նաև կելտական ցեղերը, որոնց հռոմեացիներն անվանում էին գալլեր:

Էտրուսկները Կենտրոնական Իտալիայում հիմնեցին բազմաթիվ քաղաքներ, որոնցից իրենց նշանակությամբ առանձնանում էին **Վեյքը** (Հոմի մոտ), **Պերուզիան** (այժմ՝ **Պերուջա**), **Տարքվինիումը** և այլն:

Բարձր կազմակերպվածության, ռազմական և հատկապես ծովագնացության բնագավառներում ունեցած հմտությունների շնորհիվ էտրուսկյան քաղաքները մեծ ազդեցություն ձեռք բերեցին: Էտրուսկների տնտեսական մրցակիցները Իտալիայի հունական գաղութներն էին:

Էտրուսկների և հույների մրցակցությունը հանգեցրեց ռազմական բախման: **Ք.ա. 535 թ. Կորսիկայի** մոտ էտ-

րուսկյան-կարթագենյան միացյալ նավատորմը պարտության մատնեց հույներին: Սակայն հետագայում էտրուսկները պարտվեցին: Նրանք կորցրին նաև Իտալիայի հյուսիսը, որտեղ հաստատվեցին գալլերը:

Էտրուսկները խոր հետք են թողել հետագայի Հռոմեական պետության քաղաքական և հոգևոր-մշակութային զարգացման վրա: Մասնավորապես, լատինական այբուբենի հիմքում ընկած է էտրուսկյան գիրը:

Հռոմեական հանրապետության քաղաքական կարգը: Ք.ա. VIII-VII դարերում՝ արքայական իշխանության շրջանում, Լացիում մարզը՝ Հոմ կենտրոնով, միավորվեց մեկ պետության մեջ:

Արքայական շրջանի Հոմում դեռևս ուժեղ էին տոհմացեղային հարաբերությունները: Հռոմեական երեք ցեղերը (լատիններ, սաբիններ և էտրուսկներ) հակադրվում էին պետության մնացած բնակչությանը: Նրանք էին օգտվում քաղաքացիական բոլոր իրավունքներից, կազմում էին պետության օրենսդիր և գործադիր իշխանությունը: 300 տոհմերի բաժանված վերոհիշյալ ցեղերից բացի, մնացած բոլորը դուրս էին «հռոմեական ժողովրդից»: Նրանք կոչվում էին **պլեբեյներ** (լատին.՝ **plebs** «հասարակ ժողովուրդ, ամբոխ») և չունեին քաղաքացիական իրավունքներ:

Արքայական իշխանության տապալումից (Ք.ա. 510 թ.) հետո պլեբեյների՝ շուրջ երկու դար տևած պայքարն ավարտվեց հաջողությամբ, և նրանք քաղաքացիական իրավունքներ ստացան:

Հոմի գերագույն օրենսդիր մարմինը ժողովրդական ժողովն էր՝ **կոմիցիաները:** Հռոմեական պետության քաղաքա-

կան կառուցվածքում կարևորագույն դեր ունեն Ծերակույտը՝ *Սենսուրը* (ավագների խորհուրդ): Միայն Ծերակույտի որոշումից հետո էր հարցը քննարկման ուղարկվում կոմիցիաներ: Վերջինիս որոշումը պարտադիր պետք է հաստատվեր Ծերակույտի կողմից: Գործադիր իշխանության մարմինները հաշվետու էին Ծերակույտի առջև, որի կազմը մշտապես լրացնում էին պաշտոնավարումը ավարտած բարձրագույն գործադիր պաշտոնյաները:

Հռոմում գոյություն ունեն ընտրովի գործադիր իշխանության ճյուղավորված համակարգ՝ *մագիստրատուրա*:

Սկզբում գերագույն մագիստրատը *պրետորն* էր: Հետագայում սկսեցին ընտրել երկու պրետորներ՝ հավասար իրավունքներով, որպեսզի թույլ չտային մեկ մարդու ձեռքին մեծ իշխանության կենտրոնացում: Սրանք պարտավոր էին մշտապես խորհրդակցել միմյանց հետ, որի պատճառով շուտով այս պաշտոնյաները կոչվեցին *կոնսուլներ*: Կոնսուլներն իրականացնում էին բանակի հրամանատարությունը:

Հռոմում բոլոր պաշտոնները կոլեգիալ էին, այսինքն՝ յուրաքանչյուր պաշտոն ներկայացված էր երկու և ավելի անձանցով: Բոլոր պաշտոնների պաշտոնավարման ժամկետը մեկ տարի էր: Կար ևս մեկ կարևոր մագիստրատուրա՝ երկու *ցենզորներ*, որոնք հինգ տարին մեկ ընտրվում էին 18 ամիս ժամկետով և իրականացնում էին բնակչության հաշվառումն՝ ըստ գույքային խմբերի:

Պետության համար ծանր իրավիճակներում (պատերազմ, խոշոր ապստամբություններ և այլն) 6 ամիս ժամկետով ընտրվում էր արտակարգ լիազորություններով

օժտված պաշտոնյա՝ *դիկտատոր*: Նա կարող էր այդ ընթացքում կառավարել՝ առանց հաշվի առնելու պետական մարմինների կարծիքը: Սովորաբար դիկտատոր էր նշանակվում կոնսուլներից մեկը:

Մագիստրատուրաներում աշխատանքը չէր վարձատրվում, քանի որ դա համարվում էր մարդուն տրված պատվավոր գործ:

Ընդհանուր առմամբ՝ *Ք.ա. VI-III դդ.* ընթացքում Հռոմում քայլ առ քայլ ձևավորվեց *հանրապետական՝ ժողովրդավարական կառավարման համակարգ*, որը գոյատևեց ընդհուպ մինչև Ք.ա. I դարի վերջին քառորդը:

Իտալիայի նվաճումը: Հռոմեական հանրապետության ամրապնդմանը զուգընթաց սկսվում է նրա ռազմական ակտիվությունը Լացիումից դուրս: Հռոմի գլխավոր հակառակորդները սկզբում էտրուսկյան քաղաքներն էին, այնուհետև՝ Իտալիա ներթափանցած ռազմատենչ գալլերը: Վերջիններս հաստատվել էին Պո գետի ավազանում՝ հիմնելով իրենց գլխավոր քաղաքը՝ *Մեդիոլանումը* (այժմ՝ *Միլան*):

Ք.ա. 390 թ. գալլերը պաշարեցին Հռոմ քաղաքը: Յոթամսյա պաշարումից հետո հռոմեացիները ստիպված էին մեծ ռազմատուգանք վճարել, և գալլերը հեռացան:

Գալլական սպառնալիքը ստիպեց հռոմեացիներին մերձենալու էտրուսկների և լատինական ցեղերի հետ: Ռազմական դաշինքներ կնքվեցին Հռոմի և Իտալիայի այլ միությունների հետ: Առևտրական պայմանագիր կնքվեց նաև հյուսիսաֆրիկյան *Կարթագեն* պետության հետ, որի շնորհիվ աճեց Հռոմի հեղինակությունը:

Ամրապնդելով իր դիրքերը և տնօրինելով նյութական ու մարդկային խոշոր

միջոցների՝ Հռոմը սկսեց ծավալել նվաճողական քաղաքականություն: Առաջին լուրջ հաջողությունը Կենտրոնական Իտալիայում գտնվող **սամնիտական միություն** հպատակեցումն էր: Սամնիտների տարածքներում հիմնվեցին գաղութներ, որտեղ կարիքավոր հռոմեացիները ստացան հողատարածքներ:

Սամնիտներից հետո հերթը հասավ տնտեսապես հզոր Հարավային Իտալիային, որտեղ հունական հարուստ գաղութներն էին: Հռոմի և հունական **Տարենտում քաղաքի** հարաբերությունների սրումը ստիպեց վերջինիս բնակչությանը օգնության դիմելու Էպիրոսի արքա **Պյուռհուսին**: Վերջինս հայտնի գորավար էր՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու տոհմից, և ձգտում էր կրկնելու իր նախնու փառքը՝ տիրանալով Իտալիային, Սիցիլիային և

Կարթագենին: Պյուռհուսը որոշեց օգտագործել հարմար առիթը:

Ք.ա. 280 թ. Պյուռհուսի բանակը ափ իջավ Իտալիայում: Առաջին երկու ճակատամարտերում հասավ հաջողության, սակայն մեծ կորուստների գնով: Վերահաս վտանգը ստիպեց Հռոմին դաշինք կնքել Կարթագենի հետ: Վերջապես **Ք.ա. 275 թ. Բենեվենտումի** մոտ վճռական ճակատամարտում Պյուռհուսը պարտվեց: Իսկ **Ք.ա. 265 թ.** Հռոմը նվաճեց Ապենինյան թերակղզու վերջին ինքնուրույն քաղաքը՝ Էտրուսկյան **Վոլսինիումը**: Սրանով ավարտվեց Իտալիայի նվաճումը Հռոմի կողմից: Այժմ միայն Պո գետի՝ գալլերով բնակեցված տարածքն էր դուրս մնում Հռոմի տիրապետությունից:

Այսպիսով՝ Ք.ա. III դարի կեսերին Հռոմը դարձավ գերիշխող քաղաքական ուժ Իտալիայում:

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Ինչ առանձնահատկություններ ունի Իտալիայի աշխարհագրական դիրքը: Իտալիայի ո՞ր մասն էին զբաղեցնում Էտրուսկները: **2.** Որտե՞ղ ձևավորվեց Հռոմեական պետությունը: Որքա՞ն տևեց արքայական ժամանակաշրջանը Հռոմում: **3.** Ո՞ր ցեղերն էին համարվում հռոմեական քաղաքացիներ: Ներկայացրե՞ք Հռոմեական պետության կառավարման հանրապետական համակարգը մինչև Ք.ա. I դարի վերջը: Ո՞վ էր դիկտատորը: **4.** Ո՞րն էր Հռոմի հեղինակության բարձրացման պատճառը: Ինչո՞ւ Պյուռհուսը համաձայնվեց օգնել Տարենտումի բնակչությանը: **5.** Ե՞րբ ավարտվեց Իտալիայի նվաճումը Հռոմի կողմից:

§ 5. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք.Ա. III–II ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հռոմը և Կարթագենը: Նվաճելով Ապենինյան թերակղզու մեծ մասը՝ Հռոմն անցավ տարածքային նվաճումների նաև արտաքին աշխարհում: Տնտեսապես հարուստ Սիցիլիայի համար նրա և Կարթագենի միջև **Ք.ա. 264–241** և **Ք.ա. 218–202 թթ.** տեղի ունեցան երկու պատե-

րազմներ (դրանք ստացել են **Պունիկյան** անվանումը): Հատկապես ծանր էր երկրորդը, որի ընթացքում կարթագենցի զորավար Հաննիբալը մտավ Իտալիա, և Հռոմին մեծ ջանքերի գնով միայն հաջողվեց հաղթել: Պատերազմի ավարտին Կարթագենը զրկվեց իր բոլոր տիրույթ-

ներից և ստիպված էր վճարել վիթխարի ռազմատուգանք: Կարթագենը դադարեց Հռոմի մրցակիցը լինելուց, որով Հռոմը վերածվեց Արևմտյան Միջերկրականի գերիշխող ուժի (հեգեմոնի): Հռոմը, տիրելով նյութական և մարդկային մեծ միջոցների, դարձավ ռազմաքաղաքական խոշոր ուժ:

Լուծելով Կարթագենի խնդիրը՝ Հռոմը հնարավորություն ստացավ զբաղվելու Արևելքով, որի համար առիթ ծառայեցին հելլենիստական պետությունների միջև ընթացող պատերազմները:

Հռոմը Արևելքում: Հաննիբալի արշավանքի ընթացքում Մակեդոնիայի արքա *Փիլիպոս V*-ը և Սելևկյան արքա *Անտիոքոս III*-ը համաձայնության էին եկել Էգեյան ծովում, Փոքր Ասիայում և Սիրիայում Եգիպտոսին պատկանող տարածքների զավթման կապակցությամբ: Զգուշանալով Մակեդոնիայի հզորացումից՝ Արևելյան Միջերկրականի մի շարք երկրներ՝ *Պերգամոնը*, *Հոռոսը*, *Աթենքը* և այլք, պայքար սկսեցին Փիլիպոսի դեմ: Օգնություն ստանալու ակնկալիքով դաշնակիցները դիմեցին Հռոմին: Վերջինիս ձեռնառու էր Մակեդոնիայի թուլացումը, ինչպես նաև Արևելյան Միջերկրականի մանր պետությունների աջակցությունը:

Հռոմը պայմանագրեր կնքեց Հոռոսի և Պերգամոնի հետ, որից հետո պահանջեց Փիլիպոսից զորքերը դուրս բերել հունական քաղաքներից և Եգիպտոսին վերադարձնել նրա տարածքները: Փիլիպոսի մերժումից հետո *Ք.ա. 200 թ.* հռոմեական բանակը ափ իջավ Հունաստանում: *Ք.ա. 197 թ. Թեսալիայի Կինսկեֆալե* կոչվող վայրում հռոմեացիները պարտության մատնեցին մակեդոնական զորքին:

Նույն թվականին Մակեդոնիայի հետ կնքվեց պայմանագիր, ըստ որի՝ Մակեդոնիան պետք է հրաժարվեր իր բոլոր նվաճումներից, վճարեր 1000 տաղանդ ռազմատուգանք: Փիլիպոսը Հռոմին պետք է հանձներ իր նավատորմը, զորքը կրճատեր մինչև 5000-ի: Բացի այդ, առանց Հռոմի համաձայնության նա չէր կարող պատերազմ սկսել որևէ պետության դեմ:

Այսպիսով՝ Մակեդոնական պատերազմը Հռոմի առջև բացեց արտաքին քաղաքականության նոր ուղղություն՝ հիմք դնելով նրա հետագա ծավալման համար:

Հռոմի մակեդոնական արշավանքի շրջանում Սելևկյան պետության արքա Անտիոքոս III-ը գրավեց Փոքր Ասիայի ծովափնյա քաղաքները և մտավ *Թրակիա* (ներկայիս Բուլղարիայի մի մասը): Այժմ նրա ձեռքում էին Սև և Էգեյան ծովերը կապող նեղուցները: Անտիոքոսը իր մոտ ապաստան տվեց Հռոմի երդվյալ թշնամի Հաննիբալին, նաև սկսեց հակահռոմեական ելույթների դրդել Հռոմից դժգոհ հունական քաղաքներին: Անտիոքոսի զործողությունները ստիպեցին Հռոմի դաշնակիցներ Պերգամոնին և Հոռոսին պատերազմ հայտարարել նրան և դիմել Հռոմի օգնությանը:

Ք.ա. 192 թ. Անտիոքոսի բանակը մտավ Հունաստան, սակայն հռոմեական բանակը Թերմոպիլյան կիրճում պարտության մատնեց սելևկյան զորքին: Զարգացնելով հաջողությունը՝ հռոմեական բանակը *Մագնեսիայի* մոտ *Ք.ա. 190 թ.* գլխովին ջախջախեց Անտիոքոսին: *Ք.ա. 188 թ.* Ապամեայում կնքվեց պայմանագիր, որով Անտիոքոսը պարտավորվում էր վճարել խոշոր ռազմատուգանք, կրճատել նավատորմը, ինչպես նաև հանձնել Փոքր Ասիայի իր տիրույթները:

րը: Նա պարտավորվում էր նաև Հռոմին հանձնել Հաննիբալին, սակայն վերջինս փախավ Հայաստան:

Այսպիսով՝ **Ք.ա. 200–190 թթ.** ընթացքում Հռոմը պարտության մատնեց Մակեդոնիային և Սելևկյան պետությանը: Վերջինս կարճ ժամանակում կորցրեց բազմաթիվ այլ տիրույթներ հյուսիսում և արևելքում՝ հոգուտ հզորացող Մեծ Հայքի և Պարթևական թագավորությունների:

Մակեդոնիայի և Հունաստանի նվաճումը: Հռոմից կրած պարտությունից հետո Մակեդոնիայի նոր արքա **Պերսևսը** սկսեց պատրաստվել նոր պատերազմի: Նա ստեղծեց հակահռոմեական դաշինք, որին միացան **Էպիրոսը և Իլիրիան:** Հռոմի վերջնագրին ի պատասխան՝ **Պերսևսը** պահանջեց, որպեսզի բոլոր հռոմեացիները անհապաղ հեռանան երկրից: **Ք.ա. 171 թ.** Հռոմը պատերազմ հայտարարեց Մակեդոնիային: **Ք.ա. 168 թ.** Պերսևսը պարտություն կրեց:

Պատերազմից հետո Մակեդոնիան՝ որպես պետություն, վերացվեց: Նրա տարածքը բաժանվեց չորս շրջանների: Մակեդոնիայի հունական դաշնա-

կիցները նույնպես պատժվեցին: Շուրջ 1000 հայտնի հույներ գերեվարվեցին Հռոմ, այդ թվում՝ նշանավոր պատմիչ Պոլիբիոսը:

Հռոմեացիները գրավված շրջաններից ստեղծեցին **Մակեդոնիա պրովինցիան:** Այդպիսով՝ վերոհիշյալ ընդարձակ տարածքը ներառվեց Հռոմի վարչաքաղաքական համակարգ՝ վերածվելով նրա հզոր հենակետի:

Այնուհետև Հռոմը միջամտեց հունական պոլիսների միջև սկսված պատերազմին և **Ք.ա. 146 թ. Իսթմոսի** ճակատամարտում հասավ հաջողության: Հունական քաղաքները այդուհետև պետք է ենթարկվեին Մակեդոնիայի հռոմեական կառավարչին: Հունական քաղաքների զգալի մասը ավերվեց և թալանվեց: Հռոմ ուղարկվեցին մշակույթի բազմաթիվ հուշարձաններ:

Վերոհիշյալ իրադարձությունների հետևանքով Ք.ա. II դարի կեսերին Հռոմի անմիջական տիրապետությունը հաստատվեց Էգեյան ծովի ամբողջ ավազանում:

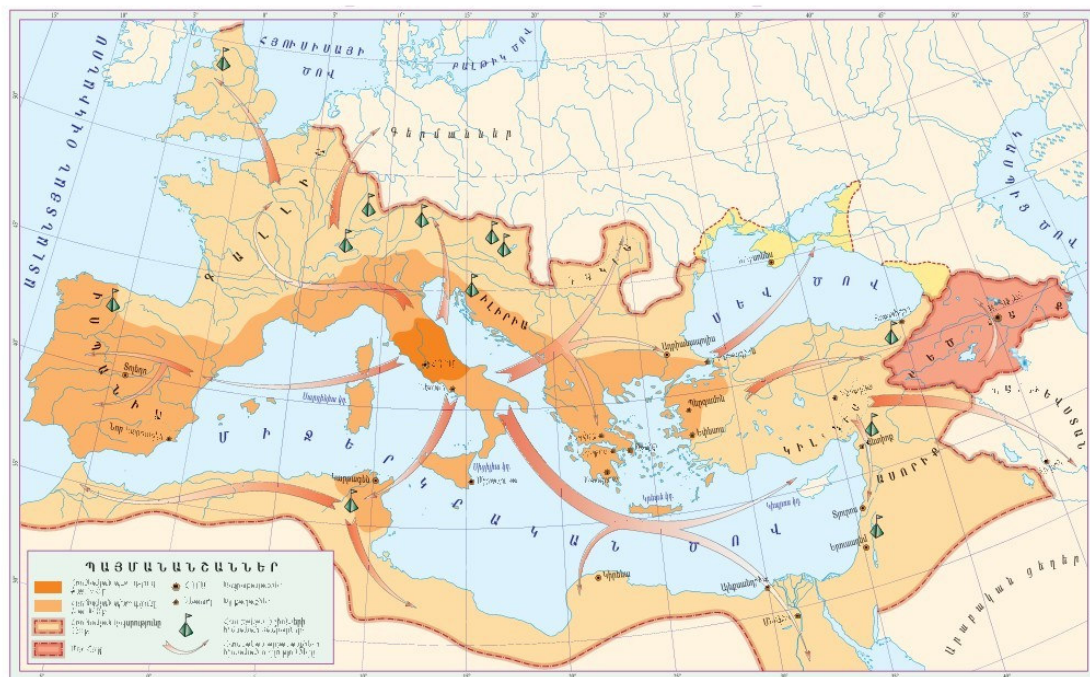
Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ ընթացք և արդյունքներ ունեցան Պունիկյան պատերազմները Հռոմի համար:
2. Ինչ համաձայնության էին եկել Փիլիպոս V-ը և Անտիոքոս III-ը: Ներկայացրե՞ք Հռոմի և Մակեդոնիայի միջև կնքված պայմանագրի բովանդակությունը:
3. Ինչով ավարտվեց Հռոմի և Անտիոքոս III-ի հակամարտությունը:
4. Ովքե՞ր էին Մակեդոնիայի դաշնակիցները Հռոմի դեմ երկրորդ պատերազմի ժամանակ: Ներկայացրե՞ք պատերազմի արդյունքները: Ինչո՞ւ Հռոմին հաջողվեց հաստատել իր ազդեցությունը Հունաստանի վրա:

§ 6. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հանրապետական կարգի ճգնաժամը: Ք.ա. I դարի սկզբներին Հռոմը դժվարու-

թյամբ էր վերահսկում լայնածավալ պետությունը: Լուրջ խնդիրներ կային նաև

Հռոմեական կայսրությունը

Իտալիայում՝ կապված իտալիկների հետ: Բնակչության զգալի մասը կազմող իտալիկները պահանջում էին իրենց տալ հռոմեական քաղաքացիներին հավասար իրավունքներ: Մերժում ստանալով՝ նրանք ապստամբեցին, և **Ք.ա. 91-89 թթ.** ընթացքով քաղաքացիական պատերազմ: Չնայած պատերազմն ավարտվեց իտալիկների պարտությամբ, սակայն Հռոմը ստիպված էր բավարարել նրանց շատ պահանջներ:

Պատերազմից քիչ անց Հռոմում սրվեց պայքարը **ժողովրդախարական ուժերի (պոպուլյարներ)** և **օպոտիմատների** (Ծերակույտի վերնախավը) միջև: Դրա առիթը **Ք.ա. 88 թ.** կոմիցիանների որոշումն էր, որով Պոնտոսի արքա Միհրդատի դեմ պատերազմում հռոմեական բանակի հրամանատար նշանակվեց պոպուլյար **Գայոս Մարիուսը**: Այդ որոշումից դժգոհ զորավար **Կոննելիոս Սուլլան**, որը մինչ

այդ արդեն Ծերակույտի կողմից հաստատվել էր այդ պաշտոնում, ապստամբեց և գրավեց Հռոմը: Սուլլան ձերբակալեց իր քաղաքական հակառակորդներին և անցկացրեց մի շարք միջոցառումներ:

Ծերակույտի կազմում ներառվեցին նրա կողմնակիցներից **300 հոգի**, կրճատվեց ժողովրդական ժողովի և տրիբունների իշխանությունը: Սակայն **Սուլլայի**՝ արշավանքի գնալուց հետո պոպուլյարները գրավեցին Հռոմը և չեղյալ հայտարարեցին Սուլլայի անցկացրած օրենքները: Ավարտելով պատերազմը Միհրդատի դեմ՝ Սուլլան **Ք.ա. 83 թ.** վերադարձավ Իտալիա և գրավեց Հռոմը: Հետո նա Ծերակույտին ստիպեց իրեն **դիկտատորի** լիազորություններ տալ՝ անսահմանափակ ժամկետով:

Սուլլայի հրամանով կազմվեցին մարդկանց ցուցակներ (**պրոսկրիպցիաներ**), ովքեր հայտարարվեցին օրենքից դուրս

և ենթարկվեցին մահապատժի: Սուլլայի հազարավոր հակառակորդներ զոհ գնացին ահաբեկչությանը: Նա փոփոխություններ կատարեց պետական կառավարման համակարգում: Ընդարձակվեցին Ծերակույտի լիազորությունները: Այդուհետև Ծերակույտն էր տնօրինելու պետության դրամական միջոցները, նրան հանձնվեց պրովինցիաների կառավարիչների նկատմամբ վերահսկողությունը:

Սուլլայի գործողությունները ցույց տվեցին, որ Հռոմում հանրապետական կառավարման համակարգը արդեն ձեռքեր էր տալիս: Դիկտատորը և Ծերակույտի վերնախավը, հաշվի չառնելով կոմիցիաներին և գործադիր մարմիններին, իշխանությունը վերցրել էին իրենց ձեռքը:

Սուլլայի դիկտատորան հանրապետական կարգի ճգնաժամի ասուջին լուրջ դրսևորումն էր, որը հող նախապատրաստեց հետագայում դրա անկման համար: Դիկտատորայի հաստատման գործում վճռական դերը պատկանում էր բանակին, որի վրա էին հենվում թե՛ Սուլլան, թե՛ Առաջին և Երկրորդ եռապետությունների ղեկավարները:

Առաջին եռապետությունը: Սուլլայի որդեգրած քաղաքականությունը շարունակվեց ի դեմս Առաջին եռապետության: Հռոմի երեք նշանավոր զորավարներ՝ **Պոմպեոսը**, **Կրասոսը** և **Հուլիոս Կեսարը**, **Ք.ա. 60 թ.** եկան համաձայնության՝ համատեղ գործողություններ իրականացնելու: Այսպես ստեղծվեց Առաջին եռապետությունը:

Ք.ա. 59 թ. Կեսարն ընտրվեց կոնսուլ: Կեսարը և նրա կողմնակիցները հաճախ հաշվի չէին նստում մագիստրատների հետ: Կեսարը հասավ այն բանին, որ

Հռոմեական Ծերակույտի նիստ

կոնսուլության ժամկետից հետո նրան նշանակեցին **Ցիսալպյան և Նարբոնյան Գալլիաների** կառավարիչ: Կեսարը մեծ հեղինակություն էր վայելում բնակչության շրջանում: Օրենքների մեծ մասը նա անցկացրեց ոչ թե Ծերակույտի, այլ կոմիցիաների միջոցով:

Այնուհետև եռապետները որոշեցին, որ **Ք.ա. 55 թ.** Պոմպեոսը և Կրասոսը պետք է ընտրվեին կոնսուլներ, որից հետո ստանային կառավարչի պաշտոններ (Պոմպեոսը՝ Իբերիայում, Կրասոսը՝ Ասորիքում): Իսկ Կեսարի գալլական կառավարչության ժամկետը երկարաձգվեց ևս հինգ տարով:

Արևելքում Կրասոսի զոհվելուց հետո Պոմպեոսը սկսեց ընդարձակել իր ազդեցությունը: Դրան նպաստեց նաև այն, որ Կեսարը ծանր պատերազմներ էր վարում Գալլիայում: Քաղաքական իրավիճակի սրման պայմաններում հռոմեական հասարակության վերնախավը գալիս էր եզրակացության, որ անհրաժեշտ է ուժեղ ձեռք, ով կկարողանար կարգուկանոն մտցնել երկրում: Այդ դերում

Ծերակույտը տեսնում էր Պոմպեոսին, այլ ոչ պոպուլյար Կեսարին: **Ք.ս. 52 թ.** Պոմպեոսն ընտրվեց կոնսուլ, ընդ որում՝ նա միայնակ էր վարում այդ պաշտոնը: Փաստորեն Պոմպեոսը դարձավ դիկտատոր:

Կեսարի և Պոմպեոսի միջև մրցակցությունը շուտով վերաճեց պատերազմի: **Ք.ս. 49 թ.** Կեսարի բանակը Գալլիայից վերադարձավ Իտալիա և գրավեց Հռոմը: Պոմպեոսը փախավ Բալկաններ: Նույն թվականին Կեսարը Իբերիայում ստիպեց Պոմպեոսի բանակին հանձնվել: Իտալիա վերադառնալուց հետո նա ստացավ դիկտատորի գործառույթներ:

Կեսարը վերականգնեց Սուլլայի օրոք քաղաքացիությունից զրկված անձանց իրավունքները: Այնուհետև ընտրվելով կոնսուլ՝ նա Իլլիրիայում հաղթեց գրեթե կրկնակի մեծ զորք ունեցող Պոմպեոսին: Վերջինս փախավ Եգիպտոս, որտեղ սպանվեց Եգիպտոսի արքայի հրամանով:

Շարունակելով իր հաղթարշավը՝ Կեսարը Աֆրիկայում և Իբերիայում ջախջախեց պոմպեոսականների բանակները, որով էլ ավարտվեց քաղաքացիական պատերազմը: Կեսարը դարձավ Հռոմեական հանրապետության իրական տերը:

Ք.ս. 44 թ. Հռոմ վերադառնալուց հետո Կեսարը հռչակվեց *ցմահ դիկտատոր*: Մինչ այդ նա արդեն ստացել էր *ցմահ տրիբունի*, ինչպես նաև *ցենզորի* պաշտոն: Կեսարը նաև Ծերակույտի անդամների թիվը հասցրեց **900-ի**՝ ի հաշիվ իր կողմնակիցների: Կեսարը փաստացի ստացավ անսահմանափակ իշխանություն:

Այսպիսով՝ Հռոմում հաստատվեց Կեսարի միայնակ կառավարումը: Կեսարի իշխանությունը հենվում էր նրան նվիր-

ված բանակի վրա: Նվաճված Գալլիայի և մյուս պրովինցիաների բնակչության որոշ խավերի հռոմեական քաղաքացիություն տալու շնորհիվ Կեսարը ուժեղ հենարան ուներ նաև այդ երկրներում:

Կեսարը կարևոր ձեռնարկումներ իրականացրեց նաև այլ ասպարեզներում: Հատվեց նոր դրամ, որը շուտով դարձավ Հռոմում դրամաշրջանառության միակ միջոցը: Իսկ **Ք.ս. 45 թ.** կատարվեց *տունարի բարեփոխում*: Նախկին *լուսնային օրացույցը* փոխարինվեց *արևայինով*: Տարին, ըստ դրա, բաղկացած էր **365 և կես օրից**: Չորս տարին մեկ փետրվարին ավելացվում էր մեկ օր: *Հուլիոսյան օրացույցը* մնաց կիրառման մեջ ընդհուպ մինչև XX դարի սկզբները:

Կեսարը վարում էր հավասարակշիռ քաղաքականություն՝ ձգտելով նախապատվություն չտալ ո՛չ պոպուլյարներին, ո՛չ օպտիմատներին: Նա նույնիսկ թույլ տվեց Հռոմ վերադառնալ իր քաղաքական հակառակորդներին:

Կեսարը սկսեց նախապատրաստվել արշավանքի ընդդեմ պարթևների, սակայն չհասցրեց: **Ք.ս. 44 թ.** նա Ծերակույտի դահլիճում զոհ գնաց դավադրության:

Երկրորդ եռապետությունը: Կեսարի սպանությունից հետո սրվեցին հարաբերությունները նրա կողմնակիցների և հակառակորդների միջև: Կեսարին սպանող ծերակուտականները փախան Հռոմից: Քաղաքական հակառակորդների միջև բախումներից հետո քաղաքական ասպարեզն անցավ *Անտոնինոսին*, *Լեպիդոսին* և Կեսարի ազգական ու որդեգիր *Օկտավիոսին*: Վերջինս այդուհետև սկսեց կոչվել *Գայոս Հուլիոս Կեսար Օկտավիանոս*: Այս երեքի միջև **Ք.ս. 43 թ.** կնքվեց դաշինք Ծերակույտի

դեմ համատեղ պայքարելու նպատակով պայսպես ստեղծվեց *Երկրորդ եռապետությունը*:

Սակայն Իտալիայից դուրս դեպքերը զարգանում էին ի վնաս եռապետների: Պոմպեոսի որդին գրավել էր Սիցիլիան, Սարդինիան, Կորսիկան և փորձում էր շրջափակել Իտալիայի նավահանգիստները:

Ք.ա. 42 թ. Հունաստանում եռապետները հաղթեցին Կեսարին սպանած *Կասիոսի* և *Բրուտոսի* գլխավորած բանակին, որից հետո իրար մեջ բաժանեցին պրովինցիաները: Անտոնիոսին հասավ Արևելյան Միջերկրականը, Օկտավիանոսին՝ Գալլիան, Իբերիան և Իլիրիան, Լեպիդոսին՝ Աֆրիկան:

Որոշ ժամանակ անց Օկտավիանոսն ամրապնդեց իր իշխանությունը: Նա գրա-

վեց Սիցիլիան, որից հետո ձերբակալեց Լեպիդոսին և իր ձեռքը վերցրեց նրա տիրոյթները: **Ք.ա. 36 թ.** Անտոնիոսը ծանր պարտություն կրեց պարթևներից: Փաստորեն եռապետությունը տրոհվեց, և հասունանում էր բախում Օկտավիանոսի և Անտոնիոսի միջև: Օկտավիանոսը Իտալիայից վտարեց Անտոնիոսի կողմնակիցներին, իսկ Ծերակույտը նրան պատերազմ հայտարարեց:

Ք.ա. 31 թ. Ակցիումի հրվանդանի մոտ Անտոնիոսի նավատորմը պարտվեց, իսկ նրա ցամաքային զորքերն անցան Օկտավիանոսի կողմը: Անտոնիոսը և Կլեոպատրան ինքնասպանություն գործեցին: Եգիպտոսը վերածվեց Օկտավիանոսի անձնական տիրույթի: Սրանով ավարտվեցին քաղաքացիական պատերազմները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչը առիթ եղավ Հռոմում պոպուլյարների և օպտիմատների միջև պայքարի սրման համար: Ո՞վ հաղթեց այդ պայքարում: **2.** Ինչ հետևանքներ ունեցավ Սուլլայի դիկտատուրան: **3.** Ինչպե՞ս ձևավորվեց Առաջին եռապետությունը, ովքե՞ր կազմեցին այն: Ինչո՞ւ Պոմպեոսի դիրքերն ամրապնդվեցին Իտալիայում: **4.** Ինչպե՞ս ավարտվեց Կեսարի և Պոմպեոսի միջև հակամարտությունը: Ինչ տիտղոսներ էր կրում Կեսարը: Ներկայացրե՞ք Կեսարի իրականացրած բարեփոխումները: **5.** Ինչո՞ւ ստեղծվեց Երկրորդ եռապետությունը: Ինչո՞վ ավարտվեցին քաղաքացիական պատերազմները Հռոմում:

ԳԼՈՒԽ Գ. ՀԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ազատ բնակչություն: Նորքարիդարյան հեղափոխության ավարտական փուլում արմատական փոփոխություններ տեղի ունեցան հասարակության սոցիալական կառուցվածքում: Դրա պատճառը գույքային և սոցիալական շերտավորումն

էր: Պետական վարչակազմի ձևավորումը, աշխատանքի բաժանումն ըստ բնագավառների (երկրագործություն, արհեստագործություն, ռազմական գործ և այլն) աստիճանաբար հանգեցրին սոցիալական

խմբերի առաջ գալուն: Այդ գործընթացն անցել է մի շարք փուլեր:

Մինչև Ք.ա. I հազարամյակի երկրորդ կեսը թե՛ Արևելքում, թե՛ Արևմուտքում բնակչության շերտավորումը ընթանում էր չափազանց դանդաղ: Սոցիալական հարաբերությունների պահպանողական բնույթը շատ դեպքերում փոփոխությունների չենթարկվեց նաև հետագայում:

Վաղ պետականությունների (քաղաք-պետություն, նոմ) սոցիալական հիմքը կազմում էր *տոհմային համայնքը*: Վերջինս ինքնակառավարվող օղակ էր, որտեղ գործում էր հավասարության սկզբունքը: Այն արտահայտվում էր համայնքի (գյուղական բնակավայր) ողջ հողային պաշարի ընդհանուր սեփականության մեջ: Հողը պատկանում էր բոլորին, և ոչ ոք այն չէր կարող վաճառել, նվիրել, նաև մասնատել իր ժառանգների միջև: Սկզբնապես նույնիսկ հողը յուրաքանչյուր երկրագործական տարվա սկզբին վիճակահանությամբ տրվում էր համայնքի անդամին: Այդպիսին էր իրավիճակը Միջագետքում, Եգիպտոսում, Հայաստանում, «Հոմերոսյան» դարաշրջանի Հունաստանում: Նույնիսկ Սպարտայում հողը տրվում էր սպարտիատին ոչ որպես սեփականություն, այլ օգտագործման նպատակով, իսկ հողը և նրա վրա աշխատող հելոտները պատկանում էին պետությանը:

Հողի նկատմամբ ընդհանուր սեփականության գաղափարը գերիշխող էր գրեթե բոլոր հին հասարակություններում: Պետությունների ամրապնդման, արքայական իշխանության հզորացման հետ մեկտեղ համայնական հարաբերությունները վերափոխվում էին: Դա հատկապես նկատելի էր արևելյան հասարակություն-

ներում: Պետությունների խոշորացումը և խոշոր հողատիրության հանդես գալը նպաստեցին համայնքի իրավունքների կրճատմանը: Համայնքը սկսում էր ավելի մեծ կախվածության մեջ ընկնել իր տիրոջից (արքա, ազնվական, տաճար): Այս երևույթը հատուկ էր արևելյան պետություններին և ոչ բնութագրական՝ հունահռոմեական աշխարհին ընդհուպ մինչև հելլենիստական դարաշրջան և Հռոմեական հանրապետության վերջին փուլ:

Իրավական տեսանկյունից *պետության լիիրավ անդամ* (քաղաքացի) էր համարվում *համայնքի անդամը*, ով ուներ իր մասնաբաժինը համայնական հողերից: Հենց այդ էր նրան իրավունք տալիս մասնակցելու ժողովրդական ժողովին և աշխարհագորին, նաև պետության քաղաքական կյանքին:

Հողի կորուստը կարող էր հանգեցնել քաղաքացիական իրավունքների կորստյան: Օրինակ՝ Պելոպոնեսյան պատերազմների ընթացքում և դրանից հետո սկսված քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում պոլիսներում տասնյակ հազարավոր քաղաքացիներ զրկվեցին հողից: Դրա հետևանքով վտանգվեց նրանց քաղաքացիությունը, ինչը պատճառ դարձավ սոցիալական ընդվզումների:

Հողագրկումը և պարտքի դիմաց ստրկացումը, որ ի հայտ էր գալիս գույքային շերտավորման ընթացքում, կարող էր լրջորեն վնասել պետությանը: Այդպիսի երևույթներ են վկայված Եգիպտոսի Միջին թագավորությունում, Աթենական պետությունում մինչև Սոլոնի կառավարումը և այլն: Վերջինիս կողմից աթենացու ստրկացման վրա դրված արգելքը լիովին արտացոլում է համայնքի անխախտելի-

ության սկզբունքի կարևորությունը հնագույն հասարակությունների կյանքում:

Համայնքի կայունության պահպանման նպատակով շատ երկրներում զինծառայության էին վերցվում օտարերկրացիներ: Ստեղծվում էր վարձու բանակ, որը պետք է պաշտպաներ սեփական բնակչությանը՝ համայնքի անդամին:

Կախյալ բնակչություն: Արդեն վաղ պետականություններում իրավահավասար բնակչության կողքին գոյություն ունեին կախվածության տարբեր աստիճանի մարդկանց խմբեր: Դրանք առաջին հերթին ստրուկներն էին, որոնց գոյացման աղբյուրը, չհաշված որոշ քանակությամբ պարտային ստրուկներին, պատերազմներն էին և առք ու վաճառքը: Ստրուկներն օգտագործվում էին պետական նշանակության խոշոր շինարարական աշխատանքներում, ինչպես նաև օժանդակ ոլորտներում (տնային սպասավորներ, արհեստավորներ և այլն): Ստրկական աշխատանքի դերը պետության տնտեսական հիմքը կազմող երկրագործության մեջ խիստ սահմանափակ էր: Բացառություն էր կազմում Հռոմում խոշոր տնտեսություններում ստրկական աշխատանքի կիրառումը՝ Ք.ա. III դ. սկսած:

Ստրուկներից զատ, հատկապես արևելյան խոշոր պետություններում հաճախակի էր կիրառվում հարևան երկրներից բնակչության լայն զանգվածների տեղահանության քաղաքականությունը: Այն իրականացնում էին խեղճերը, ասորեստանցիները, եգիպտացիները, հայերը: Դրա նպատակն էր բնակեցնել սեփական պետության անմարդաբնակ կամ սակավաբնակ շրջանները և քաղաքները: Սովորաբար դրանք երկրագործներ և արհեստավորներ էին, որոնց կարիքը խիստ

զգացվում էր: Վերաբնակիչները հիմնականում բնակեցվում էին պետական, այլ ոչ մասնավոր անձանց պատկանող տարածքներում: Վերաբնակիչները անձնապես ազատ էին, սակայն ինքնակամ տեղաշարժվելու իրավունք չունեին:

Կախյալ բնակչության հաջորդ խումբը կազմում էին որևէ պատճառով այլ պետություն տեղափոխված անձինք: Սրանք նույնպես անձնական ազատություն և սեփականության իրավունք ունեին, սակայն զուրկ էին պետության քաղաքական կյանքին մասնակցելու իրավունքից (օրինակ՝ **մետոյկոսները**՝ Աթենքում, **պլեբեյները**՝ վաղ Հռոմում):

Սեփական-օտար հարաբերակցությունը: Բոլոր վաղ հասարակություններին բնորոշ էր պետության տարածքում սեփական և օտար բնակչության ընդգծված հակադրությունը, որը ծագել էր դեռևս տոհմատիրական դարաշրջանում:

Աշխարհահռչակ փիլիսոփա **Կոնֆուցիոսի** ուսմունքի համաձայն՝ **Չինաստանում** մարդիկ բաժանվում էին երկու խմբի: Առաջին խումբը կազմում էին նրանք, ովքեր պետք է կառավարեին, իսկ մյուս խումբը պետք է ծառայեր: Չնայած ավաճը վերաբերում է սեփական բնակչության ներսում ձևավորված շերտավորմանը, սակայն իր ակունքներով հասնում է շատ ավելի վաղ դարաշրջան: Այդպիսին էր **Հնդկաստանում** արիացիների հայտնվելուց հետո ստեղծված **կաստայական հասարակությունը**: Նվաճող արիացիները կտրուկ հակադրվում էին տեղական բնակչությանը, որը բացարձակապես իրավագուրկ էր: Նույնը՝ նաև հին **Սպարտայում**, որտեղ միայն սպարտիատներն էին համարվում պետության լիիրավ քա-

ղաքացիներ: Հույների կողմից բոլոր օտարներին տրված «քարքարոս» հավաքական անվանումը այդ մտայնության դրսևորումն է: Նույնը՝ նաև Իտալիայում,

որտեղ միայն տևական պայքարից հետո հռոմեացիները ստիպված եղան հռոմեական քաղաքացիություն շնորհել իրենց լեզվակից իտալիկներին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ովքեր էին վաղ պետականությունների սոցիալական հենարանը: Ինչի վրա էր խարսխված ազատ բնակչության իրավահավասարությունը: Վերհանեք համայնքի դերը հին հասարակություններում: **2.** Ովքեր էին համարվում տվյալ պետության քաղաքացիներ: Ինչ առանձնահատկություններ կարող եք նշել Արևելքի ու Արևմուտքի երկրների միջև այս տեսանկյունից: **3.** Ներկայացրեք կախյալ բնակչության խմբերը հին հասարակություններում: Ինչ դեր էին խաղում ստրուկները Հին աշխարհում: **4.** Ինչո՞ւ էր վաղ հասարակություններին բնորոշ սեփականի և օտարի խիստ հակադրությունը: Բերեք այդպիսի հակադրության պատմական օրինակներ:

§ 2. ԿՐՈՆԸ

Արևելքի կրոնական համակարգերը:

Կրոնական հավատալիքները ձևավորվել են որպես մարդու կողմից բնության երևույթների ընկալման արդյունք: Պետականությունների հանդես գալու հետ միաժամանակ մարդու ստեղծած ոգիները վերածվում են հստակ գործառույթներով օժտված աստվածների: Պետությունների ամրապնդման փուլում աստվածները միավորվում են, և հանդես են գալիս դիցարանները: Վերջիններս ստեղծվում էին աշխարհիկ կառույցի օրինակով, որտեղ պետության վարչական կենտրոնի նախկին աստվածը հանդես էր գալիս որպես գլխավոր աստված:

Եգիպտոսում երկար ժամանակ գործում էին տեղական՝ նոմային դիցարաններ: Օրինակ՝ Հերակլեոպոլիսի գլխավոր աստվածն էր *Ատումը*՝ նախաստեղծարարիչ աստվածը, որից սերում էին մյուս աստվածները:

Միավորված պետության ի հայտ գալով ձևավորվեց նաև համաեգիպտական

դիցարանը: Առաջ մղվեցին այն քաղաքները ներկայացնող աստվածները, որոնց շուրջն ընթացել էր միավորումը: Օրինակ՝ Միջին թագավորության Արևի աստված *Ռաև* նույնացվեց Թեբեի գլխավոր աստված *Ամոնի* հետ և սկսեց երկրպագվել *Ամոն-Ռա* անունով:

Եգիպտացիների մոտ արմատավորված էին մեռյալների պաշտամունքը և պատկերացումը հանդերձյալ կյանքի մասին: Ըստ նրանց՝ մարդը մահից հետո կարող էր դառնալ *Օսիրիս*, այսինքն՝ վերածնվեր. Օսիրիսը մեռնող և հարություն առնող աստվածություն էր, Անդրաշխարհի տիրակալը: Օսիրիսի կինն էր *Իսիդան*՝ սիրո և մայրության աստվածուհին: Նրանց որդին՝ *Հորը*, մարմնավորում էր Երկինքը: Վերջինս, ըստ եգիպտացիների, ի դեմս փարավոնի՝ ապրում էր Երկրում:

Մինչև Ք.ա. III հազարամյակի վերջերը Միջագետքում գոյություն չունեին միասնական դիցարան: Ամեն քաղաք

ուներ սեփական դիցարանը՝ հովանավոր աստծո գլխավորությամբ: Շումերական դիցարանը համակարգվեց Ուրի III հարստության շրջանում, երբ Միջագետքը միավորվեց մեկ պետության մեջ:

Ասորեստանի և Բաբելոնիայի վերելքին զուգահեռ առաջ մղվեց *Աշուր* և *Մարդուկ* աստվածների պաշտամունքը:

Այսպիսով՝ միջագետքյան կրոնապաշտամունքային համակարգի հիմքում ընկած էր շումերական կրոնը, որը հետագայում փոփոխվելով, պահպանվեց սեմախոս բնակչության մոտ: Շումերական աստվածները ստացան սեմական անվանումներ:

Աքեմենյան Իրանի կրոնի՝ *զրադաշտականության* հիմքում ընկած էր աստվածային և երկրային աշխարհները սահմանող բարձրագույն կարգը, որի մարմնավորողը *հավերժական հուրն* էր: Զրադաշտականությունը դուալիստական ուսմունք է, որի առանցքը Աստծո և Դևի, Բարու և Չարի, Լույսի և Խավարի պայքարն է: Այն մարմնավորվում է ի դեմս երկու կերպարների՝ բարի և ստեղծարար ոգի *Ահուրամազդայի* և նրա հակառակորդ *Ահրիմանի*: Ահուրամազդան Երկնքի և Երկրի, մարդու և մարդկային երջանկության արարիչն էր: Ահուրամազդան նաև Երկրի հովանավորն էր:

Հին Հնդկաստանի հնդարիական կրոնը ճյուղավորված կառույց էր: Աստվածները բաժանվում էին երկու խմբի՝ *դայվաններ* և *ասուրաններ*: Նրանք մարդակերպ էին, կային նաև աստվածացված գետեր և կենդանիներ:

Հնդարիական հավատալիքների վրա է հիմնված հետագայում ձևավորված բազմաստված *բրահմայական* կրոնը: Բրահմայականության հիմքում

ընկած է *հոգու վերամարմնավորման* գաղափարը: Մահից հետո մարդու հոգին մարմնավորվում է կենդանու, բույսի կամ այլ մարդու մեջ: Դա կրկնվում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ հոգին չի մաքրվել և միաձուլվել *հաւընդհանուր հոգու* հետ: Բրահմայականության շարունակությունը *հինդուիզմն* է:

Ըստ չինական առասպելաբանության՝ աստվածները մարդկանց սովորեցրին կրակ ստանալ, ծանոթացրին դեղաբույսերին, պատրաստեցին առաջին գործիքները: Գերագույն աստված *Դին* անձրևի, կայծակի և քամու տիրակալն էր: Նրան շրջապատում էին արքայի՝ *վանի* մահացած նախնիները:

Չինական կրոնը փոփոխությունների ենթարկվեց *կոնֆուցիականության* ի հայտ գալով: Ըստ վերջինիս՝ Երկինքը և երկնային կամքը որոշում են մարդկանց գործողություններն ու վարքը, նրանց հասարակական դիրքը: Մարդիկ բաժանվում էին երկու խմբի՝ «վեհանձն այրերի» և «մանր մարդկանց»: Առաջինները կոչված էին կառավարելու և իշխելու, երկրորդները դատապարտված էին ծառայելու:

Տունահոռմեական աշխարհի կրոնական համակարգը: Հին հույներն ունեին դիցաբանական հարուստ համակարգ: Այստեղ առաջին աստվածներից էին *Ուրանոսը*, *Գեան*, նրանց որդի *Քրոնոսը* և տասներկու տիտանները: Քրոնոսին և մյուսներին տապալելով՝ իշխանությունն իր ձեռքն է վերցնում նրա որդի *Զևսը*:

Զևսը երկնքի և ամպրոպի աստվածն էր: Մյուսները ներկայացնում էին բնության որևէ երևույթ կամ վերացական հասկացություն. *Պոսեյդոնը* ծովերի աստվածն էր, *Հերասն*՝ մայրության, *Ապո-*

լոնը՝ արևի և արվեստների, և այլն: Աստվածներն ապրում էին *Օլիմպոս* լեռան վրա (այդ պատճառով նրանք կոչվում են «օլիմպիական»):

Վաղ Հռոմի պաշտոնական դիցարանի ձևավորման գործում մեծ դեր ունեին էտրուսկներն ու հույները: Էտրուսկյան և հունական աստվածների օրինակով հռոմեացիներն իրենց աստվածներին սկսեցին պատկերել մարդակերպ: Հռոմեական աստվածներից շատերն ունեին էտրուսկյան ծագում՝ *Յուպիտերը, Յունուսն, Միներվան* և այլն:

Հռոմում պաշտամունքային հարցերը տնօրինում էին քրմական կոլեգիաները: Բարձրագույն քրմական իշխանությամբ էին օժտված նաև կոնսուլները, իսկ հետագայում՝ կայսրը, որը նաև գերագույն քուրմն էր: Կայսերական շրջանում մեծ տարածում գտավ կայսեր անձի պաշտամունքը:

Բազմաստվածության ախարտը. համաշխարհային կրոններ: Արդի միաստվածական կրոնների ծագումը երկարատև գործընթաց էր՝ պայմանավորված պետականության և կրոնական հավատալիքների զարգացմամբ:

Միաստվածության դրսևորումներ կային Ասորեստանում՝ սկսած Սարգոն II-ից, երբ սկսեց բացարձակացվել գերագույն՝ Աշշուր աստծո պաշտամունքը: Վերջինս արդեն ինքնուրույն ներկայացնում էր ողջ դիցարանը:

Միաստվածության մյուս դրսևորումն էր *հուդայականությունը*, որը Ք.ա. I հազ. սկզբներին վերածվեց միաստվածային կրոնի: Այն հիմնված էր *Յահվե* աստծո և հրեաների նախահայր *Աբրահամի* միջև «կնքված» պայմանագրի վրա: Դրանով

Իսրայելի որդիները մերժեցին կուռքերի պաշտամունքը և պարտավորվեցին կատարել Աստծո կամքը: Հուդայականության հիմնական էությունը Յահվեի՝ որպես միակ աստծո հանդեպ հավատն էր, *մեսիայի* (փրկչի) գալստյան և աշխարհի վերջի մոտեցման մասին ուսմունքը:

Միաստվածության հնդկական տարբերակն էր *բուդդայականությունը*, որը ծագել է Ք.ա. I հազարամյակում: Հետագայում այն ներթափանցեց Չինաստան: Բուդդայական դավանանքի հիմքը *նիրվանայի* միջոցով փրկության հասնելու գաղափարն էր:

I հազարամյակի սկզբներին Պաղեստինում ծագեց *քրիստոնեական վարդապետությունը*, որը արագորեն տարածվեց հարևան երկրներում: Քրիստոնեության հիմնադիրը *Հիսուս Քրիստոսն է*: Քրիստոնեության գլխավոր գաղափարներն են՝ հավատն առ Աստված, առ Հիսուս Քրիստոս՝ որպես Աստծո Որդի, և առ Սուրբ Հոգի, Քրիստոսի երկրային առաքելությունը և նրա հարությունը, Քրիստոսի մոտալուտ երկրորդ գալուստը, ահեղ դատաստանը և երկնային թագավորության հաստատումը:

Վաղ քրիստոնեական համայնքները պարզ կառուցվածք ունեին: Չկար կարգավորված պաշտամունք, չէր մշակվել միասնական դավանաբանություն: Դավանաբանական վեճերին վերջ տալուն էր միտված 325 թ. հրավիրված Նիկեայի եկեղեցաժողովը, որն ընդունեց *Հալիսոն հանգանակը* կամ *Հալիսոնալքը*: Դրանով հաստատվեց *Հայր Աստծո* և *Որդի Աստծո* միագո էությունը, և դատապարտվեց *արիոսականությունը*:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք կրոնի առաջացման պատմական պայմանները: Ի՞նչ նշանակություն ձեռք բերեց կրոնը պետության համար: **2.** Համեմատե՛ք Եգիպտոսի, Շումերի, Իրանի, Հնդկաստանի և Չինաստանի կրոնական համակարգերը. ի՞նչ նմանություններ ու տարբերություններ կարող եք նշել: **3.** Ներկայացրե՛ք հունահռոմեական աշխարհի կրոնական առանձնահատկությունները: **4.** Վերհանե՛ք միաստվածային կրոնների առաջացման նախադրյալները: Թվարկե՛ք Հին աշխարհում ստեղծված համաշխարհային կրոնները:

§ 3. ԳԻՐԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գիրք: Գիրը քաղաքակրթության կայացման կարևորագույն քաղադրիչն է, որը ստեղծվեց Ք.ա. IV հազարամյակում: Որոշակի պատկերների միջոցով մտքի փոխանցումը համակարգված տեսք ընդունեց առաջին պետություններում: Հին Արևելքում գոյություն ունեին գրի մի քանի կենտրոններ՝ Շումեր, Էլամ, Եգիպտոս, Հնդկաստան և Չինաստան:

Միջագետքում հնագույն գրահամակարգը **նախաշումերական պատկերային գիրն էր:** Այն ուներ մոտ 2000 պատկերանշան, որոնց հիմնական մասը **գաղափարագրեր** են: Յուրաքանչյուր պատկեր արտահայտում էր մեկ բառիմաստ կամ գաղափար: Առաջին պատկերագիր տեքստերը կազմվել են **Ք.ա. մոտ 3200 թ.:**

Շումերական պատկերագիրն ի վիճակի չէր արտահայտելու լեզվի բառերի ողջ հնչյունական կազմը: Այդ պատճառով Ք.ա. 2700–2500 թթ. ընթացքում պատկերային գիրն ապրեց բովանդակային և արտաքին փոփոխություններ: Նշաններն աստիճանաբար պարզեցվեցին, և քանի որ տեքստերը հիմնականում գրում էին եղեգնյա ձողիկներով՝ հում կավե աղյուսակների վրա, որոնք թողնում էին սեպաձև հետք, պարզեցված պատկերանշանային գիրը ստացավ **սեպագիր** կամ **քնեռագիր** անվանումը: Այժմ արդեն յուրաքանչյուր սեպախումբ, գաղափարագիր արժեքից բացի, արտահայտում էր առանձին հնչյուններ: Նոր սեպագիրը թույլ էր տալիս լիարժեք արտահայտելու լեզվի հնչյունական կազմը:

Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսից շումերերենն աստիճանաբար իր տեղը սկսեց զիջել աքքադերենին: Սեպագիրը և աքքադերենը դարձան միջագագային գիր և լեզու՝ տարածվելով Միջագետքից դուրս: Սեպագիրն օգտագործվում էր Ասորիքում, Փոքր Ասիայում, Իրանական բարձրավանդակում, Հայկական լեռնաշխարհում:

Սեպագիրն ուներ 600 սեպանշան, որոնք արտահայտում էին մոտ 3000 վանկ և բառ: Այս գրահամակարգի հիման վրա հետագայում ձևավորվեցին ասորեստանյան, բաբելոնյան, խեթական, խուռիական, էլամական, ուրարտական, հին պարսկական սեպագիր գրահամակարգերը:

Սեպագիրը բարդ գրահամակարգ էր, պահանջում էր տևական ուսուցում: Դրան տիրապետել կարելի էր՝ սովորելով հատուկ դպրոցներում՝ **արձանագրության տներում:** Այստեղ, բացի գրից, սովորեցնում էին շումերերեն, աքքադերեն,

և այլ լեզուներ: Այսպիսով, սեպագիրը դարձավ համաշխարհային գրություն: Այժմ սեպագիրը հիմնականում հանդիպում ենք հնավայրերում, որտեղ պահպանվել են հնագույն արձանագրություններ: Սեպագիրը հիմնականում օգտագործվել էր մինչև 500 թ.ա.:

Շումերական արձանագրություն

բնական գիտություններ, վայելչագրություն և այլն:

Եգիպտոսում ստեղծվեց գրային մեկ այլ համակարգ՝ **հիերոգլիֆային գիրը**, որի հնագույն օրինակները Ք.ա. XXXI դարով են թվագրվում: Հին եգիպտական գիրը հնչյունագաղափարագրային համակարգ է: Այն ուներ շուրջ 700 պատկերանշան, որոնց թիվը հետագայում հասավ մոտ 5000-ի: Գրության մեջ ձայնավորները չէին նշվում, այդ պատճառով հատուկ անունների և բառերի ճշգրիտ հնչողությունը դեռևս հայտնի չէ:

Հնագույն գրահամակարգերից է նաև **չինական հիերոգլիֆային գիրը**, որն օգտագործվում է մինչ օրս: Չինական գիրը նույնպես հնչյունագաղափարագրային համակարգ է: Այն լայն տարածում ստացավ Ք.ա. XVI–XI դդ.: **Չինաստանում** թղթի արտադրության և տպագրության ի հայտ գալով հայտնվեցին **տպագիր գրքեր**: Չինական գիրը վերջնականապես կանոնակարգվեց Ցին հարստության օրոք: Չինական գիրը հսկայական ազդեցություն ունեցավ նաև հարևան երկրներ-

րի՝ Ճապոնիայի և Կորեայի գրահամակարգերի վրա:

Հնդկաստանում ևս գիրը անցել է զարգացման երկարատև փուլ: Ք.ա. III հազարամյակում Մոհենջոդարոյի և Խարապպայի մշակույթի կրողներն ունեին պատկերային գիր, որը բաղկացած էր շուրջ 400 նշաններից: Առ այսօր այդ գիրը վերծանված չէ:

Արդեն Ք.ա. I հազարամյակում Հնդկաստանում ձևավորվում է այբբենական գիրը՝ **բրահմին**: Բրահմին միասնական գիր չէր, այլ ուներ տասնյակ տեղական տարբերակներ: Մետույան հարստության շրջանում արամեական այբուբենի ազդեցության տակ բրահմին կատարելագործվում է և հետագայում լայն կիրառություն ստանում:

Հին Արևելքում կիրառվել են նաև այլ գրահամակարգեր՝ **խեթա-լուվիական հիերոգլիֆային** գիրը, **արամեական** և **փյունիկյան հնչյունագիրը** և այլն:

Իսկ Արևելյան Միջերկրականում նախքան այբբենական գրի հանդես գալը՝ Ք.ա. II հազարամյակում, ստեղծվեց, այսպես կոչված, **գծային գիրը**, որն ուներ երկու տարբերակ՝ **Ա** և **Բ**: Սրանցից երկրորդը ներկայացնում էր հունարենի վաղ բարբառներից մեկը, իսկ առաջինի լեզուն առ այսօր պարզ չէ: Գծային Ա գիրը ստեղծվել և կիրառվել է մինոսյան դարաշրջանի Կրետեում: **Ք.ա. I հազարամյակի սկզբներին** Փոքր Ասիայից և Փյունիկիայից **Հունաստան** մուտք գործեց **այբբենական գիրը**:

Հին Իտալիայում Ք.ա. I հազարամյակի սկզբներին սկսեց լայնորեն կիրառվել էտրուսկյան այբբենական գիրը: Այն հետագայում փոխ առան հռոմեացիները:

Դա էլ դարձավ լատինական այբուբենի հիմքը:

Գրականությունը: Գեղարվեստական ժանրի ստեղծագործությունների հիմքը դրվել է դեռևս վաղ եգիպտական և շումերական դարաշրջաններում:

Եգիպտական գրականության հնագույն օրինակները թվագրվում են Հին թագավորության դարաշրջանով: Եգիպտական գրականության ժանրերից են առասպելը, օրհներգը, հեքիաթը, պատմվածքը, սիրային քնարերգությունը և այլն:

Շումերական դարաշրջանից ևս պահպանվել են գեղարվեստական ժանրի հարյուրավոր նմուշներ: Դրանց շարքում կան առասպելներ, ինչպիսին է, օրինակ, շումերական աշխարհաստեղծման առասպելը, վիպերգեր և հերոսապատումներ, աղոթքներ և աստվածներին ուղղված օրհներգեր, արքաների փառաբանումներ, ինքնակենսագրություններ, առակներ և անգամ օրորոցային երգեր:

Շումերական գրականության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի Ուրուկի արքա **Գիլգամեշի** կյանքին նվիրված ընդարձակ վիպական պոեմը: Դրա ազդեցությունը մեծ էր հինարևելյան հասարակությունների վրա և այն լայն տարածում գտավ նաև Միջագետքից դուրս:

Ք.ա. II հազ. երկրորդ կեսից սկսվում է աքքադերեն գրականության ծնունդը: Այդպիսի ստեղծագործություններից էին բաբելոնյան աշխարհաստեղծման առասպելը, գուշակային, աստղագիտական տեքստերի ժողովածուն և այլն: Ի հայտ են գալիս աստվածներին նվիրված բանաստեղծություններ, աղոթքներ: Գրականության ասպարեզում նորույթ էր աստվածաբանական թեմաներով

երկխոսությունների կամ մենախոսությունների հանդես գալը:

Հունահռոմեական աշխարհում գեղարվեստական գրականության սկիզբը թվագրվում է Ք.ա. VIII դարով՝ ի դեմս **Հոմերոսի «Իլիական»** և **«Օդիսսական»** էպիկական պոեմների: Սրանք հունական գրականության հնագույն նմուշներն են:

Հունական գրականությունն ուներ իր առանձնահատկությունը՝ պայմանավորված թատրոնի գոյությամբ: Գրականությունն ու թատրոնը կազմում էին մի ամբողջություն, և գրականությունը մասամբ կոչված էր սպասարկելու թատրոնին: Ըստ այդմ՝ առաջնային դեր ստացան **ողբերգությունն ու կատակերգությունը:**

Հին հունական ողբերգության հիմնադիրը **Էսքիլեսն** է, որին հետևեցին **Սոֆոկլեսը** և **Էվրիպիդեսը:** Կատակերգությունը ծնունդ առավ Ք.ա. VI–V դդ.: Քաղաքական կատակերգության հեղինակը **Արիստոֆանեսն էր:**

Հին հունական արձակն ի հայտ եկավ Ք.ա. V–IV դարերում ի դեմս պատմագրության (**Հերոդոտոս, Թուկիդիդես, Քսենոփոն**): Գեղարվեստական արձակը ներկայանում էր նաև փիլիսոփայական երկխոսության (**Պլատոն, Արիստոտել**), հռետորական արվեստի և ճարտասանության տեսքով (**Լիսիսս, Դեմոսթենես**):

Իր բազմազանությամբ հունականին չէր զիջում հռոմեական գրականությունը, թեև այն կրում էր հունական գրականության մեծ ազդեցությունը: Հռոմեական գրականության հիմնական ժանրերից էին պոեմը (**Վերգիլիոս**), կատակերգությունը (**Պլավտոս, Տերենտիոս**), պոեզիան (**Հորացիոս, Մանիլիոս**), արձակը (**Կիկերոն, Սալյուստիոս, Պետրոնիոս**):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է ստեղծվել գիրը: Որո՞նք էին գրի կենտրոնները Հին Արևելքում: Ի՞նչ տարբերություն կար շումերական պատկերագրի և սեպագրի միջև: Որտե՞ղ էր տարածված աքքադական գրահամակարգը: **2.** Ո՞ր դարին են պատկանում հնագույն հիերոգլիֆային գրերը, և մինչև երբ դրանք գոյատևեցին: Քանի՞ պատկերանշան ուներ հին եգիպտական հիերոգլիֆային գիրը: Հին չինական գիրը ե՞րբ վերջնականապես կանոնակարգվեց: Նշե՞ք հնդկական գրի առանձնահատկությունները: **3.** Ներկայացրե՞ք Հին աշխարհի գրականության հիմնական ուղղությունները, նշանավոր ստեղծագործությունները և հեղինակներին:

§ 4. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍԸ

Բժշկագիտությունը: Բժշկագիտությունը հին քաղաքակրթություններում գիտության առավել զարգացած ուղղություններից էր: Սակայն դրան զուգահեռ ամենուրեք լայնորեն տարածված էր գերբնական միջամտությամբ՝ մոգությամբ բուժումը:

Եգիպտացիները քաջաճանոթ էին մարդու մարմնի ներքին կառուցվածքին, ինչին հասել էին մարդու կամ կենդանիների մարմինների *զմուռնան (մումիացման)* շնորհիվ: Եգիպտական տաճարներին կից գործում էին «Կյանքի տներ», որոնցում ձեռք էին բերում գիտելիքներ բժշկությունից: Բժշկության մեջ օգտագործում էին տարբեր բույսեր և պտուղներ, հանքային աղեր, կենդանիների ոսկորներ և այլն:

Միջագետքում ևս բժշկությունն ուներ զարգացման որոշակի մակարդակ:

Ք.ա. VII դ. սկսած՝ Հունաստանում ձևավորվեցին բժշկագիտական դպրոցներ: Առաջին բժշկագիտական աշխատությունը հեղինակել է *Ալկմեոնը*: Նրան հաջորդած *Էմպեդոկլեսը*, *Հիպոկրատեսը* և այլք խոշոր ձեռքբերումներ արձանագրեցին: Հիպոկրատեսը մշակեց ախտորոշագիտության կարևոր հարցեր,

ստեղծեց ուսմունք կանխագուշակության մասին և համարվում է բժշկական աշխարհագրության նախահայրը:

Բժշկագիտությունը Հռոմում ևս ունեցավ մեծ նվաճումներ: Հռոմեացիները սկսեցին օգտագործել նոր դեղամիջոցներ և վիրահատական գործիքներ: Նրանք բուժման համար ստեղծեցին հատուկ կառույցներ՝ հիվանդանոցներ (հոսպիտալներ): Հռոմեացիները մեծ ուշադրություն էին դարձնում բնակչության առողջապահության խնդիրներին:

Մաթեմատիկան և աստղագիտությունը: Մաթեմատիկայի զարգացմանը նպաստեց կոթողային ճարտարապետությունը: Այդպիսի շինությունների կառուցումը պահանջում էր բարդ հաշվարկներ:

Հին եգիպտացիներին հայտնի էին *թվաբանությունը*, *հանրահաշիվը*, *երկրաչափությունը* և *եռանկյունաչափությունը*: Եգիպտացի մաթեմատիկոսներն առաջինն օգտագործեցին հաշվարկի տասական համակարգը և կոտորակը:

Մաթեմատիկայի և ընդհանրապես բնագիտության զարգացումը Հունաստանում կապված է *միլեթյան դպրոցի* հետ, որի հիմնադիրը *Թալես Միլեթցին*

էր (Ք.ա. 624–548): Մաթեմատիկայի, երկրաչափության, աշխարհագրության, աստղագիտության բնագավառում խոշոր ձեռքբերումներ ունեցան *Պյութագորասը*, *Դեմոկրիտը*, *Անաքսիմենեսը* և այլք: Հունական աշխարհում մաթեմատիկան ձևավորվեց որպես համակարգված գիտություն:

Հնդիկների ձեռքբերումներից էր արդի տասական դիրքային թվարկության համակարգը՝ իր թվանշաններով, որոնք սովորաբար հայտնի են «արաբական» անվամբ:

Մաթեմատիկայի հետ կապված էր աստղագիտությունը, որի համար գիտնականները կիրառում էին մաթեմատիկական մեթոդներ: Հին եգիպտացիները մեծ ձեռքբերումներ ունեն օրացույցի և աստղագիտության բնագավառներում: Նրանք հետևում էին երկնային մարմինների շարժմանը, տարին բաժանում հատվածների: Եգիպտացիների տարին ուներ երեք երկրագործական եղանակ՝ վարարում, հունձ, երաշտ՝ ընդհանուրը 12 ամիս՝ յուրաքանչյուրը 30-ական օրով, որին վերջում գումարում էին հավելյալ 5 օր: Ամիսը բաժանվում էր երեք «շաբաթների»՝ յուրաքանչյուրը 10-ական օրից:

Բաբելոնյան աստղագետները գրեթե ճշգրիտ հաշվարկել են տարվա տևողությունը՝ 365 օր, 5 ժամ, 41 րոպե և 4,16 վայրկյան, ինչն ընդամենը 7 րոպե և 17 վայրկյանով էր սխալ: Բաբելոնում և այլ քաղաքներում կային աստղագիտական դպրոցներ:

Հույն աստղագետ *Հիպարքոսը* (Ք.ա. II դ.) կազմեց աստղացուցակ, որը պարունակում է շուրջ հազար աստղերի երկնային դիրքաթվերը (կոորդինատները) և

պայծառությունների գնահատականները: Այն օգտագործվում է նաև այսօր:

Հռոմեական շրջանի ճանաչված աստղագետ էր *Պտղոմեոսը* (Ք.հ. II դար): Նա զարգացրեց տիեզերքի երկրակենտրոն կառուցվածքի մասին տեսությունը: Մինչև XVI դարը այն գերիշխում էր գիտության մեջ:

Փիլիսոփայությունը և պատմագիտությունը: Փիլիսոփայական մտքի ձևավորման ասպարեզում մեծ է հունական քաղաքակրթության դերը: Այստեղ ներկայացված էին տարբեր փիլիսոփայական ուղղություններ:

Առաջինը *միլեթյան դպրոցն էր* (Ք.ա. VI դ.), որի հիմնադիրն էր *Թալես Միլեթցին*: Սրանք աշխարհի նյութական նախահիմք էին համարում որևէ տարր՝ *ջուրը*, *օդը* կամ *սպեյրոնը* (անվերջ, անորոշ սկզբնանյութ):

Պլատոնը Սոկրատեսի համընդհանուր բանականության սկզբունքը վերափոխեց *օբյեկտիվ իդեալիզմի* ուսմունքի: Նա գաղափարները հոշակեց հավերժական, գերագույն գոյեր: Գլխավորը «բարիքի գաղափարն է», որից ներքև են մյուս գաղափարները, իսկ զգայական և նյութական աշխարհը գաղափարների ստվերներն են:

Փիլիսոփայության պես, պատմագիտական միտքը առավել մեծ զարգացում ապրեց հունահռոմեական աշխարհում:

Հունաստանում պատմական բնույթի առաջին գործերը գրվել են Ք.ա. VI–V դդ. *լոգոգրափոսների* կողմից: Նրանք ներկայացնում էին իրենց քաղաքների, առասպելական հերոսների մասին տեղեկություններ: Լոգոգրափոսներից հայտնի է *Հեկատոնո Միլեթցին* (Ք.ա. 546–480 թթ.):

Ուր Նամուի գիկկուրատը. Ուրուկ, Ք.ա. XXXI–XXIX դդ.

Պատմահայր **Հերոդոտոսը** (Ք.ա. 485–425 թթ.) հիմք դրեց ընդհանրացնող ուսումնասիրություններին: Նրա «**Պատմության**» մեջ ներկայացվում են տեղեկություններ տարբեր երկրների պատմության մասին:

Վաղ հռոմեական պատմագրությունը ձևավորվեց **տարեգրությունների** հիման վրա: Միայն Ք.ա. II դարից է սկսվում բուն հռոմեական պատմագրության ծնունդը, որի ձևավորման վրա մեծ էր հունական ազդեցությունը: Հռոմում գործում էին շատ հույն պատմագիրներ՝ **Պոլիբիոսը**, **Դիոդորոս Սիցիլիացին**, **Ապպիանոսը** և այլք: Հռոմեացի պատմագիրներից խոշոր ներդրում ունեն **Տիտոս Լիվիոսը**, **Պոնպետո Տրոգոսը** և այլք:

Բացի ընդհանուր պատմագիտական ստեղծագործություններից, հանդես են գալիս պատմահուշագրական (**Հուլիոս Կեսար**) և պատմակենսագրական ժանրերը (**Պլուտարքոս**, **Սվետոնիոս**):

Արևելյան երկրների արվեստը:

Եգիպտական ճարտարապետության և շինարարական տեխնիկայի գլուխգործոցը Գիզայի մեծ բուրգերն են՝ Կահիրեից ոչ հեռու: Եգիպտոսում հաշվվում է շուրջ 100 բուրգ, որոնց մեծ մասը կառուցվել է Հին և Միջին թագավորությունների դարաշրջանում:

Եգիպտական տաճարային ճարտարապետության մեջ իրենց ծավալներով և շքեղությամբ առանձնանում են երկու համալիրներ: Դրանցից առաջինը Ամոն աստծո տաճարն է **Կսոնսկում Լուքսոր** քաղաքի մոտ: Այն բաղկացած է ընդհանուր պարսպով շրջապատված չորս խոշոր և պարսպից դուրս գտնվող բազմաթիվ փոքր տաճարներից՝ 20 հազ. քառ. մ ընդհանուր մակերեսով:

Երկրորդը Լուքսորի (նախկին՝ Թեբեի) տաճարային համալիրն է, որի կառուցումն ավարտվեց Ռամզես II–ի օրոք: Գլխավոր տաճարն աչքի է ընկնում 24 մ բարձրությամբ հսկայական սյուներով՝ պատված Ռամզեսի և հետագա փարավոնների արշավանքների դրվագներով: Տաճարի մուտքի մոտ վեր էին խոյանում Ռամզեսի վեց հսկա արձանները, ինչպես նաև գրեթե 25 մ բարձրությամբ գրանիտե զույգ կոթողներ, որոնցից մեկը կանգուն է մինչ օրս:

Տաճարաշինության նոր ձևերից են ժայռափոր կառույցները: Դրանց շարքում հատկապես նշանավոր է Ռամզես II–ի տաճարը **Աբու-Սիմբելում**՝ փարավոնի 20 մ բարձրության 4 հսկա արձաններով:

Եգիպտական պալատական համալիրներն իրենց չափերով չեն զիջել տաճարներին: Օրինակ՝ փարավոն Ամենհոտեպ

IV–ի (Էխնաթոն)՝ Ախետաթոնում կառուցած պալատի արևելյան ճակատն ունեցել է 700 մ երկարություն:

Միջագետքում կոթողային ճարտարապետությունը սկսվում է շումերական առաջին քաղաքների կառուցման հետ միասին: Դրա արտահայտությունը կանոնավոր հատակագծով տաճարային, պալատական համալիրներն ու **գիկկուրասուներն** են:

Առաջին գիկկուրատը կառուցվել է **Ուրուկ** քաղաքում **Ք.ա. XXXI–XXIX դդ.**: Այս տիպի լավ պահպանված կառույցներից է Ուրի III հարստության արքա Ուր Նամուի և նրա որդի Շուլգիի եռահարկ գիկկուրատը Ուրում: Այն ուներ 20 մ բարձրություն և զբաղեցնում էր 2,8 հազ. քառ. մ տարածք: Նշանավոր է Բաբելոնի Մարդուկ աստծո տաճարը, որի գիկկուրատն ուներ 91 մ բարձրություն (հայտնի «**Բաբելոնյան աշտարակը**»):

Աքեմենյան Իրանի ճարտարապետության վաղ փուլի գլխավոր հուշարձանը **Պասարգադքն** է՝ իր ժամանակաշրջանի համար աննախադեպ ընդարձակ, չորս կողմից պարտեզներով շրջապատված պալատական մի համալիր: Պասարգադքի բնութագրական կառույցներից են համալիրի հանդիսավոր մուտքը, գահանիստ պալատը, «ընդունելությունների սրահը» և Կյուրոսի դամբարանը: Իրանական ճարտարապետության հաջորդ հուշարձանը Դարեհ I–ի հիմնադրած **Պերսեպոլիսի** հուշարձանախումբն է: Այն 450x300 մ մակերեսով արհեստական հարթակի վրա կառուցված ընդարձակ պալատական համալիր է:

Աքեմենյան արվեստի առավել լավ ներկայացված ճյուղը քանդակագործությունն է: Դրա վկայությունն են Դարեհ I–ի, նրա

Կոստանդինոս I կայսեր հաղթականարը Հռոմում մերձավորների և գերեվարված արքաների պատկերները Բեհիսթունի ժայռի վրա: **Արևմտյան երկրների արվեստը:** Հին հունական ճարտարապետությունը անցել է մի քանի փուլեր՝ Կրետե–միկենյանից մինչև հելլենիստական:

Միկենյան ճարտարապետությանը բնորոշ են լավ ամրացված քաղաքները՝ կառուցված **կիկլոպյան** շարվածքով, նաև պալատները: Այդպիսիք հայտնաբերվել են Միկենքում, Պիլոսում, Տիրինթոսում: Դրանք ունեին հանդիսավոր սրահներ, բնակելի, օժանդակ շինություններ, արհեստանոցներ և այլն:

Դասական շրջանի քաղաքաշինության հիմնական տարրերն էին **ակրոպոլիսը**՝ միջնաբերդ–սրբավայրը, և **ագորասն**՝ քաղաքի հասարակական և առևտրական կենտրոնը: Դրանց շուրջը սփռված էին քաղաքային թաղամասերը: Ք.ա. VI դ. վերջերից քաղաքային ճարտարապետությանը բնորոշ դարձավ ուղիղ, իրար խաչաձև հասվող փողոցներով հատակագծումը:

Պաշտամունքային հիմնական կառույցը տաճարն էր: Տաճարների և սյունազարդ շինությունների կառուցումը քարից նպաստեց **ճարտարապետական օրդերների** (հենասիեծերի) կիրառության մեծացմանը: Սկզբնականը **դորիական**

օրդերն էր, որն աչքի է ընկնում պարզությամբ և խստությամբ: Այդ օրդերով է կառուցված Աթենքի **Պարթենոնը**:

Հունական ճարտարապետության բնորոշ դրսևորումն է **թատրոնը**: Դրանցից ամենավաղը Դիոնիսոսի թատրոնն է Աթենքում, որը տեղավորում էր 17 հազար հանդիսական:

Ճարտարապետության հետ զուգահեռ ծաղկում ապրեց նաև քանդակագործությունը: Հայտնի քանդակագործներ էին **Ֆիդիասը**, **Լիսիպոսը**, **Պրաքսիտելեսը** և այլք:

Ք.ա. III–I դդ. հռոմեական ճարտարապետությունը բնութագրվում է ծավալուն քաղաքաշինությամբ: Կատարելագործվեցին հասարակական և պաշտամունքային կառույցների գլխավոր տիպերը՝ **բազիլիկը** (եռամաս երկայնական ընդարձակ սրահ), որ սովորաբար կառուցվում էր քաղաքային **ֆորումի** տարածքում, և **թերմը**: Թերմը բազմագործառույթ կառույց էր՝ հասարակական բաղնիք, որ նախատեսված էր նաև հանգստի և ժողովների համար: Դիոկղետիանոս կայսեր

թերմը կարող էր տեղավորել շուրջ 3 հազար մարդ:

Հռոմեական ճարտարապետությունը մեծ վերելք ապրեց կայսերական շրջանում: Շինությունները աչքի էին ընկնում վիթխարի չափերով: Հռոմեացիներն առաջինը շինարարության մեջ օգտագործեցին **բետոնը**: Այս ձեռքբերումները թույլ տվեցին ստեղծել այնպիսի կառույցներ, ինչպիսիք էին **ամֆիթատրոնները** և **ջրանցույցները (աբվեղուկները)**: Ամֆիթատրոններից խոշորագույնը Հռոմի **Կոլիզեոմն** է: Այն տեղավորում է շուրջ 50 հազար հանդիսական:

Կայսերական շրջանում ճարտարապետությունը դառնում է կայսեր անձի և պետական գաղափարախոսության ցուցադրության ձևերից մեկը: Այս երևույթի դրսևորումն էին **հաղթականաբլուրը** և **հաղթակոթողը**, որոնք զարդարվում էին բարձրաքանդակներով (Սեպտիմիոս Սևերոսի, Կոստանդիանոսի հաղթականարները, Տրայանոսի հաղթակոթողը և այլն):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ բժշկագիտությունը Եգիպտոսում բարձր մակարդակի հասավ: Բուժման ի՞նչ ձևեր էին տարածված Եգիպտոսում, բացի գիտական բժշկությունից: Ի՞նչ է հայտնի հունահռոմեական աշխարհի բժշկության մասին: **2.** Մաթեմատիկայի ո՞ր ճյուղերին էին ծանոթ եգիպտացիները, հնդիկները, հույները: Ի՞նչ ձեռքբերումներ ունեին եգիպտացի, բաբելոնցի և հունահռոմեական գիտնականները օրացույցի և աստղագիտության բնագավառներում: **3.** Ի՞նչ ձեռքբերումներ ունեցան հունական և հռոմեական փիլիսոփայությունն ու պատմագիտությունը: **4.** Արվեստի ի՞նչ նշանավոր գործեր են ստեղծել հին եգիպտացիները: Ի՞նչ կառույցներով արտահայտվեց կոթողային ճարտարապետությունը Միջագետքում: Որո՞նք են Աքեմենյան Իրանի ճարտարապետության նշանավոր կոթողները: Ի՞նչ գիտեք դրանց մասին: **5.** Համառոտ ներկայացրե՞ք հին հունական ճարտարապետության ու քաղաքաշինության հիմնական կառույցները: Թվարկե՞ք հին հույն քանդակագործների անուններ: **6.** Որո՞նք են հռոմեական ճարտարապե-

տության և շինարարական արվեստի նշանավոր ձեռքբերումները: Ո՞ր կոթողներն են բնորոշ կայսերական շրջանի հռոմեական ճարտարապետությանը:

ԳԼՈՒԽ Դ. ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՎԱՐՏԸ

§ 1. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Հունաստանի նվաճումը Մակեդոնիայի կողմից: Պելոպոնեսյան պատերազմներից հետո հունական պոլիսային աշխարհը ապրեց խոր ճգնաժամ: Պատերազմների հետևանքով մեծ քանակությամբ մարդիկ զրկվել էին իրենց հողակտորներից, որը սոցիալական ընդվզումների պատճառ էր դարձել: Խախտվել էր պոլիսի քաղաքացու գլխավոր հատկանիշը՝ սեփական հողակտորի առկայությունը: Աստիճանաբար վերանում էր պոլիսային համակարգի մյուս գլխավոր առանձնահատկությունը՝ քաղաքացիների համերաշխությունը:

Ճգնաժամը դրսևորվեց պոլիսների, ինչպես նաև նրանց և Աքեմենյան տերության փոխհարաբերություններում: Ք.ա. IV դարի քաղաքական կյանքի հիմնական առանձնահատկությունը արտաքին կողմնորոշման անկայունությունն էր:

Առաջատար պոլիսներից ոչ մեկը ի վիճակի չէր կայուն դեր ապահովելու իր համար: Իրենց խնդիրները լուծելու համար նրանք հաճախ դիմում էին Աքեմենյան տերությանը:

Այս իրավիճակում նախաձեռնությունն անցավ հզորացող Մակեդոնիային: Վերջինիս արքա **Փիլիպոս II-ը** (Ք.ա. 359–336 թթ.) ստեղծեց ամուր պետություն և հզոր բանակ: Տարիների ընթացքում, ներքաշվելով հունական գործերի մեջ, նա օգտագործեց հարմար առիթը՝ նվաճելու հունական պոլիսները:

Ք.ա. 338 թ. Բեոտիայի **Քերոնեսա** բնակավայրի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում մակեդոնացիները հաջողության հասան: Հունական պոլիսների նվաճումը ամրագրվեց **Ք.ա. 337 թ.** Կորնթոսում հավաքված համահունական վեհաժողովում: Այնտեղ ստեղծվեց պոլիսների միություն՝ Մակեդոնիայի առաջնորդությամբ: Հայտարարվեց համընդհանուր խաղաղություն, արգելվեցին պատերազմները: Փիլիպոսը կոչ արեց պոլիսներին միավորվելու ընդդեմ հույների վաղեմի թշնամի պարսիկների:

Աքեմենյան տերության նվաճումը: Փիլիպոսը չհասցրեց իրականացնել Աքեմենյան տերությանը պարտության մատնելու իր ծրագիրը: Այն վիճակված էր նրա որդի Ալեքսանդրին:

Ք.ա. 334 թ. Ալեքսանդրի բանակը (30000 հետևակ և 5000 հեծյալ) ափ իջավ պատմական Տրոյայից ոչ հեռու և **Գրանիկոս գետի** մոտ ջախջախեց Դարեհ III-ի փոքրասիական սատրապների զորքը: Հաջորդ տարվա գարնանը Կիլիկիայում՝ **Իսոս** քաղաքի մոտ, նա պարտության մատնեց Դարեհի գլխավորած ուժերին: Այնուհետև նա շարժվեց հարավ՝ ճանապարհին նվաճելով Արևելյան Միջերկրականի քաղաքները, իսկ **Ք.ա. 332 թ.** առանց դիմադրության մտավ Եգիպտոս:

Եգիպտոսում Ալեքսանդրը պատրաստվեց նոր արշավանքի դեպի Աքե-

Ալեքսանդր Մակեդոնացու կայսրությունն ու դրա հետնորդ պետությունները

մենյան տերության կենտրոնական շրջաններ: **Ք.ու. 331 թ.** Հյուսիսային Միջագետքում՝ **Գալգամեթա** քաղաքից ոչ հեռու, տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ մակեդոնական և պարսկական բանակների միջև: Չնայած թվական զգալի առավելությանը՝ Դարեհի փախուստը մարտադաշտից կանխորոշեց նրա պարտությունը:

Հաղթանակից հետո Ալեքսանդրը առանց լուրջ դիմադրության տիրացավ Միջագետքին և հասավ սկզբում Շոշ, այնուհետև՝ Դարեհի մայրաքաղաք Պերսեպոլիս: Դարեհը փորձեց ապաստան գտնել Պարթևստանում, սակայն ճանապարհին սպանվեց իր մերձավորների կողմից: Դարեհի մահից հետո Ալեքսանդրը շարունակեց արշավանքը դեպի Աքեմենյան տերության արևելյան մարզեր:

58

Մակեդոնացիներին մեծ դժվարությամբ **Ք.ու. 329–327 թթ.** հպատակեցրին **Բակտրիան** և **Սողդիանան**: Այնուհետև Ալեքսանդրը շարժվեց դեպի Հնդկաստան, սակայն նրան վիճակված չէր նվաճելու այն: Առաջին հաղթանակից հետո տևական պատերազմներից հոգնած նրա զինվորները հրաժարվեցին շարունակել արշավանքը:

Հելլենիստական պետությունները:

Ք.ու. 323 թ.՝ Ալեքսանդրի մահվան պահին, նրա ստեղծած պետությունը ներառում էր Աքեմենյան տերությունից ավելի մեծ տարածք: Իր կյանքի վերջին երկու տարիներին նա զբաղված էր նորաստեղծ տերության կազմակերպման հոգսերով: Սակայն ժամանակը չբավարարեց ամուր վարչաքաղաքական և տնտեսական համակարգ ստեղծելու համար: Ալեքսանդրից հետո նրա տերությունը արագորեն քայքայվեց:

Առաջին տարիներին Ալեքսանդրի գորավարները համաձայնության եկան պահպանելու տերության տարածքային ամբողջականությունը: Վերջինս պետք է բաժանվեր սատրապությունների, որտեղ կառավարելու էին նրանց շարքերից ընտրված սատրապները: Սկզբում կարճ ժամանակով իշխանությունն անցավ մակեդոնական հեծելազորի հրամանատար և Ալեքսանդրի մանկահասակ որդու խնամակալ **Պերդիկասի** ձեռքը: Այս իրավիճակը չէր կարող երկար շարունակվել, քանի որ Ալեքսանդրի գորավարները միայն ձևականորեն էին ենթարկվում Պերդիկասին: **Ք.ս. 321 թ.** նա սպանվեց իր մերձավորների կողմից:

Շուտով գորավարների միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որն ամրագրեց տարածքների վերաբաժանումը: **Ք.ս. 301 թ. Սելևկոսը**, Մակեդոնիայի արքա **Կասանդրոսը** և **Լիսիմաքոսը** սկսեցին ձևավորել ապագա հելլենիստական պետությունների սահմանները: Դրանց շարքում առավել խոշորը Սելևկոսի պետությունն էր: Նա իրեն ենթարկեց նախկին Աքեմենյան տերության արևելյան շրջանները:

Այսպիսով՝ Ալեքսանդրի մահից հետո մի քանի տասնամյակում ձևավորվեց հելլենիստական պետությունների համակարգը, որը որոշ փոփոխություններով շարունակեց գոյատևել մինչև Հռոմի ներթափանցումը Արևելք:

Հելլենիզմ: Ալեքսանդրի արշավանքներով սկսվեց համաշխարհային պատմության մի կարևոր դարաշրջան, որն ստացել է **«հելլենիստական»** անվանումը: Այն արդյունք էր երկու տարբեր քաղաքակրթությունների (արևելյան և արևմտյան) միջև դարերի ընթացքում տեղի ու-

նեցած փոխշփումների: **Պատմության մեջ առաջին անգամ վերացան Արևելքի և Արևմուտքի միջև առկա քաղաքական և հոգևոր-մշակութային սահմանները:**

Ալեքսանդրի պատկերացմամբ՝ իր պետությունը կարող էր հաստատուն լինել միայն նվաճողների և նվաճվածների միջև սերտ հարաբերությունների հաստատման դեպքում: Եկվոր հույներն ու մակեդոնացիները տեղական ժողովուրդների հետ պետք է այնքան սերտանային, որ հետագայում միավորվեին և կազմեին մեկ ժողովուրդ՝ «պարսկահույներ» անվանումով: Ալեքսանդրը շատ պարսիկների նշանակեց բարձրագույն պետական պաշտոնների: Արքայի աջակցությամբ հազարավոր հույներ և մակեդոնացիներ ամուսնացան պարսկուհիների հետ:

Արևելյան և արևմտյան մշակույթների ու ավանդույթների միջև շփման եզրեր ստեղծելու նպատակով նա հատուկ ուշադրություն էր դարձնում քաղաքաշինությանը: Ալեքսանդրը իր տերության մայրաքաղաք դարձրեց **Բաբելոնը:**

Հելլենիստական պետությունների ծնունդը կարևորագույն հետևանքներ ունեցավ Արևելյան քաղաքակրթությունների հետագա զարգացման վրա: **Հելլենիստական պետությունները արևելյան միապետության և հունական պոլիսային հասակարգի միաձուլումն էին:** Դրանք աչքի էին ընկնում կենտրոնացված ուժեղ արքայական իշխանությամբ և քաղաքների ինքնավարությամբ:

Հելլենիստական աշխարհի բնորոշ առանձնահատկությունը տեղական ավանդական և եկվոր հունամակեդոնական մշակույթների օրգանական միաձուլումն էր: Այն արտացոլվեց կյանքի բոլոր բնագավառներում՝ կենցաղից մինչև նյու-

թական և հոգևոր մշակույթ, այդ թվում՝ կրոն: Մեծ առաջընթաց նկատվեց քաղաքաշինության, նավաշինության և ռազմական արվեստի բնագավառներում:

Հելլենիստական քաղաքները վերածվեցին մշակույթի առաջատար կենտրոնների: Արքայական պալատներում բացվում էին գրադարաններ և *մուսեյոններ*, որտեղ գիտնականները և բանաստեղծները նյութական աջակցություն էին ստանում իրենց աշխատանքով զբաղվելու համար:

Կարևոր երևույթ էր արևելյան և արևմտյան կրոնների սերտացումը և միաձուլումը: Հունական դիցարանի աստվածները նույնացվում էին արևելյան աստվածներին՝ ստանալով նոր բովանդակություն: Այսպես՝ Զևսը նույնացվեց եգիպտական Ամոնի հետ: Այդպիսի միասնական աստվածությունների պաշտամունքը տարածվեց նույնիսկ հելլենիստական աշխարհից դուրս եղած երկրներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչը նպաստեց պոլիսային համակարգի քայքայմանը Հունաստանում: Ո՞րն էր Ք.ա. IV դարի հունական աշխարհի քաղաքական զարգացումների առանձնահատկությունը: **2.** Ո՞ւմ օրոք Մակեդոնիան սկսեց հզորանալ: Ինչ քաղաքականություն էր վարում Փիլիպոս II-ը հունական պոլիսների նկատմամբ: Ինչ որոշումներ ընդունեց Կորնթոսի համահունական վեհաժողովը: **3.** Ներկայացրե՞ք Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքի արդյունքները: Ինչո՞ւ նրա տերությունը շատ արագ տրոհվեց: **4.** Ներկայացրե՞ք հելլենիզմի բնորոշ կողմերը: Մեծ Հայքը և հայկական մյուս թագավորություններն ինչպե՞ս ներգրավվեցին հելլենիստական աշխարհի մեջ:

§ 2. ՀՈՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ I-V ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Օգոստոսի պրինցիպատը: Ակցիումի ձակատամարտից և Եգիպտոսի նվաճումից հետո Օկտավիանոսը ձեռնամուխ եղավ իր իշխանության ամրապնդմանը: Նա քայլ առ քայլ իր ձեռքը վերցրեց պետական կառավարման դեկր:

Ծերակուտականների նոր ցուցակում Օկտավիանոսի անունը առաջինն էր, որտեղից էլ նրա տիտղոսը՝ *պրինցեպս* («Ծերակույտի ղեկավար, առաջնորդ»): Իսկ Ք.ա. **27 թ.** նա ստացավ պատվավոր *օգոստոս*՝ «բարձրացյալ» մակդիրը, որն ընդգծում էր Օկտավիանոսի՝ որպես պետության առաջին ղեմքի անձը: Այսու-

հետև նա սկսում է կոչվել «Իմպերատոր Կեսար Օգոստոս, աստվածայինի որդի»:

Օկտավիանոսը ստացավ ցմահ տրիբունի պաշտոն: Այն ապահովում էր նրան անձի անձեռնմխելիություն, ինչպես նաև Ծերակույտի, կոմիցիանների ու մագիստրատների որոշումների վրա արգելք (վետո) դնելու իրավունք էր տալիս:

Նա յուրացրեց գործադիր մի շարք առանցքային պաշտոններ: Առաջինը բարձրագույն զինվորական իշխանությունն էր, որը նախկինում իրականացնում էին կոնսուլները: Օկտավիանոսը **Ք.ա. 19 թ.** ստացավ ցմահ կոնսուլի պաշտոն: Դրան ավելացավ «մեծ պոնտի-

Ֆեքս» (քրմապետ) տիտղոսը, որով նրան տրվեց գերագույն կրոնական իշխանություն:

Այնուհանդերձ պահպանվեցին գոյություն ունեցող օրենսդիր և գործադիր մարմինները՝ Ծերակույտը և մագիստրատները: Միայն թե Ծերակույտն ընդունում էր Օգոստոսի առաջարկները օրենքների նախագծեր մշակելիս, իսկ կոմիցիաները և մագիստրատուրաները նրանից հանձնարարականներ էին ստանում:

Օգոստոսը սկսեց ձևավորել նաև համակայսերական վարչական աշխատակազմ: Բանակը նույնպես կրեց փոփոխություններ: Ստեղծվեց մշտական, վարձու հիմունքներով գործող բանակ (շուրջ 250 հազար թվակազմով):

Այսպիսով՝ Օգոստոսը կարողացավ ստեղծել կառավարման այնպիսի համակարգ, որը պետությանը բերեց տևական խաղաղություն, իսկ իրեն՝ անսահմանափակ իշխանություն: Օգոստոսից սկիզբ առավ Հռոմի պատմության մի նոր փուլ, որն ստացել է *պրինցիպատ* կամ *Վաղ կայսրություն* անվանումները:

Վաղ կայսրությունը: Օգոստոսից սկսվեց Հուլիոս-Կլավդիոսների հարստությունը: Պրինցիպատի շրջանում իշխանության ժառանգման կարգը անկայուն էր: Սովորաբար կայսրին հաջորդում էր արքայատոհմի՝ նրա կողմից որդեգրված ներկայացուցիչը: Այս համակարգը, որ բացատրվում է հանրապետական ավանդույթներ ունեցող Հռոմում ժառանգական իշխանության գաղափարի թույլ գիտակցմամբ, գոյատևեց նաև հետագայում:

Կայսերական իշխանության ամրապնդման գործում մեծ էր *Կլավդիոսի* (41–54 թթ.) ներդրումը: Վերջինս ստեղծեց իսկական կայսերական կառավար-

ման աշխատակազմ: Մեծ քանակությամբ նախկին ստրուկներ նշանակվեցին պետական բարձր պաշտոնների՝ որպես հակակշիռ Ծերակույտի վերնախավի: Կլավդիոսը գործուն էր նաև արտաքին քաղաքականության ասպարեզում: Նվաճվեցին Բրիտանիայի մեծ մասը, Թրակիան և Մավրիտանիան: Նա պրովինցիաների տասնյակ հազարավոր բնակիչների հռոմեական քաղաքացիություն շնորհեց: Դրա նպատակը կայսեր սոցիալական հենարանի մեծացումն էր և նվաճված երկրները Հռոմի հետ ավելի սերտորեն կապելը:

Հարստության վերջին ներկայացուցիչ *Ներոնի* օրոք իրավիճակը ապակայունացավ: Պետական միջոցների անհարկի վատնումները գրեթե սպառեցին գանձարանը: Երկրում ծավալվեց ահաբեկչություն քաղաքական հակառակորդների նկատմամբ, ընկավ կայսեր վարկը: Ստեղծված իրավիճակում նա ինքնասպան եղավ:

Պրովինցիաներում տեղակայված լեգեոններից շատերում կայսրեր հռչակվեցին դրանց հրամանատարները: Նրանց միջև պայքարը վերածվեց պատերազմի, որն ավարտվեց *Վեսպասիանոսի* հաղթանակով: Նա հռչակվեց կայսր (69–79 թթ.)՝ հիմնելով *Ֆլավիոսների հարստությունը*:

Ֆլավիոսների շրջանը աչքի ընկավ ակտիվ արտաքին քաղաքականությամբ: Վեսպասիանոսը վերահսկողություն սահմանեց հարկերի գանձման և ֆինանսների ծախսման նկատմամբ: Կրճատվեցին նույնիսկ արքունիքի ծախսերը:

Կայսր *Դոմեթիանոսը* հատուկ ուշադրություն էր դարձնում հյուսիսային սահմանների անվտանգությանը: Նրա օրոք Հռենոսից մինչև Դանուբ գետն ընկած

շրջանում կառուցվեց սահմանային ամրությունների համատարած շրթա ընդդեմ գերմանական ցեղերի:

Ֆլավիոսներին փոխարինած *Անտոնի-նոսների հարստության* շրջանում կայսրությունը իր վերջին փորձը կատարեց անցնելու տարածքային նվաճումների:

Առաջինը *Տրայանոս* էր (98–117 թթ.), ով նվաճեց *Դակիան* (այժմ՝ Ռումինիա)՝ վերածելով այն հռոմեական պրովինցիայի: Նրա հաջորդ ձեռնարկումը հաջող պատերազմն էր՝ ընդդեմ պարթևների: Կայսրը գրավեց Միջագետքը և պարթևների մայրաքաղաք Տիգրանը:

Եվրոպական տիրույթների անվտանգությունը հարստության վերջին ներկայացուցիչ *Մարկոս Ավրելիոսի* (161–180 թթ.) գլխավոր խնդիրն էր: Նա մեծ դժվարությամբ կարողացավ ժամանակավորապես կանխել գերմանական ցեղերից եկող վտանգը:

Ուշ կայսրություն: III դարում Հռոմեական կայսրությունը մեծ կորուստներ կրեց Եվրոպայում և Արևելքում: Եվրոպայում մեծ ակտիվություն էին ցուցաբերում հատկապես գերմանական ցեղերը: Իսկ Գալլիայում սկսվեց հակահռոմեական խոշոր ապստամբություն: Բարբարոսների առաջխաղացումը սպառնում էր բուն Իտալիային: Այս իրավիճակում կայսր հռչակվեց *Դիոկղետիանոսը* (284–305 թթ.):

Դիոկղետիանոսն անցկացրեց ռազմավարչական բարեփոխումներ, որոնց նպատակն էր ապահովել կայսրության արդյունավետ կառավարումը: Կայսրությունը բաժանվեց երկու մասի՝ արևելյան (կենտրոնը՝ *Նիկոմեդիան* Փոքր Ասիայում) և արևմտյան (կենտրոնը՝ *Միլանը*): Դրանցից յուրաքանչյուրը

կառավարում էին *օգոստոս* տիտղոսը կրող անձինք: Արևելքը Դիոկղետիանոսը վերցրեց իրեն, իսկ արևմուտքում նշանակվեց *Մաքսիմիանոսը*: Օգոստոսներն ունեին մեկական տեղակալներ՝ *կայսրեր*, որոնց նստավայրերը առավել վտանգավոր սահմանամերձ շրջաններում էին: Կառավարման այս համակարգը կոչվեց *քստասպետություն*:

Կայսրությունը բաժանվեց 12 *դիոցեզների*, որոնք էլ իրենց հերթին՝ *պրովինցիաների*: Վերջիններս տարածքով համեմատաբար փոքր էին, որտեղ քաղաքացիական և ռազմական գործառույթները տարանջատվեցին:

Այսպիսով՝ Դիոկղետիանոսի օրոք ավարտվեց պրինցիպատը, և հիմք դրվեց կառավարման նոր եղանակին՝ *դոմինատին* (լատին․՝ «տեր» բառից): Դրա էությունն այն էր, որ ստեղծվեց ռազմական միապետություն՝ մեկ անձի անսահմանափակ իշխանությամբ: Կայսերական իշխանությունը աստվածացվում էր: Կայսրության բոլոր քաղաքացիները համարվում էին կայսրի, այլ ոչ պետության հպատակները:

Դիոկղետիանոսին փոխարինած *Կոստանդիանոսը* 330 թ. մայրաքաղաք հռչակեց Բոսֆորի ափին գտնվող Բյուզանդիոն քաղաքը, որը վերանվանվեց Կոստանդնուպոլիս: Կոստանդիանոսի կարևորագույն ձեռնարկումներից էր 325 թ. *Նիկեայի ժողովում* քրիստոնեական կրոնի պարտադիր դոգմաների ընդունումը: Խոշոր քաղաքներում ստեղծվեցին եպիսկոպոսություններ, որոնց առաջնորդները ստացան *պատրիարք* (հայրապետ) տիտղոսը: Իսկ Հռոմի և Ալեքսանդրիայի պատրիարքները կոչվում էին նաև *պապեր*:

Արևմտյան կայսրության անկումը:
Ք.ա. IV դարում բարբարոսները ակտիվացան կայսրության հյուսիսային սահմաններում: Այստեղ շարունակվում էր գերմանական ցեղային միությունների (*Ֆրանկներ, սաքսեր, ալեմաններ, վանդալներ*) ձևավորման գործընթացը:

Բարբարոսների ճնշումը կայսրության վրա ուժեղացավ՝ կապված արևելքից *հոների* ներխուժման հետ: Վերջիններս **375 թ.** ջախջախեցին գոթերին, որոնք ստիպված էին ապաստան խնդրել Արևելյան կայսրության կայսր *Վաղեսից*՝ զինձառայության դիմաց: Չստանալով խոստացված օգնությունը՝ նրանք ապստամբեցին և շարժվեցին դեպի Կոստանդնուպոլիս: **378 թ. Ադրիանուպոլիս** մոտ գոթերը պարտության մատնեցին կայսերական զորքին. կայսրը զոհվեց ճակատամարտում:

Հաջորդ՝ *Թեոդոսիոս I* կայսրը, այլևս չկարողացավ պահպանել վերահսկողությունը կայսրության նկատմամբ: **395 թ.** նա կայսրությունը բաժանեց երկու մասի՝ Արևմտյան և Արևելյան:

Այս իրադարձությունից հետո Արևմտյան կայսրությունը արագորեն սկսեց անկում ապրել: V դարի սկզբներին բարբարոսների ճնշման տակ Իտալիա վերադարձվեցին բոլոր լեգեոնները: Սրանով ավարտվեց կայսրության տիրապետությունը Ալպերից հյուսիս: **410 թ.** վեստգոթերը՝ *Ալարիխի* գլխավորությամբ, գրավեցին և ավերեցին Հռոմը: Միայն Ալարիխի մահից հետո վեստգոթերը հեռացան Գալլիա:

Արևմտյան կայսրության վերջին ռազմաքաղաքական ձեռնարկումը հոների արշավանքի դեմ դիմադրության կազմակերպումն էր: **451 թ.** Գալլիայում՝ *Կատալաունյան դաշտում*, հռոմեական-գերմանական-գալլական բանակը պարտության մատնեց հոներին: Իսկ **476 թ.** Իտալիայում տեղակայված գերմանական վարձու զորքերի հրամանատար *Օդոակրը* գահընկեց արեց վերջին կայսր *Հոմուլոս Ավգուստուլուսին*, որով Արևմտյան կայսրությունը դադարեց գոյություն ունենալուց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Օկտավիանոսն ինչպե՞ս հասավ միանձնյա կառավարման: Ի՞նչ փոփոխություններ կատարեց Օգոստոսը կառավարման համակարգում և բանակում: **2.** Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Կլավդիոսը կայսերական իշխանության ամրապնդման նպատակով: **3.** Ո՞րն էր Հռոմեական կայսրության՝ III դարում ունեցած տարածքային կորուստների գլխավոր պատճառը: **4.** Ռազմավարչական ի՞նչ բարեփոխումներ անցկացրեց Դիոկղետիանոս կայսրը: Ի՞նչ էր քառապետությունը: Ի՞նչով էր տարբերվում դոմինատոր պրինցիպատից: Ո՞րն էր դոմինատի էությունը: **5.** Ի՞նչն էր Կոստանդիանոսը մայրաքաղաքը տեղափոխեց Բյուզանդիոն: Վերհանք Նիկեայի տիեզերական ժողովի նշանակությունը: **6.** Ի՞նչն էր Թեոդոսիոս I կայսրը երկու մասի բաժանեց կայսրությունը: Որո՞նք էին Արևմտյան Հռոմեական կայսրության անկման պատճառները:

§ 3. ՀՈՈՄԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Գալլիայի հռոմեականացման սկիզբը: Ալյայան լեռներից այն կողմ ընկած եվրոպական ընդարձակ տարածաշրջանը Հռոմի արտաքին քաղաքականության տեսադաշտում հայտնվեց Կեսարի գալլական արշավանքների ժամանակ: Այս բազմաէթնիկ տարածքը Հռոմի համար կենսական մեծ նշանակություն ուներ երկու առումներով: Նախ՝ հաճախ դժվար էր լինում զսպել հյուսիսից Ալյայան լեռնանցքները հաղթահարող և Իտալիան ասպատակող ռազմատենչ ցեղերին: Երկրորդ՝ Եվրոպան Իտալիային առավել մոտ գտնվող նյութական և մարդկային պաշարների անսպառ աղբյուր էր, նաև՝ շուկա:

Կեսարի արշավանքներից անմիջապես հետո սկսվեց **Գալլիայի** յուրացումը՝ այսպես կոչված **«հռոմեականացումը»:**

Պատերազմներից մի քանի տարի անց Գալլիան բաժանվեց երկու վարչական շրջանների՝ **Գալլիա** և **Բելգիա**: Կեսարը և նրա հաջորդները չվերացրին գալլական ցեղերի ավանդական հասարակական-քաղաքական կառուցվածքը: Նախկինի պես ցեղերը ցեղապետների իշխանության տակ էին, որոնք պարտավոր էին ապահովել բնակչության հնազանդությունը Հռոմի հանդեպ և հավաքել հարկերը: Հռոմին հավատարիմ ցեղերը ստացան արտոնություններ և հողեր, իսկ նրանց մի մասին տրվեց հռոմեական քաղաքացիություն: Կեսարը հանդուրժող էր նաև գալլերի ավանդական պաշտամունքների հանդեպ: Գալլ հոգևորականները՝ **դրուիդները**, շարունակում էին իրականացնել իրենց գործունեությունը:

Գալլիայի յուրացումով սկսվեց Կենտրոնական և Արևմտյան Եվրոպայի պատ-

մության որակական նոր փուլ: Նախկինում գերակշռող հակամարտությունը իր տեղը զիջեց խաղաղ հարաբերություններին: Ժամանակակից Ֆրանսիայի, Շվեյցարիայի և Բելգիայի բնակիչները բռնեցին քաղաքակրթության ուղին:

Այդ գործընթացը շարունակվեց նաև հետագայում, երբ **զգալիորեն ընդլայնվեցին քաղաքակրթության տարածման սահմանները**: «Բարբարոսական ծայրագավառը» տեղափոխվեց Հռենոս գետից արևելք՝ սկսվելով հետագայի Գերմանիայից և շարունակվելով դեպի Արևելյան Եվրոպա:

Հռոմեական Գալլիան: Հռոմեական իշխանությունները մարդկային և նյութական պաշարներով հարուստ Գալլիան ներառեցին կայսրության քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային համակարգ: Առաջին հերթին կարգավորվեց հարկային համակարգը: Օգոստոսից սկսած՝ 15 տարին մեկ անգամ կատարվում էր գույքագրում և, դրան համապատասխան, հարկի չափի սահմանում:

Գալլիայի կարևոր ռազմավարական կենտրոններում և գերմանական ցեղերին հարող սահմանային կետերում տեղադրվեցին հռոմեական կայազորներ: Կեսարի արշավանքներից մի քանի տարի անց հռոմեական զինվորների թիվը այստեղ հասավ շուրջ 100 հազարի: Մոտավորապես այդքան էլ հռոմեացի վերաբնակիչների հողեր տրամադրվեցին: Տասնյակ հազարավոր հռոմեացի առևտրականներ և այլ անձինք մշտապես բնակվում էին Գալլիայում: Սրանով հռոմեացիները ձգտում էին իրենց համար ստեղծել սոցիալական ամուր հենարան:

Գալլերի առաջնորդը հանձնվում է Հուլիոս Կեսարին

Միաժամանակ հնագանդ ցեղերի ազնվականությանը տրվում էին արտոնություններ, նույնիսկ հռոմեական քաղաքացիություն: Մասնավորապես, կայսր Կլավդիոսը **48 թ.** Գալլիայի բնակիչներին շնորհեց հռոմեական Ծերակույտում ընտրվելու իրավունք:

Հռոմեական տիրապետությունը Գալլիայում ունեցավ դրական հետևանքներ նաև տնտեսության ասպարեզում: Առաջինը՝ վերելքն էր հատկապես գյուղատնտեսության բնագավառում: Կտրուկ աճեցին նախկինում անմշակ հողերի յուրացման ծավալները: Երկրագործությունը վերածվեց Գալլիայի տնտեսության հիմքի: Աճեց խոշոր քաղաքների և բնակավայրերի թիվը: Հիմնվեցին բարեկարգ ճանապարհներ: Տարբեր միջոցներով պրովինցիաներ էր ներթափանցում հռոմեական մշակույթը: Զգալի վերելք ապրեցին հանքարդյունաբերությունը, արհեստագործությունը և առևտուրը:

Հռոմեականացման գործընթացի առավել կարևոր ուղղությունը լատիներենի ներդրումն էր Գալլիայում: Գալլական ազնվականության վերնախավը արագ յուրացրեց լատիներենը: Ք.հ. I դարում գալլական քաղաքների բնակչության խոսակցական լեզուն գերազան-

ցապես լատիներենն էր: Լատիներենը դասավանդվում էր դպրոցներում, այն պաշտոնական լեզու էր բանակում, որտեղ ծառայում էին շատ գալլեր: Կայսրության վերջին փուլում լատիներենը դարձավ Գալլիայի բնակչության մեծ մասի լեզուն:

Հռոմեականացման քաղաքականության արդյունքում Գալլիան աստիճանաբար կորցրեց իր ազգային-մշակութային նկարագիրը:

Հռոմի քաղաքականությունը Արևելքում: Հռոմի արևելյան քաղաքականությունը էականորեն տարբերվում էր եվրոպականից: Ք.ա. I դարում Արևելքում Հռոմի նվաճումների պահին այստեղ ապրում էին պետականության և քաղաքակրթության հնագույն ավանդույթներ ունեցող ժողովուրդներ: Վերջապես՝ այստեղ կային ռազմաքաղաքական և տնտեսական խոշոր ներուժ ունեցող պետություններ՝ **Պարթևստանը** և **Մեծ Հայքը**, որոնք իրենք էին ձգտում ընդարձակելու սեփական ազդեցության ոլորտները:

Արևելքում Հռոմի քաղաքական հետաքրքրությունները ընդգրկում էին **երեք տիպի տարածքներ:**

Առաջինը Առաջավոր Ասիայի արևմուտքում գտնվող շրջաններն էին, որոնք դեռևս Առաջին եռապետության ժամանակ վերածվել էին հռոմեական պրովինցիաների (**Ասիա, Բյութանիա, Սիրիա, Պաղեստին, Եգիպտոս**): Այստեղ հիմնվում էին հռոմեական գաղութներ, որոնց բնակիչները հիմնականում հողատերեր, առևտրականներ և արհեստավորներ էին: Սրանք կազմում էին պրովինցիաների բնակչության արտոնյալ խավը: Ինչպես և Եվրոպայում, իրականացվում էր հռոմեականացման քաղաքականությունը: Հռոմը այստեղ հենվում էր նաև

տեղական ազնվականության վրա, որը ժամանակի ընթացքում սկսում էր հռոմեականանալ:

Երկրորդ տիպի շրջաններն էին կազմում Հռոմից կախյալ պետությունները՝ Պոնտոսը, Կապադովկիան, Կոմմագենեն և այլք: Սրանց արքաները ձանաչել էին Հռոմի գերիշխանությունը և վայելում էին **կիսանկախ կարգավիճակ**: Այս երկրները միաժամանակ արգելապատնեշ էին հանդիսանում մի կողմից՝ Հռոմի, մյուս կողմից՝ Պարթևստանի և Մեծ Հայքի միջև:

Երրորդ խմբի մեջ էին մտնում անկախ և հզոր պետությունները՝ Մեծ Հայքը և Պարթևստանը: Հռոմը հնարավորություն չունեւ ուղղակի ծավալման միջոցով իր տիրապետությունը հաստատելու նրանց վրա: Նրանց հետ հարաբերություններում գերիշխում էր դիվանագիտական պայքարի քաղաքականությունը, որն իրականացվում էր ներքին հակասությունների օգտագործման միջոցով: Հռոմը ձգտում էր այստեղ ստեղծել հռոմեամետ ուժեր:

Այդ քաղաքականությունը լիովի դրսևորվեց Հռոմեական կայսրության գոյության ողջ ընթացքում, երբ պայքարը հանուն Հայաստանի նկատմամբ ազդեցության հաճախ հանգեցնում էր տևական պատերազմների: Այդ էր պատճառը, որ Արևելքում Հռոմը ի վիճակի չէր լայնորեն ծավալվելու կամ վարելու հռոմեականացման քաղաքականություն:

Այնուամենայնիվ, ժամանակ առ ժամանակ Հռոմը փորձեր էր կատարում ընդարձակելու իր տիրապետության շրջանակները: Սակայն հաջողությունները կարճատև էին, ինչպես եղավ կայսր Տրայանոսի պարթևական արշավանքի ժամանակ: Նույնիսկ պարթևական մայրաքաղաք Տիգրանի նվաճումը հնարավորություն չտվեց երկար ժամանակով հաստատվելու Միջագետքում: Հետագա դարերում էլ հռոմեա-պարթևական և հռոմեա-սասանյան հակամարտությունը շարունակվեց, սակայն առանց էական հաջողությունների կողմերից որևէ մեկի համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ էին հռոմեացիները մեծ ուշադրություն դարձնում Ալլայան լեռներից հյուսիս ընկած եվրոպական տարածաշրջանին: **2.** Գալլիայի հռոմեական յուրացումը ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Եվրոպայի պատմության մեջ: Ք. հ. I–III դարերում Եվրոպայի ո՞ր մասն էր համարվում «քարքարոսական ծայրագավառ»: **3.** Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Հռոմը Արևելքում: Ներկայացրե՞ք երեք տիպի տարածքներն Արևելքում՝ ըստ Հռոմի արտաքին քաղաքականության: Ի՞նչ գիտեք հռոմեա-հայ-պարթևական հարաբերությունների մասին:

§ 4. ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Պարթևական պետությունը: Սելևկյան պետությունը հազիվ մի քանի տասնամյակ պահպանեց իր լայնածավալ տերության արևելքը: Արդեն Ք.ա. III դարի

կեսերին սելևկյաններից անջատվեցին և պետություններ ստեղծեցին **Բակտրիան** և **Պարթևստանը**: Պարթևական պետության հիմնադիրը **Արշակն** էր, որի անունով էլ

արքայատոհմը սկսեց կոչվել **Արշակունի**: Սկզբնապես փոքր Պարթևստանը ստիպված էր ծանր պայքար մղել Սելևկյանների դեմ:

Պարթևստանի վերելքը կապված էր **Միհրդատ I-ի** (Ք.ա. 171–138) անվան հետ: Մի շարք արշավանքների արդյունքում պարթևների իշխանությունը տարածվեց արևելքում մինչև Հինդուքուշի լեռներ, իսկ արևմուտքում՝ Եփրատ գետը:

Պարթևական պետության հզորացմանը ծանր հարված հասցրեց **Մեծ Հայքի արքա Տիգրան Մեծը**՝ նրանից զավթելով զգալի տարածքներ: Սակայն Տիգրանի անհաջողությունը Հռոմի դեմ պատերազմում կրկին խթանեց պարթևների ակտիվությունը: **Ք.ա. 53 թ. Խոսրուհի** ճակատամարտից հետո պարթևները գրավեցին ամբողջ Ասորիքը: Պարթևական արքա **Հրսիս IV-ը** պարտության մատնեց Մարկոս Անտոնիոսին՝ նրա Ք.ա. 36 թ. արևելյան արշավանքում: Այս պահից պարթևա-հռոմեական հարաբերություններում հաստատվեց երկարատև խաղաղություն: Պարթևստանը այս շրջանում վերածվեց Առաջավոր Ասիայի հզոր տերության, որի հետ Հռոմը ստիպված էր մշտապես հաշվի նստել:

Պարթևստանը նոր փորձության ենթարկվեց կայսր Տրայանոսի օրոք: **116 թ.** Տրայանոսը գրավեց Սելևկիան և պարթևների մայրաքաղաք Տիգրանը: Միայն կայսեր մահը փրկեց պարթևներին հետագա կորուստներից: Պարթևական վերջին արքա **Արտավան V-ը** հռոմեացիներից հետ նվաճեց Միջագետքը, սակայն մի քանի տարի անց՝ **226 թ.**, Պարթևական պետությունը անկում ապրեց Սասանյանների ապստամբության հետևանքով: Սասանի որդի **Արտաշիրի** բարձրացրած

ապստամբությունն ավարտվեց հաջողությամբ. պարթևական վերջին արքա Արտավան V-ը սպանվեց:

Պարթևական պետությունը քաղաքակրթական տարբեր աստիճանների վրա գտնվող երկրների միություն էր: Բուն Պարթևստանը և իրանալեզու շրջանները բաղկացած էին արքայատոհմի անդամների կողմից կառավարվող կիսանկախ մարզերից, որոնց կառավարիչները հաճախ իշխում էին ժառանգաբար (Ատրպատական, Ֆարս, Էլամ): Տերության առավել զարգացած շրջանը արևմուտքն էր (Միջագետք և Ասորիք), որոնք հելլենիստական քաղաքակրթական կենտրոններ էին:

Պարթևստանի կառավարման համակարգը լիովին արտացոլում էր տերության բազմաշերտ կառուցվածքը: Գոյություն չունեղ պետական կառավարման միասնական համակարգ: Հաճախ պահպանվում էին նվաճված երկրում նախկին ժամանակներից մնացած կառավարման մարմինները:

Պարթևական արքաները հաշվի էին նստում տերության կազմում գտնվող երկրների առանձնահատկությունների ու ավանդույթների հետ: Ծանր պատերազմների շրջանում տերության ինքնուրույն միավորները սկսում էին դրսևորել կենտրոնախույս միտումներ: Այսպես՝ 58 թ. անկախացավ Վրկանիան: III դարի սկզբին տերության կազմից դուրս եկավ **Ֆարսը**, որի արքան ընդունեց **շահ** («արքա») տիտղոսը:

Հնդկաստանը Մսուրյան հարստության շրջանում: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքից մի քանի տարի անց նվաճողների դեմ սկսվեց ապստամբություն՝ **Մսուրյան տոհմի** ներկայացուցիչ

Մաուրյան արքա Աշոկայի հիմնած բուդդայական տաճարի ավերակները Սարնատխում

Չանդրագուպտայի գլխավորությամբ: Նա վտարեց մակեդոնացիներին, իսկ **Ք.ա. 305 թ.** պարտության մատնեց Հնդկաստան արշաված Սելևկոս I-ի զորքերին: Նորաստեղծ պետության կենտրոնական մասն ընդգրկում էր **Մագադհան**՝ Գանգեսի հովտում, որի մայրաքաղաքն էր **Պատալիպուտրան**: Չանդրագուպտային փոխարինեց որդին՝ **Աշոկան** (**Ք.ա. 268–231**): Նրա օրոք Մաուրյան պետությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին:

Պետությունը տարածվում էր գրեթե ողջ թերակղզու վրա: Աշոկան ստեղծեց արդյունավետ պետական կառավարման համակարգ: Տերությունը բաժանվեց 5 փոխարքայությունների, որտեղ կառավարում էին արքայատոհմի անդամները: Արքային կից գործում էր արքայական խորհուրդը: Նա իր մերձավորների հետ հաճախ շրջում էր երկրով, որպեսզի անձամբ վերահսկի փոխարքաների գործունեությունը:

Պետությունն ամրապնդելու ճանապարհին կարևոր խնդիր էր տերության տարբեր շրջանների բնակչության միջև հոգևոր կապերի սերտացումը, քանի որ յուրաքանչյուր երկիր ուներ իր սեփական

կրոնապաշտամունքային համակարգը: Չվերացնելով մյուս կրոնները՝ Աշոկան համապետական կրոն հռչակեց **բուդդայականությունը**:

Մաուրյան պետությունը Աշոկայից հետո սկսեց թուլանալ: Նախկին ինքնուրույն պետությունները սկսեցին դուրս գալ տերության կազմից:

Մաուրյան տերությունը Հնդկաստանի պատմության մեջ առաջին համահնդկական պետությունն էր, որի արքաները փորձում էին ստեղծել մեկ միասնական քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային համակարգ:

Չինաստանը Յին կայսրության շրջանում: Ք.ա. V–III դարերում Չինաստանը բաժանված էր մի շարք խոշոր և մանր թագավորությունների՝ **Հուան, Չժաո, Յին** և այլն: Ընդհուպ մինչև Ք.ա. IV դ. վերջը սրանցից Յին պետությունը երկրորդական դեր ուներ:

Ք.ա. IV դարի վերջերից Յինի արքաները սկսեցին նվաճողական պատերազմներ: **Ք.ա. 221 թ.** արքա **Ին Չժենը** հաղթեց իր հակառակորդներին: Նա ընդունեց Հուանդի տիտղոսը և այդուհետև սկսեց կոչվել **Յին Շի Հուանդի**՝ «Յինի առաջին կայսր» (Ք.ա. 246–210 թթ.): Հետագայում կայսրը գրավեց նաև Չինաստանի հարավային մասը, իսկ հյուսիսում վտարեց քոչվոր հոներին: Քոչվորների առջև պատնեշ ստեղծելու նպատակով նա կառուցեց Չինական մեծ պարիսպը՝ շուրջ 5000 կմ երկարությամբ:

Յին Շի Հուանդին կատարեց վարչական բարեփոխումներ՝ կայսրությունը բաժանելով 40 մարզերի: Կայսրը ձգտում էր ստեղծել միասնական ժողովուրդ՝ միասնական կառավարման համակարգով: Արգելվեց տարբեր մարզերի բնա-

կիչներին իրենց անվանել ըստ տվյալ մարզի նախկին անվան (օրինակ՝ վեյցի, յանցի և այլն): Երկրի ներքին շրջաններում գտնվող քաղաքների պարիսպները քանդվեցին, պահպանվեցին միայն սահմանամերձ շրջանների ամրությունները: Մասնավոր անձանց ձեռքում գտնվող զենքն առգրավվեց: Արգելվեց նաև կրել ժառանգական տիտղոսներ, բոլոր քաղաքացիները հավասար էին օրենքի առջև: Ստեղծվեցին միասնական օրենսդրություն և հատուկ ծառայություն, որը պետք է վերահսկեր վարչական աշխատակազմին և ենթարկվում էր անձամբ կայսրին:

Կայսրը մեծ նշանակություն էր տալիս տերության տարածքում ցամաքային

և գետային ճանապարհաշինությանը: Շինարարական աշխատանքները մեծ չափեր ընդունեցին: Մտցվեցին կշռի, երկարության, ծավալի միասնական միավորներ, ինչպես նաև միասնական դրամ: Կատարվեց նաև գրային համակարգի բարեփոխում: Հերոզլիֆային գիրը պարզեցվեց, որպեսզի հեշտացվի դրա կիրառումը: Ժամանակակից չինական գրի հիմքում ընկած է այդ շրջանի գրային համակարգը:

Այսպիսով՝ Ցին Շի Հուանդին արմատական բարեփոխումներ իրականացրեց տերության կյանքի բոլոր բնագավառներում, որոնց նպատակն էր ստեղծել միասնական ամուր պետականություն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ և ո՞վ հիմնադրեց Պարթևական պետությունը: Ո՞ւմ օրոք վերելք ապրեց Պարթևստանը: Ք.ա. I դարի առաջին կեսին ո՞վ ծանր հարված հասցրեց պարթևների տերությանը: Ի՞նչ արդյունք ունեցան այդ նույն դարի կեսերի հռոմեա-պարթևական բախումները: Երբ անկում ապրեց Պարթևստանը: Ներկայացրե՞ք Պարթևստանի հասարակական կյանքի առանձնահատկությունները: Ի՞նչպիսին էր կառավարման համակարգը: **2.** Ո՞վ գլխավորեց մակեդոնացիների դեմ պայքարը Հնդկաստանում Ք.ա. IV դ. վերջին: Ո՞ւմ օրոք Մաուրյան պետությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Կառավարման ի՞նչ համակարգ նա ստեղծեց: Ո՞ր կրոնը դարձավ համապետական: **3.** Ցին արքաների պատերազմները ի՞նչ արդյունքներ տվեցին Ք.ա. III դ. վերջին: Ի՞նչ է նշանակում Ցին Շի Հուանդի կայսեր անունը: Վերհանե՞ք նրա բարեփոխումների բովանդակությունը և նշանակությունը:

§ 5. ՉԻՆԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԸ ՆՈՐ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

Չինաստանը Հան հարստության օրոք: Չինական ազնվականությունը դժգոհ էր Ցին Շի Հուանդիի անսահմանափակ իշխանությունից: Կայսեր մահից հետո սկսվեցին խռովություններ, որոնք վերածվեցին քաղաքացիական պատերազմի: Ապստամբների առաջնորդներից **Լյու Բանը Ք.ա. 202 թ.** իրեն հայտարարեց

և կայսր: Նրանով սկսվեց **Ավագ Հան** հարստության կայսրությունը:

Քաղաքացիական պատերազմի ավարտին տերությունը նյութական և մարդկային խոշոր կորուստներ էր կրել: Ավերվել էին բնակավայրերը, ոռոգման համակարգը, երկրում սով էր տիրում: Պատմիչ **Սիմա Ցյանի** հավաստմամբ՝ խոշոր քաղաքներ

Չինական մեծ պարիսպը

րում 10 բնակչից մնացել էր հազիվ 1–2-ը: Կայսրն իրականացրեց տնտեսության ապակենտրոնացում: Համայնքներին վերադարձվեցին նրանց արոտավայրերը, անտառները և ջրամբարները, որոնք պետականացվել էին Ցին Շի Հուանդիի ժամանակ:

Կայսրը վերականգնեց պետական կառավարման մարմինները: Նա մեծացրեց գյուղական համայնքների մասնակցությունը տեղական կառավարման մարմինների աշխատանքներին: Տեղերում կայսերական վարչակազմի ղեկավարին կցվեցին ընտրովի համայնքապետեր, որոնք պետք է զբաղվեին ոստիկանական և ֆինանսական գործառույթներով:

Կայսրը սկզբում ստիպված էր հանդուրժել չինական նախկին պետություններում իշխող արքաների ժառանգական իրավունքները: Վերջիններս, որ կոչվում էին *վաս* («կառավարիչ, արքա»), շարունակեցին տիրել իրենց տարածքներում: Սակայն վաները շուտով սկսեցին ինքնուրույն քաղաքականություն վարել:

Լյու Բանից հետո վաների կենտրոնախույս միտումներն ուժեղացան: Վաներին ջախջախիչ հարված հասցրեց միայն Ու

Դի կայսրը (Ք.ա. 140–87 թթ.): Վերջինիս կառավարման հետ է կապված Չինաստանի տնտեսության զգալի վերելքը:

Ընդարձակվեց ոռոգման համակարգը, աճեց մշակովի հողատարածությունների քանակը: Պետական մենաշնորհ մտցվեց աղի, երկաթի, գինու արտադրության բնագավառում:

Առևտրադրամական հարաբերությունները ներթափանցեցին տերության կյանքի բոլոր բնագավառներ: Պետական գանձարանի եկամուտներն ընդարձակելու նպատակով նույնիսկ Ք.ա. 123 թ. թույլատրվեց պետական պաշտոնների առք ու վաճառքը: Զգալիորեն աճեց բնակչության թվաքանակը: Մարդահամարի տվյալներով՝ Չինաստանի բնակչությունը այս շրջանում հասնում էր շուրջ 60 միլիոնի:

Կատարելագործվեց նաև պետական կառավարման համակարգը: Տերությունը բաժանվեց 13 մարզերի, որոնցից յուրաքանչյուրում կառավարում էր կայսեր նշանակած փոխարքան: Սահմանվեց օրենք պետական պաշտոնյաների վերաբերյալ: Վերջիններս պաշտոնավարման անցնելուց առաջ պարտավոր էին քննություն հանձնել, որի արդյունքներով ստանում էին համապատասխան դասային աստիճաններ:

Կայսրը վերակազմավորեց նաև բանակը, քանի որ Չինական մեծ պարսպից հյուսիս ապրող քոչվոր հոները հաճախ ասպատակում էին տերության հյուսիսային շրջանները և երբեմն նույնիսկ հասնում մայրաքաղաք:

Հան տերության վերելքը, սակայն, ուղեկցվում էր նաև բացասական երևույթներով: Պետական խոշոր ծախսերը փոխհատուցվում էին հարկերի ավելացմամբ:

Հաճախ մարդիկ ընտանիքներով հեռանում էին իրենց բնակավայրերից:

Ք.հ. 8 թ. իշխանությունը զավթեց մանկահասակ կայսեր խնամակալ **Վան Մանը**, ով իրեն հայտարարեց **Մին** հարստության կայսր: Իր համար սոցիալական հենարան ապահովելու նպատակով նա խոստացավ բոլոր կարիքավորներին հող տրամադրել: Սակայն կայսրը ստիպված էր ավելացնել հարկերը, որը ծանր անդրադարձավ բնակչության վրա:

Վան Մանի դիրքերը վտանգվեցին հոների ակտիվության հետևանքով: Բացի այդ՝ երկրում սկսվեցին ապստամբություններ: Հատկապես լուրջ էր «Կարմրահոնքերի» ապստամբությունը: Հան արքայատոհմի ներկայացուցիչ **Գուան Ու Դին** շուտով ձնշեց ապստամբությունը և իրեն կայսր հայտարարեց: Նրանով Չինաստանում սկսվեց Կրտսեր Հան հարստությունը:

Գուպտաների տերությունը: Մաուրյան պետության տրոհումից հետո Հնդկաստանում կային տասնյակ պետություններ: Ք.ա. II դարում Հնդկաստանի հյուսիս-արևմուտքը գրավվեց Բակտրիայում և ժամանակակից Աֆղանստանի տարածքում ստեղծված քուշանական թագավորության կողմից: Քուշանների տիրապետությունը համեմատաբար թույլ էր: Հնդկական մշակույթը և հատկապես բուդդայական կրոնը այս շրջանում զգալի վերելք ապրեցին:

Ք.հ. II դարից սկսած՝ Հնդկաստանի շատ շրջաններ անկախացան քուշաններից, և այստեղ ստեղծվեցին անկախ պետություններ: Դրանցից հատկապես աչքի էր ընկնում **Մագադհան**, որի կառավարիչ **Գուպտան** III դարում ստեղծեց խոշոր պետություն:

Նվաճված պետություններում Գուպտաները վերացնում էին տեղական արքայատոհմերի իշխանությունը և նրանց փոխարեն նշանակում իրենց մերձավորներին: Գուպտաների պետությունը իր հզորության գագաթնակետին հասավ **Չանդրագուպտա II-ի** (380–415) օրոք: Նա նվաճեց Հնդկաստանի արևմուտքը՝ դուրս գալով Արաբական ծովափ: Նրա կառավարման շրջանում տերությունը հասավ իր առավելագույն չափերին: Աննախընթաց վերելք ապրեցին տնտեսությունը և մշակույթը: Չանդրագուպտան հովանավորում էր գիտնականներին, գրողներին և արվեստագետներին: Արքայի կառավարման շրջանը հետագայում կոչվեց **«Գուպտաների ոսկեդար»:**

Չանդրագուպտայի հետնորդների օրոք տերությունը սկսեց դժվարություններ կրել: Երկրի թուլացմանը նպաստեցին պարբերաբար Հնդկաստան արշավող հոների դեմ մղվող պատերազմները: V դարում Գուպտաների պետությունը մասնատվեց մանր թագավորությունների:

Հնդկաստանի մշակույթը Գուպտաների օրոք: Գուպտաների շրջանում Հնդկաստանը ապրեց իր մշակութային առավելագույն վերելքը: Այն ժամանակվա քաղաքակիրթ աշխարհում Հնդկաստանը հայտնի էր որպես զարգացած և իմաստուն մարդկանց երկիր:

Հնդկական գիտության զարգացածության վառ վկայությունն են փիլիսոփայական տարբեր ուղղությունները: **Չարվակա** փիլիսոփայական ուղղության հետևորդները գտնում էին, որ աշխարհում նյութն է միակ իրականը, իսկ գիտելիքի միակ աղբյուրը զգացական ընկալումն է:

Հնդիկները անգերազանցելի էին հատկապես **մաթեմատիկայի** և **աստ-**

դագիտության ասպարեզում: Նրանց է պատկանում «արաբական» կոչվող թվերի հայտնագործությունը: Նրանք գիտեին քառակուսի արմատը, երկու անհայտով հավասարումները, սինուսների աղյուսակը և այլն: Նրանց կարծիքով՝ երկրագունդը կլոր է և պտտվում է իր առանցքի շուրջը, այն ունի ձգողական ուժ, մոլորակները դասավորված են Երկրից շատ հեռու:

Գուպտաների շրջանում ձևավորվեց և լայն կիրառություն ստացավ Հնդկաստանի բազմաթիվ լեզուներից **սանսկրիտը**: Դրանով են գրված նշանավոր

«Մահաբհարատա» և «Ռամայանա» վիպերգությունները:

Աննախադեպ նվաճումների հասավ նաև հնդկական կոթողային ճարտարապետությունը: Գուպտաների օրոք են կառուցվել բուդդայական խոշորաձավալ տաճարները՝ **ստուպաները**:

Գուպտաների օրոք Հնդկաստանում ստեղծված մշակութային արժեքները գոյատևեցին նաև հետագայում՝ ամուր հիմք ստեղծելով միջնադարյան և նոր շրջանի հնդկական մշակույթի զարգացման համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ և ե՞րբ հիմնադրեց Հան հարստությունը Չինաստանում: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ քաղաքացիական պատերազմը: Թվարկե՞ք կայսր Լյու Բանի ձեռնարկած միջոցառումները դրությունը կարգավորելու համար: **2.** Ավագ Հան հարստության օրոք Չինաստանի առաջընթացի մասին վկայող ի՞նչ փաստարկներ կարող եք նշել: Որո՞նք էին Ավագ Հան հարստության անկման պատճառները: **3.** Ինչպիսի՞ն էր Հնդկաստանի քաղաքական վիճակը Մաուրյան պետության անկումից հետո: Որտե՞ղ և ե՞րբ ստեղծվեց Գուպտաների պետությունը: Ինչպե՞ս է կոչվում Չանդրագուպտա II-ի կառավարման շրջանը և ինչո՞ւ: **4.** Այս ժամանակի Հնդկաստանը հայտնի էր որպես զարգացած, իմաստուն մարդկանց երկիր. ինչն էր նման գնահատականի հիմքը: Թվարկե՞ք հնդկական մշակույթի նվաճումները:

ՄԱՍ 2

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

ԳԼՈՒԽ Ա. ԱՆՑՈՒՄ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ

§ 1. ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ

Միջնադարյան քաղաքակրթության ձևավորման ուղիները: Միջնադարյան քաղաքակրթության ձևավորումը երկարատև գործընթաց էր: Եթե Եվրոպայում

անտիկ քաղաքակրթությունը հիմնականում զարգանում էր Հին Հունաստանում և Հռոմում, ապա միջնադարյան քաղաքակրթությունը ընդգրկում է ողջ Եվրոպան:

Միջնադարյան քաղաքակրթության տարատեսակներն ըստ երկրների կամ տարածաշրջանների

Արևմտաեվրոպական	Ֆրանսիա	Գերմանիա	Անգլիա	Իտալիա	Իսպանիա
Բյուզանդական	Բյուզանդիա				
Սկանդինավյան-ռուսական	Հին Ռուսիա		Նորվեգիա	Շվեդիա	Դանիա
Մուսուլմանական	Արաբական թերակղզի	Հյուսիսային Աֆրիկա		Մերձավոր Արևելք	
Արևելյան	Իրան	Հնդկաստան	Չինաստան		Ճապոնիա

Միջնադարին անցման ժամանակ Եվրոպայում գոյություն ունեին երկու տարբեր հասարակություններ՝ *ուշ անտիկ* և *քարքարոսական*: Առաջինը ներառում էր Հռոմեական կայսրության սահմաններում բնակվող ժողովուրդներին, իսկ երկրորդը՝ քարքարոսական ցեղերին (գերմանացիներ, սլավոններ, կելտեր): Իրավիճակը փոխվեց, երբ գերմանական ցեղերի մի մասը տարաբնակվեց Արևմտահռոմեական կայսրության սահմաններում: Սա Եվրոպայի հետագա ճակատագրի համար մեծ նշանակություն ունեցավ: Երբ կայսրությունը դադարեց գոյություն ունենալուց, փոխվեց Եվրոպայի քաղաքական քարտեզը: Կայսրության զբաղեցրած տարածքներում և Եվրոպայի մնացած մասերում կազմավորվեցին ավատատիրական տիպի պետություններ: Եվրոպայում միջնադարի քաղաքակրթությունը

ձևավորվում էր ինչպես երկու հասարակությունների (հռոմեական և քարքարոսական) բախման և փոխներգործության, այնպես էլ նրանցից որևէ մեկի բացակայության պայմաններում:

Ժողովուրդների մեծ գաղթի դարաշրջանում (IV-VII դդ.) քարքարոսական ցեղերի տեղաշարժերին մասնակցում էին մեծ քանակությամբ մարդիկ: Նրանք չէին բավարարվում կայսրության սահմանամերձ շրջաններն ասպատակելով, այլ տարաբնակվում էին նրա տարածքներում: Արդեն ասվել է, որ արևմտյան գոթերը նախ հաստատվեցին Հարավային Գալլիայում և Իսպանիայում, վանդալները՝ Հյուսիսային Աֆրիկայում, ֆրանկները՝ Գալլիայում, արևելյան գոթերը, ապա և լանգոբարդները՝ Իտալիայում, անգլոսաքսերը՝ Բրիտանիայում: Չնայած նվաճված շրջաններում գերմանացիներ

Ժողովուրդների մեծ գաղթը

րը կազմում էին բնակչության ընդամենը 2–10%–ը, սակայն սկսեցին գործուն դեր խաղալ տեղի սոցիալ–քաղաքական կյանքում: Այսպես՝ Արևմտյան Եվրոպայի մի շարք շրջաններում (Գալլիա և Իսպանիա) միջնադարն առաջացավ գերմանական տոհմացեղային հասարակության և ուշ Հռոմեական հասարակության փոխներգործության և համադրման արդյունքում:

Միջնադարյան քաղաքակրթության առաջացման ժամանակ հասարակությունները զարգացման տարբեր աստիճանների վրա էին: Կախված նրանից, թե հասարակությունը զարգացման որ աստիճանից էր անցնում միջնադարին, **ներքին ճանապարհը** ստորաբաժանվում է երկու ուղու: Առաջին դեպքում (Բյուզանդիա, Իրան, Հնդկաստան, Չինաստան) միջնադարը ձևավորվում էր անկում ապրող անտիկ և արևելյան հասարակարգի

ներսում: Երկրորդ դեպքում (Գերմանիա, Բրիտանիա, Արաբական թերակղզի) միջնադարը ծնվեց քայքայվող տոհմացեղային հասարակարգի ներսում:

Սոցիալական միջավայրի կազմակերպումը: Միջնադարը ներառում է ավատատիրական հարաբերությունների ձևավորման, զարգացման և անկման փուլերը, ուստի այն հաճախ անվանում են նաև **ավատատիրական քաղաքակրթություն:**

Միջնադարի մարդը շրջակա միջավայրը հիմնականում օգտագործում էր գյուղատնտեսական աշխատանքների համար: Հողն օգտագործում էր որպես ցանքատարածություններ, արոտավայրեր, այգիներ: **Բնակավայրի հիմնական ձևը գյուղն էր:** Տունը ծառայում էր ոչ միայն որպես բնակատեղի, այլև անհրաժեշտ ապրանքներ արտադրելու տեղ:

Սոցիալական շերտավորման արդյունքում ազատ մարդկանց զանգվածից անջատվեց տոհմացեղային ավագանին, որն իր ձեռքում կենտրոնացրեց հսկայական հողատարածքներ և անասունների հոտեր: Այժմ տնտեսություն կազմակերպելու համար նրանց անհրաժեշտ էր շահագործել ուրիշի աշխատանքը: Քանի որ ստրուկները սակավաթիվ էին, որպես աշխատուժ օգտագործում էին աղքատացած, բայց դեռևս ազատ մարդկանց:

Հողի սեփականության ավատատիրական իրավունքը սովորաբար ձևավորվում էր երկու ճանապարհով: Առաջինը տեղի էր ունենում գյուղական համայնքի ներսում: Գյուղացու հողը ժառանգաբար անցնում էր հորից որդուն, իսկ VI դ.՝ նաև դստերը: Այդ հողը կարելի էր վաճառել, նվիրել, պարտքի դիմաց գրավ դնել: Աղքատացած գյուղացին իր հողը վաճառում էր կամ գրավ դնում: Այսպես՝ հողը կենտրոնանում էր մի խումբ մարդկանց ձեռքում, ովքեր այն մշակելու համար տարբեր պայմաններով հանձնում էին գյուղացիներին:

Հողային սեփականության առաջացման երկրորդ ճանապարհը ծառայության դիմաց հող շնորհելն էր, որը կոչվում էր *բենեֆիցիում* (պայմանական հողատիրություն): Թագավորը կամ խոշոր հողատերը ծառայության դիմաց հող էր շնորհում իրեն նվիրված մարդկանց: Սրանք ևս մտնում էին ավատատերերի դասակարգի մեջ: Ավատատիրոջ հողը սովորաբար բաժանվում էր երկու մասի՝ *տերունական* (դոմեն) հող և այն հողը, որը մշակելու համար հանձնում էին գյուղացուն: Այսպես ձևավորվեցին ավատատիրական հասարակության *երկու հիմ-*

նական դասակարգերը՝ ավատատերերը և գյուղացիները:

Ավատատիրական աստիճանակարգությունը: Ավատատիրական հասարակությունը առանձին դասակարգերից (գյուղացիներ և ավատատերեր) բաղկացած հասարակարգ էր: Յուրաքանչյուրի համար սահմանված էին որոշակի իրավունքներ և պարտականություններ: Գյուղացին հողակալման իրավունքն իրականացնում էր գյուղական համայնքի միջոցով՝ որպես նրա անդամ: Ավատատերը հողի և նրա վրա ապրող գյուղացու նկատմամբ ունեցած պայմանական սեփականության իրավունքն իրականացնում էր վասալական կապերի միջոցով:

Ստացած հողում գյուղացին վարում էր ինքնուրույն տնտեսություն: Գյուղացու տնտեսական կախվածությունը հողատիրոջից արտահայտվում էր հարկեր վճարելով:

Ավատատերերի դասակարգը բաղկացած էր աշխարհիկ և հոգևոր ավատատերերից, որոնք վաղ միջնադարում կազմում էին *բնակչության 1-2%-ը*: Ավատատերերի դասակարգը իր հերթին բաղկացած էր դասերից:

Աստիճանակարգության *ամենավերին աստիճանին* կանգնած էր *թագավորը*՝ որպես բոլոր ավատատերերի *գերագույն սենյոր*: Աստիճանակարգության *երկրորդ աստիճանը* զբաղեցնում էին թագավորի անմիջական վասալները: Դրանք խոշոր հողատերերն էին՝ *դուքսերը, կոմսերը, արքեպիսկոպոսները, եպիսկոպոսները* և *վանահայրերը*: Նրանք իրենց պատկանող տարածքներում հավաքում էին հարկերը, զբաղվում դատական և վարչական գործունեությամբ: Նրանք դրամ հատելու և պատերազմներ վարելու իրավունք ունե-

ին: Ավատատիրական սանդուղքի **երրորդ աստիճանը** զբաղեցնում էին սրանց վասալները՝ **բարոնները**: **Սրանցից ներքև** կանգնած էին **ավելի մանր ախատասերերը՝ ասպետները**, որոնցով ավարտվում էր աստիճանակարգությունը:

Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր երկրներում, բացի Անգլիայից, աստիճանակարգության ներսում հարաբերությունները կարգավորվում էին «*Իմ վասալի վասալը իմ վասալը չէ*» սկզբունքով: Անգլիայում բոլոր ավատ ստացողները, անկախ նրանից, թե ումից են ստացել, համարվում էին թագավորի վասալները:

Սենյոր-վասալ հարաբերությունները կարգավորվում էին հողի շնորհումով: Հողը վասալին տրվում էր ծառայության համար: Ավատատիրական սովորույթի համաձայն՝ վասալը պարտավոր էր տարվա ընթացքում 40 օր ծառայել սենյորին: Վասալի պարտականություններից էին պաշտպանել սենյորի պատիվը և արժանապատվությունը, նրա ընտանիքը և մասնակցել նրա մղած պատերազմներին:

Ավատի ստացման ժամանակ վասալը հավատարմության երդում էր տալիս, որի խախտման դեպքում սենյորը իրավունք ուներ ավատը հետ վերցնելու:

Թագավորական իշխանության կազմակերպումը: Մինչև Ժողովուրդների մեծ գաղթը Արևմտյան Եվրոպայում կար մեկ պետություն՝ Հռոմեական կայսրությունը:

Տոհմացեղային հասարակարգում ապրող գերմանացիների մոտ պետությունը սկսեց սաղմնավորվել IV–V դդ.: Այդ ժամանակ գերմանական ցեղերի քաղաքական կազմակերպման հիմնական ձևերն էին **ժողովրդական ժողովը, ախագների խորհուրդը, ռազմական առաջնորդը**:

Ժողովրդական ժողովը քննարկում էր ցեղի համար կարևորություն ներկայացնող հարցեր: Նրան մասնակցում էին զենքի ունակ բոլոր ազատ տղամարդիկ: Ավագների խորհուրդն ուներ միայն դատական իրավունքներ: Ռազմական առաջնորդը, որն ուներ սեփական զորաջոկատ, օժտված էր միայն ռազմական իշխանությամբ: Հասարակության զարգացմանը զուգահեռ կառավարման այս ձևերը ձեռք էին բերում նոր բովանդակություն:

Պետության կազմավորման համար անհրաժեշտ էր, որ ռազմական առաջնորդը յուրացներ թագավորական իշխանությանը հատուկ իրավունքներ: Ռազմական առաջնորդից մինչ թագավոր գործընթացն արագացավ՝ կապված ցեղային միության առաջացման հետ: Ցեղային միությունը ներառում էր մի քանի հարյուր հազար մարդ և զբաղեցնում էր մեծ տարածք: Այս պատճառով անհնար էր ցեղային միության՝ զենքի ունակ բոլոր անդամներին հրավիրել ժողովրդական ժողովի: Ռազմական առաջնորդի գլխավորությամբ սկսեցին հրավիրվել ժողովներ: Դրանց մասնակցում էին ցեղային միության այն ներկայացուցիչները, ովքեր մտնում էին առաջնորդի անձնական զորաջոկատի մեջ, և ցեղային առաջնորդները: Այս ժողովի ընդունած որոշումները պարտադիր էին ցեղային միության համար: Ավագների խորհուրդը դարձավ ռազմական առաջնորդին կից խորհուրդ:

Այսպես՝ **ռազմական առաջնորդը իր ձեռքում էր կենտրոնացնում իշխանությունը և դառնում էր թագավոր**: Ձևավորվեց նաև թագավորական իշխանության ժառանգականության սկզբունքը: Թագավորն էր տնօրինում երկրի հողային ֆոնդը

և դրա բաշխման իրավունքը: Հարկային և դատական համակարգը ևս ամբողջովին ենթարկվում էր թագավորին: Այսպիսով՝

թագավորն իր ձեռքում կենտրոնացնում է օրենսդիր, ռազմական, դատական և ֆինանսական ամբողջ իշխանությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ ուղիներով է ձևավորվել միջնադարյան քաղաքակրթությունը Եվրոպայում: Ո՞ր ժամանակաշրջանն է ընդգրկում Ժողովուրդների մեծ գաղթը: Ինչո՞վ էր այն տարբերվում բարբարոսական ցեղերի նախորդ տեղաշարժերից: **2.** Ինչո՞ւ են միջնադարն անվանում ավատատիրական քաղաքակրթություն: Միջնադարում ո՞րն էր բնակավայրի հիմնական ձևը: Ինչպե՞ս էր ձևավորվում հողային սեփականության ավատատիրական իրավունքը: **3.** Սոցիալական ի՞նչ խմբերից էր բաղկացած ավատատիրական հասարակությունը: Ներկայացրե՞ք ավատատիրական աստիճանակարգությունը: Ո՞րն էր դրա սկզբունքը: Ի՞նչ պարտականություններ ուներ վասալը սենյորի նկատմամբ: **4.** Գերմանացիների մոտ է՞ր սկսեցին կազմավորվել պետություններ: Ինչպե՞ս ձևավորվեց թագավորական իշխանությունը:

§ 2. ՊԱՅՔԱՐ ԱՐԵՎՄՏԱՀՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ֆրանկական թագավորությունը: Ֆրանկներն ապրում էին Հռենոս գետի ստորին հոսանքի շրջանում: Արևմտահռոմեական կայսրության անկումից հետո ֆրանկներն անցան Հռենոսը և սկսեցին Գալիայի նվաճումը: Նրանց ղեկավարում էր **Քլոդվիգը** (486–511 թթ.) **Մերովինգ** տոհմից: Այս պատճառով նոր հիմնադրված պետության առաջին կառավարիչները կոչվում էին Մերովինգներ: **486 թ. Սուասոն** քաղաքի մոտ ֆրանկները պարտության մատնեցին գալլա-հռոմեացիներին և գրավեցին Հյուսիսարևելյան Գալիան: Մինչև VI դ. կեսերը ֆրանկները նվաճեցին նախկին հռոմեական Գալիա պրովինցիան: Այստեղ ապրում էր շուրջ 6–8 մլն մարդ:

Քլոդվիգն ընդունեց քրիստոնեություն: Ձգտելով հասնել միանձնյա իշխանության՝ նա ոչնչացրեց ֆրանկական ցեղերի այն առաջնորդներին, ովքեր իշխանության համար պայքարում էին իր

դեմ: Այսպես՝ մոտ **500 թ.** առաջացավ ֆրանկների թագավորությունը: Քլոդվիգի իշխանությունը ժառանգական էր: Ժողովրդական ժողով այլևս չէր իրավիքվում: Երկրի կառավարումը նա կենտրոնացրեց իր ձեռքում:

Սակայն հետագայում պետության մի շարք մարզեր այլևս չէին ենթարկվում Մերովինգներին: Երկրի իրական կառավարումը անցավ **մայորդոմներին**, ուստի Մերովինգների արքայատան վերջին ներկայացուցիչները ստացան «ծույլ թագավորներ» անվանումը: Մայորդոմը սկզբում թագավորական կալվածքների կառավարիչն էր և նշանակվում էր թագավորի կողմից: Օգտվելով թագավորական իշխանության թուլացումից՝ նրանք իրենց ձեռքում կենտրոնացրին երկրի փաստական կառավարումը:

Սալիական դատատանազիրքը:

Որոշ ժամանակ ֆրանկներն ապրում էին իրենց սովորության իրավունքի նորմե-

րով: Քլոդվիգը կարգադրեց գրի առնել սալիական ֆրանկների սովորությանին իրավանորմերը: Այսպես կազմվեց **Սալիական** (Քլոդվիգը ֆրանկների սալիական ճյուղից էր) **դատաստանագիրքը**:

VI–IX դարերում օրենսգիրքը լրացվում էր ֆրանկական թագավորների ընդունած օրենքներով: Դատաստանագիրքը Գալլիայի բնակչությանը բաժանում էր ֆրանկների և տեղաբնիկների: Չնայած իրավական տեսակետից օրենսգիրքը ֆրանկների մեջ ոչ մի սահմանաբաժանում չէր կատարում, և բոլորը համարվում էին ազատ մարդիկ, սակայն իրավանորմեր կային սոցիալական և գույքային շերտավորման մասին: Այսպես՝ զինվորի սպանության համար նրա հարազատներին վճարում էին 600 սոլիդ, ազատ ֆրանկի համար՝ 200, իսկ կիսազատի համար՝ 100:

Ավատատիրական հարաբերությունների զարգացմանը զուգահեռ ֆրանկների և գալլա–հռոմեացիների միջև գոյություն ունեցող տարբերությունները վերանում էին: Քլոդվիգի հաջորդների օրոք տեղական բնակչությանը սկսեցին ընդգրկել զինվորական ծառայության մեջ:

Կարլոս Մարտելի ռազմական բարեփոխումը: Պիրենեյան թերակղզին նվաճած արաբները VIII դ. սկզբին սկսեցին հարձակվել նաև Ֆրանկական թագավորության վրա: **732 թ. Պուատիեի** մոտ մայրոգում **Կարլոսը** ծանր պարտության մատնեց արաբներին: Այս հաղթանակի համար ժամանակակիցները նրան տվեցին **Մարտել (Մուրճ)** անվանումը: Արաբների դեմ տարած հաղթանակը մեծ նշանակություն ունեցավ, քանի որ կանգնեցվեց նրանց արշավանքը Արևմտյան Եվրոպա:

Կարլոս Մարտելը գիտակցում էր, որ արաբների դեմ հաջող պայքարելու համար անհրաժեշտ է ունենալ մշտական մարտունակ հեծելազոր, մինչդեռ ֆրանկական բանակը կազմված էր հիմնականում հետիոտն աշխարհազորից: Հեծյալ բանակ ստեղծելու համար Կարլոս Մարտելը անցկացրեց ռազմական բարեփոխում: Ծառայություն կատարելու համար նա զինվորին հող էր տրամադրում այնտեղ ապրող գյուղացիների հետ միասին: Զինվորը սպառազինության ծախսերը և ապրուստի միջոցները ստանում էր գյուղացիների վճարած հարկերից:

Մեծաքանակ հեծելազոր ստեղծելու համար Կարլոս Մարտելը բռնագրավեց անհնազանդ հողատերերին և եկեղեցուն պատկանող հողերի մի մասը: Այս ճանապարհով նա ոչ միայն ընդարձակեց ֆրանկական պետության սահմանները, այլև ժամանակավորապես ուժեղացրեց կենտրոնական իշխանությունը: Օգտագործելով այս հանգամանքը՝ նրա որդի և հաջորդ մայրոգում **Պիպին Կարճախաակը** որոշեց գահընկեց անել Մերովինգներին և յուրացնել թագավորական տիտղոսը: **751 թ. Սուասոն քաղաքում** Պիպինը հռչակվեց թագավոր: Ֆրանկական պետությունում իշխանությունն անցավ Կարոլինգներին: Այս անվանումը առաջացել է հետագայում՝ արքայատան ամենանշանավոր ներկայացուցիչ Կարլոս Մեծի անունից:

Կարլոս Մեծի կայսրությունը: Արևմտահռոմեական կայսրության անկումից հետո կայսերական գահը թափուր էր մնացել: Նրա ժառանգման և կայսրության վերականգնման համար պայքար սկսեց Բյուզանդիան: Սակայն արաբա–բյուզանդական հակամարտությունը ստիպեց

Կարլոս Մեծ

Բյուզանդիային հրաժարվել այս ծրագրից: Կայսրության ժառանգության համար պայքար սկսեց Պիպին Կարճահասակի որդի **Կարլոս Մեծը** (768–814 թթ.):

Նախկին կայսրության տարածքներից միայն Գալլիան էր պատկանում Ֆրանկական թագավորությանը: Կայսրության վերաստեղծման և Ֆրանկական թագավորության ընդարձակման համար Կարլոս Մեծը կազմակերպեց 50 արշավանք, որոնցից 30–ը անձամբ է գլխավորել:

Կարլոսը շարունակեց պատերազմները Իտալիայում հաստատված լանգոբարդների դեմ և Հյուսիսային Իտալիան միացրեց իր թագավորությանը: Նա պատերազմ սկսեց նաև Իսպանիայում հաստատված արաբների դեմ: Ֆրանկներին հաջողվեց արաբներից խլել Հյուսիսարևելյան Իսպանիան՝ Բարսելոնա քաղաքով: Կարլոսի պատերազմներից ամենատևականը Սաքսոնիայի նվաճումն էր, որը ձգվեց ավելի քան 30 տարի:

Նվաճումների արդյունքում Ֆրանկական թագավորությունը իր տարածքով մոտավորապես համապատասխանում էր

նախկին Արևմտահռոմեական կայսրությանը:

Կարլոս Մեծը հաջողությամբ լուծեց իր ծրագիրը: Մնում էր հարմար առիթ կայսերական թագով թագադրվելու համար: Նման առիթ ներկայացավ, երբ Լևոն III պապը հռոմեական ավագանու հալածանքներից խուսափելու համար ապաստանեց կայսեր մոտ: Վարձահատույց լինելու համար պապը համաձայնեց Կարլոսին թագադրել կայսերական թագով: **800 թ.** Կարլոսը ժամանեց Հռոմ, և Ս. Պետրոսի տաճարում պապը նրան թագադրեց:

Վերդենի դաշնագիրը: Կարլոս Մեծի հիմնադրած կայսրությունը ամուր չէր: Տերության տարբեր մարզերի միջև տնտեսական և քաղաքական կապերը թույլ էին: Այս պատճառով Կարոլինգյան տերությունը տրոհվեց: Արդեն Կարլոս Մեծի որդի **Լյուդովիկոս Բարեպաշտը 817 թ.** կայսրությունը բաժանեց իր որդիների միջև: Նա իրեն վերապահեց միայն կայսեր տիտղոսը: Սակայն այս բաժանումը կողմերին չբավարարեց: **843 թ.** Լյուդովիկոսի որդիները հավաքվեցին **Վերդեն քաղաքում** և կայսրության նոր բաժանման դաշնագիր ստորագրեցին:

Կրտսեր որդի **Կարլոսը** ստացավ Արևմտաֆրանկական թագավորությունը (ապագա Ֆրանսիա): Մյուս որդին՝ **Լյուդովիկոս Գերմանացին**, ստացավ Ալպերից հյուսիս և Հռենոսից արևելք ընկած հողերը՝ Արևելաֆրանկական թագավորությունը (ապագա Գերմանիա): Կայսերական տիտղոսը տրվեց Լյուդովիկոսի ավագ որդուն՝ **Լոթարին**: Նրա պետության մեջ մտան Իտալիան և այն տարածքները, որոնք ընկած էին Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև:

Օստոն I-ը Քրիստոսին ընծայում է տաճարի մանրակերտը. փղոսկրյա տախտակ, X դար

Վերդենի դաշնագիրը հիմք դրեց արդի *Ֆրանսիայի*, *Գերմանիայի* և *Իտալիայի* կազմավորմանը:

Սրբազան հռոմեական կայսրություն: Գերմանիայում **911 թ.** դադարեց Կարոլինգյան արքայատունը: Մի քանի տարի տևած պայքարից հետո թագավոր ընտրվեց Սաքսոնիայի դուքս **Հենրիխ I-ը** (919–936 թթ.): Այսպես՝ **919 թ.** Եվրոպայում առաջացավ **Գերմանական թագավորությունը:** Այդ ժամանակ նորաստեղծ պետության համար մեծ վտանգ էին ներկայացնում հունգարները: Հունգարների դեմ պայքարելու համար դուքսերը հավաքվեցին Հենրիխ I-ի շուրջը, և 933 թ. գերմանացիները առաջին անգամ պարտության մատնեցին հունգարներին: Նրանց դեմ պայքարը շարունակեց Հենրիխ I-ի որդի **Օստոն I-ը** (936–973 թթ.): 955 թ. հունգարները ծանր պարտություն կրեցին և դադարեցրին իրենց արշավանքները Գերմանիա:

Օստոն I-ը որոշեց թագադրվել Հռոմ քաղաքում, վերականգնել Կարլոս Մեծի

տերությունը և յուրացնել կայսեր տիտղոսը: Նորից պայքար սկսվեց Արևմտահռոմեական կայսրության ժառանգության համար:

Օստոնը **962 թ.** արշավեց **Հռոմ** և **թագադրվեց որպես կայսր:** Այսպես առաջացավ գերմանական կայսրությունը, որը հետագայում ստացավ **Սրբազան հռոմեական կայսրություն** անվանումը: Օստոնի և պապի միջև պայմանագիր կնքվեց, ըստ որի՝ **պապը ընդունում էր կայսեր գերիշխանությունը:** Օստոնի հաջորդները փորձում էին Արևմտյան Եվրոպայում ստեղծել միասնական քրիստոնեական կայսրություն՝ Ասիեն և Հռոմ մայրաքաղաքներով:

Սրբազան հռոմեական կայսրության տարածքը մեծ էր, իսկ կառավարելը՝ դժվար: Անհրաժեշտ էր գտնել կառավարման նոր ձևեր և միջոցներ: Այս նպատակով Օստոնը որոշեց կառավարմանը մասնակից դարձնել նաև եկեղեցուն: Այս ձևապարհով նա փորձում էր հաղթահարել նաև ցեղային դուքսերի անջատողական ձգտումները և ամրապնդել կենտրոնական իշխանությունը: Այդ ժամանակ եկեղեցին միակ կազմակերպությունն էր, որ կայսրության ամբողջ տարածքում ուներ իր կառույցները՝ վանքերը, եկեղեցիները:

Օստոնը սկսեց հողեր և լայն արտոնություններ շնորհել եկեղեցուն: Նա հոգևորականներին պաշտոնների էր նշանակում և կառավարման որոշ գործառույթներ հանձնում էր նրանց: Հաճախ հոգևորականները ստանում էին նաև կոմսությունը կառավարելու իրավունք և կոմսի տիտղոս: Այսպես՝ **եկեղեցին դառնում է գործադիր իշխանություն իրականացնող մարմին:**

Օտտոնը հոգևորականներին ներգրավում էր նաև ռազմական ծառայության մեջ: Իրենց հերթին եպիսկոպոսները և վանահայրերը ռազմական ծառայության դիմաց հողեր էին շնորհում իրենց վասալներին: Այսպես՝ եկեղեցին ամբողջովին ենթարկվեց կայսրին, ուստի ստացավ «*կայսերական եկեղեցի*» անվանումը:

Գերմանական կայսրերի քաղաքականությունը հանդիպեց պապականության դիմադրությանը: Պապերն իրենց էին համարում Աստծո փոխանորդ երկրի վրա և պահանջում էին, որ աշխարհիկ միապետները ենթարկվեն իրենց:

Շուտով կայսրության և պապականության միջև պայքար սկսվեց այն բանի համար, թե բարձրաստիճան հոգևորականներին պաշտոնների նշանակելու իրավունքը ում է պատկանում: Դա հայտնի է «*պայքար ինվեստիտուրայի*» համար

անվանումով: *Ինվեստիտուրա* (շնորհում) էր կոչվում այն արարողությունը, երբ սենյորը ավատը հանձնում էր վասալին:

Ինվեստիտուրայի համար պայքարն ավարտվեց միայն **1122 թ.**, երբ ստորագրվեց *Վորմսի համաձայնագիրը*: Կայսրության տարբեր շրջանների համար եպիսկոպոսների և վանահայրերի ընտրության տարբեր կարգ սահմանվեց: Գերմանիայում եպիսկոպոսին և վանահորը ընտրում էին հոգևորականների ժողովում: Աշխարհականներից ժողովին պետք է մասնակցեր միայն կայսրը կամ նրա ներկայացուցիչը:

Վորմսի համաձայնագիրը մեծ հարված հասցրեց «կայսերական եկեղեցուն», քանի որ Իտալիայի և Բուրգունդիայի եկեղեցիները այլևս չէին ենթարկվում կայսեր իշխանությանը:

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Ո՞ր տարածքներն էին զբաղեցնում ֆրանկները: Ո՞ր տոհմին էին պատկանում Ֆրանկական պետության առաջին կառավարիչները: Ինչո՞ւ էին Մերովինգների վերջին ներկայացուցիչներին անվանում «ծույլ թագավորներ»: **2.** Ի՞նչ էր կոչվում ֆրանկների սովորության իրավանորմերի ժողովածուն: Օրենսգրքի վրա ի՞նչ ազդեցություն ուներ հռոմեական իրավունքը: **3.** Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Պուատիեի ճակատամարտը: Ներկայացրե՞ք Կարլոս Մարտելի անցկացրած ռազմական բարեփոխումը: Ե՞րբ իշխանությունն անցավ Կարոլինգներին: **4.** Ի՞նչը ստիպեց Բյուզանդիային հրաժարվել Արևմտահռոմեական կայսրության ժառանգման համար պայքարից: Ո՞վ հանդես եկավ այդ ծրագրով: Ե՞րբ Կարլոս Մեծը կայսր հռչակվեց: **5.** Ինչո՞ւ Կարլոս Մեծի ստեղծած պետությունը երկար կյանք չունեցավ: Ե՞րբ ստորագրվեց Վերդենի դաշնագիրը, ո՞ր պետությունների հիմքը դրվեց դրանով: **6.** Ե՞րբ է ծնունդ առել Գերմանական թագավորությունը: Ե՞րբ սկզբնավորվեց Սրբազան հռոմեական կայսրությունը: Պետական կառավարման համակարգում ի՞նչ փոփոխություն մտցրեց Օտտոն I-ը: Ինչո՞ւ եկեղեցին ստացավ «կայսերական» անվանումը: **7.** Ո՞րն էր Սրբազան հռոմեական կայսրության կայսրերի և Հռոմի պապերի միջև ծագած հակամարտության գլխավոր պատճառը: Ի՞նչ է ինվեստիտուրան: Ե՞րբ և ի՞նչ ավարտ ունեցավ ինվեստիտուրայի համար պայքարը: Ի՞նչ հետևանք ունեցավ Վորմսի համաձայնագիրը:

§ 3. ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Քրիստոնեության տարածումը Արևմտյան Եվրոպայում: Հռոմեական հասարակության ներսում տեղի ունեցած տեղաշարժերի արդյունքում ձգնաժամի մեջ հայտնվեց նաև գաղափարախոսությունը: Բազմաստվածությունը այլևս ի վիճակի չէր բացատրելու տեղի ունեցած փոփոխությունները, ուստի անվստահություն էր առաջանում նրա նկատմամբ: Նա իր տեղը զիջում էր քրիստոնեությանը:

Քրիստոնեությունը Հռոմեական կայսրության պետական կրոն դառնալու գործում մեծ դեր խաղաց Կոստանդիանոս I կայսրը: Արդեն գիտեք, որ 313 թ. կայսրը հրատարակեց Միլանի հրովարտակը, ըստ որի՝ քրիստոնեությունը հեթանոսության հետ ստացավ հավասար իրավունքներ, իսկ 381 թ. քրիստոնեությունը հռչակվեց կայսրության պետական կրոն:

Արդեն IV դ. վերջին քրիստոնեությունը տարածվել էր կայսրության համարյա բոլոր շրջաններում: Քրիստոնյա քարոզիչները սկսեցին նոր կրոնը քարոզել գերմանացիների, կելտերի և սլավոնների մոտ: Եպիսկոպոս **Վուլֆիլը** սկսեց քրիստոնեություն տարածել գոթերի շրջանում: Նա Աստվածաշունչը թարգմանեց գոթերեն:

V դ. կեսերին քրիստոնեությունը Իռլանդիա ներթափանցեց Բրիտանիայից, որով ավարտվեց Արևմտյան Եվրոպայի քրիստոնեացումը:

Տոհմացեղային հասարակարգում գտնվող բարբարոսները քրիստոնեությունն ընդունում էին հարկադրաբար, ուստի երկար ժամանակ շարունակում էին ապրել հեթանոսական սովորույթներով ու պատկերացումներով: Բարբարոսական թագավորները սովորաբար քրիստոնեու-

թյունն ընդունում էին քաղաքական նպատակներով: Դա ավելի ուժեղ Աստծուց ակնկալվող օգնության հույսն էր և թագավորական տիտղոս յուրացնելու ցանկությունը. «Չկա ուրիշ իշխանություն, բացի Աստծո տվածից»:

Պապականության առաջացումը:

Քրիստոնեական ուսմունքի կարևորագույն խնդիրները լուծելու համար սովորաբար հրավիրվում էր տիեզերական ժողով, որին մասնակցում էին եկեղեցական բոլոր թեմերի ղեկավարները: Համաքրիստոնեական խնդիրներ լուծելու դեր ստանձնեցին նաև առանձին եպիսկոպոսական աթոռներ: Ավանդույթի համաձայն՝ այդ աթոռները հիմնադրել էին Քրիստոսի առաքյալները և նրանց հաջորդները: Այս աթոռները հետագայում վերածվեցին պատրիարքությունների: Նրանց մեջ գլխավորը Հռոմի եպիսկոպոսն էր, որը հետագայում ստացավ **պապ** անվանումը: Պապը իր բարձր դիրքը փորձում էր հիմնավորել նաև նրանով, որ Հռոմում են քարոզել և թաղվել երկու մեծ առաքյալները՝ **Պողոսը** և **Պետրոսը**: Արդեն Նիկեայի առաջին տիեզերական ժողովը հաստատեց **Հոռնի** եպիսկոպոսի բարձր դիրքը Արևելքի երեք (**Անտիոք, Երուսաղեմ, Ալեքսանդրիա**) աթոռների հետ միաժամանակ:

Պապականությունը աշխատում էր տիեզերական եկեղեցում ստեղծել միապետական կառավարման համակարգ: Այս ուղղությամբ մեծ գործունեություն ծավալեց **Լևոն I Մեծ պապը** (440–461 թթ.): Սակայն Հռոմի աթոռի հետ հավասար իրավունքներ ստացան Արևելքի չորս (Անտիոք, Երուսաղեմ, Ալեքսանդրիա, Կոստանդնուպոլիս) պատրիարքությունները:

Արդեն Քաղկեդոնի չորրորդ տիեզերական ժողովը սահմանեց, որ քրիստոնեական եկեղեցին պետք է կառավարեն հինգ տիեզերական պատրիարքները: Հռոմի աթոռի բարձր դիրքը հաստատվեց միայն Արևմուտքի համար:

Բարբարոսական թագավորությունների առաջացումը և թագավորական եկեղեցու ձևավորումը լարեցին պապականության և Արևմտյան Եվրոպայի եպիսկոպոսական թեմերի փոխհարաբերությունները: V դ. վերջից մինչև VIII դ. Հռոմի պապին ենթարկվում էին միայն Միջին և Հարավային Իտալիայի եպիսկոպոսները: Բարբարոսական թագավորություններում եկեղեցին ենթարկվում էր թագավորին: Իտալիայից դուրս առաջին եկեղեցին, որն ուղղակի ենթարկվեց Հռոմի աթոռին, անգլոսաքսոնական եկեղեցին էր: Այստեղ կազմակերպված եկեղեցու գլուխ կանգնեց արքեպիսկոպոսը, որը բարձր էր եպիսկոպոսից: Արքեպիսկոպոսին ընտրում և ձեռնադրում էր պապը: Եկեղեցու կազմակերպման այս ձևը պապականությունը տարածեց Արևմտյան Եվրոպայի մյուս երկրներում:

Պապականության դիրքերը ամրապնդվեցին հատկապես Կարոլինգների կառավարման շրջանում: Պիպին Կարձահասակը պապականությանը վարձահատույց լինելու համար արշավանք կազմակերպեց Իտալիա և **756 թ. Միջին Իտալիան նվիրեց Հռոմի աթոռին:** Այսպես առաջացավ **պապի աշխարհիկ պետությունը:**

800 թ., երբ Լևոն III պապը Հռոմում Կարլոս Մեծին թագադրեց կայսր, պապականությունը յուրացրեց նաև կայսրերին թագադրելու իրավունքը:

Հերետիկոսների ողջակիզում

Հերետիկոսական շարժումները:

Եկեղեցու համար մեծ վտանգ էին ներկայացնում հերետիկոսները: Վաղ միջնադարում քրիստոնեությունը ընկալվում էր որպես ուժեղ Աստծո կրոն, և հավատացյալները կարծում էին, որ որոշակի գործողություններ կատարելու դեպքում Աստված նրանց կաշաշտպանի չար ուժերից և կօգնի ինչպես երկրային, այնպես էլ երկնային կյանքում: XII դ. դրան ավելացավ նաև այն, որ հավատացյալը փորձում էր գտնել դեպի Աստծուն տանող ճանապարհը: Նրանք աշխատում էին Սուրբ Գրքի հետ շփվել ոչ թե եկեղեցու միջնորդությամբ՝ քարոզների ժամանակ, այլ ինքնուրույն: Գրագիտության տարածման շնորհիվ ավելի շատ մարդիկ սկսեցին կարդալ Աստվածաշունչը:

Կրոնական գիտակցության մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունների արդյունքում առաջանում էին գաղափարներ, որոնք չէին համապատասխանում եկեղեցու պաշտոնապես ընդունված կանոններին, ուստի համարվում էին **հերետիկոսություն:** Հավատացյալները գալիս էին այն համոզման, որ հոգևորականները մոռա-

ցել են աղքատ ապրելու և Քրիստոսին ծառայելու կոչումը:

Ֆրանսիայում XII դ. վերջին տարածվեց *վաղդենաների* հերետիկոսությունը: Այն իր անունը ստացավ Լիոնի առևտրական *Պիեռ Վալդոյի* անունից: Նա հրաժարվեց իր ունեցվածքից և ընտրեց Աստծուն տանող իր անձնական ճանապարհը, այլ ոչ թե այն, ինչ քարոզում էր եկեղեցին: Նա ապրում էր աղքատության մեջ, ինչպես առաքյալները, և թափառաշրջիկի կյանք էր վարում:

Կաթոլիկ եկեղեցու քննադատության մեջ ավելի հեռու գնացին *կատարները*: Եկեղեցին համարում էին սատանայի ստեղծածը, իսկ Հռոմի պապին՝ նրա փոխանորդը: Գոյություն ունեցող «կեղտոտ» եկեղեցուն նրանք հակադրում էին իրենց «մաքուր» եկեղեցին (հուն. կատարներ՝ մաքուրներ), որը հիմնված էր ճգնակեցության և Աստծուն ձիշտ ծառայելու գաղափարների վրա: Նրանց եկեղեցու գլուխ կանգնած էին դաստիարակները՝ կատարները, որոնք ունեցվածք չունեին և վարում էին ճգնավորական կյանք:

Կատարների կենտրոնը Ալբի քաղաքն էր, այդ պատճառով նրանց սկսեցին անվանել *ալբիգոյներ*: 1209 թ. Ինոկենտիոս III պապը խաչակրաց արշավանք կազմակերպեց ալբիգոյների դեմ: Ալբիգոյյան պատերազմները շարունակվեցին քսան տարի և ավարտվեցին հերետիկոսների պարտությամբ:

Հերետիկոսական գաղափարների լայն տարածումը Արևմտյան Եվրոպայում ստիպեցին պապականությանը դիմել ծայրահեղ միջոցների, որոնցից էին խաչակրաց արշավանքները և *ինկվիզիցիայի* (հավատաքննության) հիմնադրումը: Վերջինս ստեղծվեց *1215 թվականին* և ենթարկվում էր պապին: Բոլոր եպիսկոպոսական թեմերում մտցվեց հատուկ պաշտոն՝ պապական ինկվիզիտոր, որը միանձնյա քննում էր բոլոր այն դատական գործերը, որոնք վերաբերում էին հերետիկոսներին: Պատժամիջոցը, որը սովորաբար կիրառում էր ինկվիզիցիան, խարույկի վրա այրելն էր (աուտո-դա-ֆե՝ «հավատո գործ»):

Հարցեր և առաջադրանքներ

- 1.** Պատմական ինչ պայմաններ նպաստեցին քրիստոնեության արագ տարածմանը Հռոմեական կայսրությունում: Ե՞րբ այն հոչակվեց կայսրության պետական կրոն:
- 2.** Ինչո՞ւ էր Հռոմի եպիսկոպոսը ձգտում դառնալու քրիստոնեական եկեղեցու մեջ գերիշխող: Որո՞նք էին Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովի հաստատած բարձր աթոռները:
- 3.** Ի՞նչ դեր խաղացին Կարոլինգները Հռոմի պապի աշխարհիկ իշխանության ստեղծման գործում: Փաստերով հիմնավորե՞ք, որ եկեղեցին դարձավ ավատատիրական հասարակարգի բաղկացուցիչը:
- 4.** Որո՞նք էին Եվրոպայում հերետիկոսության առաջացման պատճառները XII–XIII դարերում: Թվարկե՞ք ժամանակի հերետիկոսական շարժումները: Ի՞նչ միջոցների դիմեց պապականությունը դրանց դեմ պայքարում: Բացատրե՞ք ինկվիզիցիայի էությունը:

§ 4. ԲՅՈՒՉԱՆԴԻԱՆ V-VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Բյուզանդական քաղաքակրթության ձևավորումը: Ինչպես գիտենք, 330 թ. Կոստանդիանոս Մեծ կայսրը Հռոմեական կայսրության մայրաքաղաքը տեղափոխեց Արևելք: Բյուզանդիոն քաղաքի տեղում կառուցված նոր մայրաքաղաքը նրա անունով կոչվեց Կոստանդնուպոլիս: 395 թ. բաժանումից հետո Արևելահռոմեական կայսրության կազմի մեջ մտան Բալկանյան թերակղզին, Փոքր Ասիան, Հյուսիսային Միջագետքը, Հայաստանի մի մասը, Եգիպտոսը, Ղրիմ թերակղզու մի մասը: Արևմտահռոմեական կայսրության անկումից հետո Արևելահռոմեականը մնաց որպես երբեմնի միասնական կայսրության իրավահաջորդ: Այս պատճառով կայսրությունը շարունակում էին անվանել Հռոմեական: Միայն XIV դ. սկսեցին օգտագործել Բյուզանդիա (Բյուզանդիոն) անվանումը:

Արևմուտքի հետ համեմատած՝ Բյուզանդիան ուներ մի շարք առանձնահատկություններ: Այստեղ ապրում էին հույներ, հայեր, ասորիներ, հրեաներ, եգիպտացիներ, որոնք զարգացման մակարդակով ավելի բարձր էին, քան Արևմուտքի բնակիչները:

V-VI դդ. Բյուզանդիայի քաղաքները անկում չապրեցին, ինչպես դա եղավ Արևմուտքում. արհեստագործությունը և առևտուրը այստեղ վերելք էին ապրում: Բյուզանդիայում էին այնպիսի խոշոր քաղաքներ, ինչպիսիք էին *Կոստանդնուպոլիսը, Ալեքսանդրիան, Անտիոքը, Բեյրութը, Եփեսոսը:*

Անցումը ավատատիրության Բյուզանդիայում տեղի էր ունենում ներքին ձանապարհով: Ավատատիրական հարաբերությունները հաստատվեցին առանց

ձգնաժամի և ցնցումների: Բյուզանդիան բարբարոսների հարվածներից չկործանվեց, ուստի պետությունը կարողացավ կարգավորել անցումը ավատատիրության: Այս գործում մեծ էր *Հուստինիանոս I կայսեր* (527-565 թթ.) դերը: Անտիկ շրջանից Բյուզանդիան ժառանգություն ստացավ հելլենականությունը, հռոմեականությունը և քրիստոնեությունը: Ավատատիրական հարաբերությունների ձևավորմանը զուգահեռ անհրաժեշտ էր դրանք հարմարեցնել նոր պայմաններին: Հուստինիանոս կայսրը իր առջև խնդիր դրեց այս ամենը միավորելու մեկ համակարգում և ստեղծելու միասնական պետություն, օրենսդրություն, դավանանք: Այս նպատակով նա ստեղծեց «Քաղաքացիական իրավունքի հավաքածու» կոչվող օրենքների ժողովածու:

Կայսերական իշխանությունը: Բյուզանդիայում կայսերական իշխանությունը կազմակերպվում էր այնպես, ինչպես Հռոմեական կայսրությունում: Բարձրագույն օրենսդիր, ռազմական և դատական իշխանությունը պատկանում էր կայսրին: Հուստինիանոսն իրեն հռչակեց քրիստոնյա աշխարհի առաջնորդ:

Հսկայաժավալ կայսրության կառավարումը կենտրոնացված էր արքունիքում և բաժանված էր մի քանի տասնյակ գերատեսչությունների (հարկային, ռազմական, արտաքին հարաբերությունների և այլն):

Պետության կառավարման գործում մեծ դեր էր խաղում կայսեր կից սրբազան խորհուրդը: Նրա մեջ մտնում էին կայսրին առավել նվիրված մարդիկ:

Պետության տարածքը բաժանված էր պրովինցիաների (շրջաններ), որտեղ քաղաքացիական և ռազմական իշխանու-

թյունները տարանջատված էին: Կայսրը նշանակում էր պրովինցիայի կառավարչին, որն իրականացնում էր վարչական, դատական և ֆինանսական գործառույթներ: Ռազմական իշխանությունը կայսեր նշանակած հրամանատարի ձեռքում էր: Բյուզանդիայում բանակը հավաքագրվում էր հիմնականում ազատ գյուղացիներից: Հզոր էր նաև ռազմական նավատորմը, որը մրցակից չուներ Սև և Միջերկրական ծովերում: Բյուզանդական խոշոր և արագընթաց նավերը բաղկացած էին 200–300 հոգանոց անձնակազմից:

Քրիստոնեական եկեղեցու կազմակերպումը: 381 թ. թվականին Կոստանդնուպոլսի երկրորդ տիեզերական ժողովում պատրիարքական աստիճան ստացավ Կոստանդնուպոլսի աթոռը և Հռոմից հետո դասվեց երկրորդ տեղում. «Կոստանդնուպոլիսը նոր Հռոմն է»: Այսպես Կոստանդնուպոլսի աթոռը գերիշխող դիրք ստացավ Արևելքի մյուս պատրիարքությունների շարքում: Այս կարգը իր վերջնական հաստատումը ստացավ **Քաղկեդոնի չորրորդ տիեզերական ժողովում** (451 թ.): Այսպես՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության ենթակայության տակ հայտնվեցին Բյուզանդիայում գտնվող բոլոր եկեղեցիները:

Արևելքում, բացի բյուզանդական եկեղեցուց, կային նաև այլ եկեղեցիներ (հայկական, եգիպտական և ասորական),

որոնք չէին ընդունում Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության գերակայությունը և կազմեցին քրիստոնեության Արևելյան ուղղափառ ուղղությունը:

Արաբա-բյուզանդական հակամարտությունը: Պարսկա-բյուզանդական երկարատև պատերազմների և ավատատիրական հարաբերությունների սկզբնավորման փուլի հետ կապված՝ Բյուզանդիան հայտնվել էր ճգնաժամի մեջ: Այդ ժամանակ էլ պատմության ասպարեզ մտավ մի նոր վտանգավոր թշնամի՝ արաբները: Նրանք ձեռնամուխ եղան Բյուզանդիայի նվաճմանը: **636 թ. Յարմուք գետի** ափին արաբները ծանր պարտության մատնեցին բյուզանդացիներին և սկսեցին կայսրության արևելյան պրովինցիաների նվաճումը: Շուտով արաբները գրավեցին Պաղեստինը, Ասորիքը, Հյուսիսային Միջագետքը, Եգիպտոսը, Հյուսիսային Աֆրիկան: Հուստինիանոս կայսեր ժամանակաշրջանի հետ համեմատած՝ կայսրության տարածքը կրճատվեց երեք անգամ: Արաբները ստեղծեցին նաև ռազմական ուժեղ նավատորմ, որի օգնությամբ գերիշխող դիրք գրավեցին Միջերկրական ծովի ավազանում:

Արաբական նվաճումները բացասական հետևանքներ ունեցան կայսրության հետագա ճակատագրի համար: Բյուզանդիան զրկվեց կենսական նշանակություն ունեցող տարածքներից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ր տարածքներն էր ընդգրկում Բյուզանդիան: Ի՞նչ ուղիով ընթացավ Բյուզանդիայի անցումը ավատատիրական հարաբերություններին: **2.** Ներկայացրե՛ք Բյուզանդիայի պետական կառավարման համակարգը գծակարգի տեսքով: Ի՞նչ առանձնահատկություններ կարող եք նշել: **3.** Ինչպե՞ս ձևավորվեց քրիստոնեական եկեղեցու կառույցը Բյուզանդիայում: Արևելքի եկեղեցիներից որո՞նք չէին ընդունում Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի գերակայությունը: **4.** Ի՞նչ հետևանքներ ունեցան արաբական նվաճում-

ները Բյուզանդիայի համար VII դարի կեսերին: Ինչո՞ւ հունարենը դարձավ կայսրության պաշտոնական լեզու:

§ 5. ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Մշակույթի զարգացման առանձնահատկությունները: Արևմտահռոմեական կայսրության անկումը, բարբարոսական արշավանքները, անընդմեջ պատերազմները պատճառ դարձան, որ V–VII դդ. մշակույթը անկում ապրի: Սակայն ավատատիրական հարաբերություններին զուգահեռ սկսեց ձևավորվել և զարգանալ նաև միջնադարի մշակույթը:

Վաղ միջնադարը ժառանգություն ստացավ երեք տիպի մշակույթներ, որոնց փոխներգործության արդյունքում էլ ձևավորվեց ավատատիրական մշակույթը: Դրանք էին **հռոմեական, բարբարոսական և քրիստոնեական մշակույթները:** Այս բոլորը միմյանց միավորեցին քրիստոնեական եկեղեցին և լատիներենը:

Ավատատիրական հարաբերությունների հաստատմանը զուգահեռ՝ Բյուզանդիայում սկսեց ձևավորվել նաև վաղ միջնադարի մշակույթը: Այն մեծ ազդեցություն թողեց եվրոպական մշակույթի զարգացման վրա: Բյուզանդիայում պահպանված անտիկ մշակույթը չմոռացվեց, այլ հարմարեցվեց միջնադարի պայմաններին: Բացի անտիկ հունահռոմեական մշակույթից, բյուզանդական մշակույթը իր մեջ ներառավ նաև կայսրության մեջ մտնող ժողովուրդների (հայեր, ասորիներ, եգիպտացիներ) մշակույթներից որոշ տարրեր: Սակայն, ի տարբերություն Արևմտյան Եվրոպայի, որտեղ ստեղծվեցին միջնադարյան մշակույթի մի քանի տիպեր (ազգային մշակույթներ), Բյուզանդիայում ձևավորվեց մշակութային մեկ տիպ՝ **բյուզանդական:** Եթե Արևմտյան Եվրոպայում

վաղ միջնադարի մշակույթի հիմնական կենտրոնները վանքերն էին, Բյուզանդիայում մեծ էր նաև քաղաքների դերը: Բյուզանդիայի քաղաքները մնում էին որպես կրթության և մշակույթի կենտրոններ: Անտիկ հունահռոմեական մշակույթի ավանդների հիման վրա քաղաքներում զարգանում էին ճարտարապետությունը, կերպարվեստը:

Կրթական համակարգը: Վաղ միջնադարը անտիկ աշխարհից ժառանգեց նրա կրթական համակարգը, որը հայտնի էր «յոթ ազատ արվեստներ» անվանումով: Այն միջնադարին հարմարեցնելու առաջին փորձը V դ. կատարեց **Մարկիանոս Կապեղան:** Նա մշակեց այն առարկաների ցանկը, որոնք ընկած էին անտիկ կրթական համակարգի հիմքում: Դրանք էին քերականությունը, դիալեկտիկան (տրամախոսություն), ճարտասանությունը, թվաբանությունը, երկրաչափությունը, երաժշտությունը, աստղաբաշխությունը:

VI դ. կրթական գործի կազմակերպիչներ **Բեռեցիոսը** և **Կասիոդորը** յոթ ազատ արվեստները բաժանեցին երկու մասի՝ Եռյակ (քերականություն, դիալեկտիկա, ճարտասանություն) և Քառյակ: Առաջինը նախատեսված էր ուսուցման նախնական աստիճանի, իսկ երկրորդը՝ ավելի բարձր աստիճանի համար:

Կասիոդորը Իտալիայում գտնվող իր կալվածքում հիմնեց դպրոց, որը դարձավ մշակութային կենտրոն: Այն ներառում էր դպրոցը, արհեստանոցը և մատենադարանը: Կրթական գործի կազմակերպման այս ձևը օրինակ դար-

ձավ բոլոր այն վանքերի համար, որտեղ դպրոցներ էին բացվում:

Վաղ միջնադարում դպրոցները բաժանվում էին երեք խմբի՝ վանական, տաճարային և ծխական:

Վաղ բյուզանդական մշակույթը: Վաղ միջնադարում մեծ վերելք ապրեց բյուզանդական պատմագրությունը: Այստեղ հունահռոմեական պատմագրության ավանդույթը կենսունակ էր և դրվեց ձևավորվող բյուզանդական պատմագրության հիմքում:

Վաղ Բյուզանդիայի առավել աչքի ընկնող պատմիչներից էին **Պրոկոպիոս Կեսարացին** և **Ագաթիոս Միրինեյացին**: Սրանցից ամենանշանավորը Հուստինիանոսի ժամանակակից քաղաքական գործիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին է: Իր «Պարսիկների, վանդալների և գոթերի հետ Հուստինիանոսի պատերազմների պատմությունը» աշխատության մեջ նա մանրամասն շարադրել է Հուստինիանոսի պատերազմները: Նա փառաբանում է կայսրին, նրան ներկայացնում որպես արդարամիտ քրիստոնյա կառավարող: Սակայն իր «Գաղտնի պատմություն» աշխատության մեջ, որ գրվել էր մտերիմների համար, կայսրին ներկայացնում է որպես դաժան բռնակալ, որը մեղավոր է կայսրության բոլոր դժբախտությունների համար:

Քրիստոնեությունը մշակեց պատմական նյութի շարադրման նոր ժանր՝ ժամանակագրությունը. այն առաջացել է III–IV դդ.: Այս ժանրի հիմնադիրը **Եվսեբիոս Կեսարացին** է:

Մեծ վերելք ապրեց նաև բյուզանդական գրականությունը: Այստեղ ձևավորվեց երկու հիմնական ուղղություն: Հունահռոմեական գրականության ավան-

դույթները պահպանվեցին և հարմարեցվեցին նոր պայմաններին:

Քրիստոնեության ազդեցությամբ ձևավորվեց նաև եկեղեցական գրականություն: Քրիստոնեությունը գրականություն բերեց ևս երկու ժանր՝ վարքագրությունը և եկեղեցական պոեզիան: Առաջինը դառնում է բյուզանդական գրականության առաջատար ժանրերից մեկը: Եկեղեցական պոեզիայի (օրհներգություն) թեման Աստվածաշունչն էր: Այստեղից վերցված փոքր հատվածը դառնում է պոեմի կամ բանաստեղծության հիմք: Եկեղեցական պոեզիայի նշանավոր դեմքը **Ռոմանոս Քաղցրակերպիչն** էր (VI դ.): Նա գրել է շուրջ 1000 օրհներգություն:

Վերելք է ապրում նաև ճարտարապետությունը: Բյուզանդական ճարտարապետները IV–V դդ. մշակում են քաղաքների կառուցման նոր հասակագիծ: Քաղաքի կենտրոնում հրապարակն էր, որի շուրջ կառուցում էին մայր եկեղեցին, հասարակական և վարչական շինությունները: Հրապարակից ճառագայթաձև տարածվում էին փողոցները, որոնք քաղաքը բաժանում էին թաղամասերի:

Բարձր զարգացման է հասնում եկեղեցական ճարտարապետությունը: Բյուզանդական եկեղեցական ճարտարապետության նշանավոր հուշարձանը Կոստանդնուպոլսի **Սուրբ Սոֆիայի** տաճարն էր: Այն կառուցվել է 532–537 թթ. Հուստինիանոս I կայսեր հրամանով:

Բյուզանդիայում եկեղեցիների և պալատների հատակը ու պատերը սկսեցին զարդարել խճանկարներով: Հետագայում մեծ տարածում գտավ նաև որմնանկարչությունը: Բյուզանդական արվեստում ևս երկար ժամանակ պահպանվում էին անտիկ արվեստից ժառանգած ավան-

դույթները: Հետագայում գերակշռում են Աստվածաշնչի թեմաները:

Վաղ միջնադարում բյուզանդական մշակույթը ամենագարգացածն էր Եվրոպայում: Եվրոպայի տարբեր երկրներից մեծ թվով պատանիներ գալիս էին Կոստանդնուպոլիս՝ մաթեմատիկա, իրավունք, բժշկություն ուսանելու:

Եվրոպական պատմագրության և գրականության ձևավորումը: Եվրոպայի այս կամ այն մասում թագավորություններ ստեղծած գերմանական ցեղերը փորձում էին հիմնավորել իրենց նվաճումները: Այս ժամանակ էլ ստեղծվեցին առաջին գրավոր պատմությունները, որտեղ շարադրված էր ոչ թե հռոմեացիների, այլ գերմանացիների պատմությունը:

Պատմությունը շարադրում էին ժամանակագրության տեսքով: Սկզբում նշում էին թվականը, ապա տեղի ունեցած իրադարձությունը: Ժամանակագրությունը սովորաբար սկսում էին արարչագործությունից, ապա հեղինակը համառոտ ներկայացնում էր մինչև իր ապրած ժամանակաշրջանը և առավել մանրամասն շարադրում էր իր ապրած ժամանակաշրջանի իրադարձությունները:

Վաղ միջնադարի **ստաջին պատմիչը Կասիոդորն** էր: Նա գրել է 12 գրքերից բաղկացած «Գոթերի պատմությունը» աշխատությունը: Այնուհետև մեկը մյուսի հետևից գրվեցին գերմանական տարբեր ժողովուրդների պատմությունները:

Վաղ միջնադարի գրականության մեջ մեծ տեղ է գրավում հերոսական վիպերգը (էպոսը): Անգլոսաքսոնական վիպերգը գրի առնվեց 1000 թ. հին անգլերենով: Այն նվիրված էր Դանիայի թագավոր **Բեովուլֆին**, որը պայքարում էր ծովային հրեշի դեմ:

Վաղ միջնադարում տեղի ունեցած նշանավոր պատմական իրադարձությունները արտացոլված են ֆրանսիական «Երգ Ռոլանդի մասին» և իսպանական «Երգ իմ Սիդի մասին» վիպերգերում:

Ֆրանսիական հերոսական վիպերգը նվիրված է Կարլոս Մեծի 778 թ. Իսպանիա կատարած անհաջող արշավաքնին: Ռոնսևալի կիրճում վերադարձող ֆրանկների վերջապահ գունդը՝ Ռոլանդի գլխավորությամբ մարտի մեջ մտավ թշնամու դեմ, և բոլորը զոհվեցին:

Պատմական դեմքերի և իրադարձությունների առասպելականացումը տեղ է գտել նաև Գերմանիայում ստեղծված «Երգ Նիբելունգների մասին» վիպերգում:

Վաղ միջնադարի մարդու աշխարհընկալումը: Վաղ միջնադարի մարդու աշխարհընկալումը ձևավորվում էր քրիստոնեության ազդեցությամբ: Քրիստոնեությունը գտնում էր, որ ժամանակի մեջ մարդու գոյությունն ունի սկիզբ և վերջ: Սկիզբը կապված էր արարչագործության, իսկ վերջը՝ Քրիստոսի երկրորդ գալստյան և Ահեղ դատաստանի հետ: Մարդն իր ապրելաձևը կազմակերպում էր այնպես, որ արժանանա փրկության: Այստեղից էլ՝ անվստահության զգացմունքի ձևավորումը, որն անընդհատ ազդում էր մարդու գիտակցության և գործողությունների վրա: Նյութական անապահով վիճակը, անբավարար գիտելիքները, կախվածությունը բնության երևույթներից մարդուն անգոր և անվստահ էին դարձնում: Նյութական միջոցների անբավարարության պատճառով **վաղ միջնադարի մարդը սոցիալական միջավայրն ընկալում էր որպես յուրայինի (համայնք) և օտարի (համայնքից դուրս) հակադրություն:**

Վաղ միջնադարի մարդը հասարակության մեջ հանդես չէր գալիս որպես առանձին անհատ, այլ ներկայանում էր որպես որևէ **խմբի անդամ**: Մարդը հասարակության մեջ իր տեղը զբաղեցնում էր իր խմբի միջոցով: Որոշակի պատճառներով մարդուն խմբից հեռացնելը նշանակում էր նրա լիակատար օտարում հասարակությունից, քանի որ նա ստանում էր **լքյալի** կարգավիճակ և չէր ընդունվում մյուս խմբերի կողմից:

Մարդու աշխարհընկալման մեջ կարևոր էր նաև տարածության ընկալումը: Մարդը Երկիր մոլորակը պատկերացնում էր սկավառակի տեսքով, որը ծածկված էր երկնքով: Երկրի կենտրոնը համարվում էր Երուսաղեմը, որտեղ Քրիստոսի շիրիմն էր:

Այսպիսով՝ վաղ միջնադարի մարդու աշխարհայացքը ձևավորում էին քրիստոնեությունը, շրջակա միջավայրը և հասարակական հարաբերությունները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք բյուզանդական և եվրոպական մշակույթների զարգացման առանձնահատկությունները վաղ միջնադարում: **2.** Կրթական համակարգում ի՞նչ փոփոխություններ մտցրին Բոեցիոսը և Կասիոդորը: **3.** Թվարկե՛ք վաղ միջնադարի բյուզանդական հայտնի պատմիչների: Ի՞նչ աշխատություններ է գրել Պրոկոպիոս Կեսարացին: **4.** Բյուզանդական գրականության մեջ ի՞նչ հիմնական ուղղություններ առաջացան: Ո՞վ էր եկեղեցական պոեզիայի նշանավոր հեղինակը: **5.** Ո՞ր տիպի պատմագրական աշխատանքներն էին տարածված վաղ միջնադարում: Ո՞վ էր Արևմտյան Եվրոպայի առաջին պատմիչը, ի՞նչ աշխատություն է գրել: **6.** Ներկայացրե՛ք վաղմիջնադարյան եվրոպական պատմագրության և գրականության ձեռքբերումները: **7.** Փորձե՛ք վերհանել վաղմիջնադարյան մարդկանց աշխարհընկալման բնորոշ կողմերը և նկարագրել միջնադարի մարդուն:

ԳԼՈՒԽ Բ. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ ԵՎ ՌՊԱՅՈՒՄ

§ 1. ԽԱՉԱԿՐԱՑ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

Արշախանքների պատճառները: Խաչակրաց արշավանքները արևմտաեվրոպական երկրների ռազմական արշավանքներն էին դեպի Արևելամիջերկրածովյան ավազան: Դրանք իրագործվում էին կրոնական պատերազմների քողի տակ, քանի որ եվրոպացիները Արևելք էին մեկնում Տիրոջ գերեզմանը մուսուլմաններից ազատագրելու և այնտեղ ապրող հեթանոսներին քրիստոնեացնելու համար: Ար-

շավանքներն ունեին նաև այլ պատճառներ ու նպատակներ:

Արևմտյան Եվրոպայում գործում էր **մայրոստի** (ավագության) համակարգը, երբ հողը և պաշտոնն անցնում էր ավագ որդուն: Ավատատերերի կրտսեր որդիները իրենք պետք է լուծեին իրենց համար տուն և ապրուստի միջոցներ ձեռք բերելու խնդիրը: Հողի համար ավատատերերի միջև անընդհատ պատերազմներ էին տեղի ունենում: Բացի այդ՝ Արևմտյան Եվրո-

պայում լուրեր էին պտտվում, թե իսկական հարստության աղբյուրը Արևելքում է:

Խաչակրաց արշավանքների կազմակերպման մեջ մեծ դեր խաղաց հռոմեակաթուղիական եկեղեցին: Նրա շնորհիվ շարժմանը տրվեց կրոնական պատերազմների բնույթ: Եկեղեցին հավատացյալներին հորդորում էր մեկնել Արևելք, գրավել Երուսաղեմ քաղաքը և ազատագրել Տիրոջ գերեզմանը: Արշավանքների միջոցով պապականությունը աշխատում էր իրեն ենթարկել բյուզանդական եկեղեցին և կաթոլիկություն տարածել Արևելքում: Պապականության այս ձգտումներին նպաստեց այն, որ այդ ժամանակ ծանր իրավիճակում գտնվող Բյուզանդիան օգնություն խնդրեց Արևմտյան Եվրոպայից: **1071 թ. Մանսզկերտի ճակատամարտում** թյուրք-սելջուկները ծանր պարտության էին մատնել բյուզանդացիներին և գրավել Ատորիքը, Պաղեստինը ու Փոքր Ասիայի մի մասը: Բալկանյան թերակղզի ներթափանցած պեչենեգները սպառնում էին Կոստանդնուպոլիսին: Կայսր Ալեքսիոս I-ը օգնության համար դիմեց **Ուրբանոս II** պապին: **Կլերմոն քաղաքում 1095 թ.** հրավիրված եկեղեցական ժողովում պապը հավատացյալներին կոչ արեց մեկնել Արևելք: Սկսվեց խաչակրաց առաջին արշավանքը:

Խաչակրաց թագավորության ստեղծումը: Ուրբանոս II պապի կոչին առաջինը արձագանքեցին գյուղացիները: **1096 թ. գարնանը** Արևմտյան Եվրոպայի տարբեր շրջաններում հավաքվեցին շուրջ հիսուն հազար գյուղացիներ և շարժվեցին Կոստանդնուպոլիս: Մայրաքաղաքը սանձարձակ գյուղացիներից փրկելու համար Ալեքսիոս I կայսրը կարգադրեց նրանց անցկացնել Բոսֆորի մյուս ափը՝ Փոքր

Ուրբանոս II պապի ճառը Կլերմոնում,
27 նոյեմբերի, 1095 թ.

Ասիա: Այստեղ սելջուկները առաջին իսկ ճակատամարտում պարտության մատնեցին խաչակիրներին:

1096 թ. աշնանը Ֆրանսիայից, Գերմանիայից և Իտալիայից Արևելք շարժվեցին ասպետները: Շուտով նրանք հասան Կոստանդնուպոլիս: Ալեքսիոս I-ը որոշեց խաչակիրների ռազմական ուժերն օգտագործել սելջուկների և արաբների դեմ պայքարելու համար: 1097 թ. խաչակիրները Փոքր Ասիայում պարտության մատնեցին սելջուկներին, այնուհետև գրավեցին **Եղեսիան, Անտիոքը** և **Երուսաղեմը:**

Խաչակիրները գրաված տարածքներում ստեղծեցին իրենց պետությունը՝ Երուսաղեմի թագավորությունը: Առաջին թագավոր ընտրվեց **Գոթֆրիդ Բուլյոնցին**, որը կրում էր «Տիրոջ գերեզմանի պահապան» տիտղոսը: Խաչակրաց պետությունը բաղկացած էր **Երուսաղեմի թագավորությունից, Եղեսիայի կոմսությունից, Անտիոքի դքսությունից (իշխանությունից)** և **Տրիպոլիի կոմսությունից:** Պետության տարածքը բաժանված էր բարոնությունների, որտեղ կառավարում էին բարոնները: Բարոնությունները բաժանված էին ավաստների,

որոնք զինվորական ծառայության դիմաց տրվում էին ասպետներին:

Խաչակրաց պետությունը անկայուն քաղաքական կազմավորում էր: Պետության արևելյան սահմանը, որը ձգվում էր շուրջ 1200 կմ, միշտ ենթարկվում էր մուսուլմանների հարձակումներին: Հարավից թագավորությանը սպառնում էր Եգիպտոսը, իսկ հյուսիսից՝ Իկոնիայի սուլթանությունը:

Խաչակրաց տիրույթները պաշտպանելու և Արևելքում կաթոլիկություն տարածելու համար պապականությունը այստեղ հիմնեց 14 եպիսկոպոսություններ: Պապականության հովանու ներքո ստեղծվեցին երեք հոգևոր-ասպետական միաբանություններ՝ *Հովանդախնամների*, *Տաճարականների* և *Տևոննական*: Միաբանության անդամը և՛ ասպետ էր, և՛ վանական: Դառնալով միաբանության անդամ՝ ասպետը վանականի համար նախատեսված երեք երդում էր տալիս՝ կուսակրոնության (հրաժարվել ամուսնությունից), աղքատության (արգելվում էր հարստություն կուտակել) և հնազանդության (ենթարկվել միաբանության ավագին): Միաբանության գլուխ կանգնած էր *մեծ մագիստրոսը*: Միաբանությունները ենթարկվում էին միայն պապին:

Երկրորդ և երրորդ արշավանքները: Արևելքում խաչակիրների հաջողությունները երկար չտևեցին: XII դ. սկզբին մուսուլմանական իշխանությունները սկսեցին համախմբվել ընդդեմ խաչակիրների: Մոսուլի կառավարիչ Զանգին կոչ արեց մուսուլմաններին դուրս գալու սրբազան պատերազմի: **1144 թ.** նա գրավեց *Եդեսիա* քաղաքը: Այս առիթով կազմակերպվեց *երկրորդ* խաչակրաց արշավանքը

Ռիչարդ I Առյուծասիրտ

(1147–1149 թթ.), որը, սակայն, հաջողություն չունեցավ:

Խաչակիրների դրությունը հատկապես ծանրացավ XII դ. երկրորդ կեսին, երբ սկսեց հզորանալ Եգիպտոսը: Եգիպտոսի սուլթան *Սալահ ադ Դինը* (Սալահին) գրավեց Ասորիքի ու Միջագետքի մի մասը: **1187 թ.** նա պարտության մատնեց խաչակիրներին, այնուհետև գրավեց Ալբան, Բեյրութը և Երուսաղեմը:

Խաչակրաց *երրորդ* արշավանքին (**1189–1192 թթ.**) մասնակցում էին ասպետական երեք բանակներ, որոնց ղեկավարում էին Անգլիայի թագավոր *Ռիչարդ I Առյուծասիրտը*, Ֆրանսիայի թագավոր *Ֆիլիպ II Օգոստոսը* և Սրբազան հռոմեական կայսրության կայսր *Ֆրիդրիխ I Շիկամորուսը*: Գերմանացի խաչակիրները գրավեցին Իկոնիա քաղաքը, սակայն Պաղեստին չհասան: Նրանք հետ դարձան այն բանից հետո, երբ կայսրը խեղդվեց Կիլիկիայի գետերից մեկում: Անգլիացիները և ֆրանսիացիները արշավանքի դուրս եկան գերմանացիներից մեկ տարի հետո: Ճանապարհին

Ռիչարդ I-ը գրավեց Կիպրոս կղզին և այստեղ ստեղծեց Կիպրոսի թագավորությունը: Ափ իջնելով Ասորիքում՝ խաչակիրները գրավեցին Ակրա քաղաքը, որը դարձավ Երուսաղեմի թագավորության մայրաքաղաքը: Շուտով ֆրանսիացիները հետ դարձան, քանի որ սրվել էին անգլո-ֆրանսիական հարաբերությունները: Ռիչարդ I-ը ստիպված էր Սալադինի հետ հաշտության պայմանագիր կնքել: Վաճառականներին և ուխտավորներին թույլատրվեց երեք տարի այցելել Երուսաղեմ:

Խաչակրաց հաջորդ արշավանքները: Խաչակրաց երրորդ արշավանքից հետո պարզ դարձավ, որ խաչակրաց տիրույթների ձակատագիրը արդեն կախված է Եգիպտոսից: Այս պատճառով **Ինոկենտիոս III** պապը (1198–1216 թթ.) կոչ արեց խաչակրաց արշավանք կազմակերպել դեպի Եգիպտոս: Խաչակիրները որոշեցին հավաքվել Վենետիկում և այնտեղից ծովով շարժվել Եգիպտոս: Վենետիկի կառավարիչ **Էնրիկո Դանդոլոն** խաչակիրներին Եգիպտոս հասցնելու համար պահանջեց 85 հազար մարկ արծաթ (մոտ 20 տ արծաթ): Սակայն խաչակիրները այդքան գումար չունեին: Վենետիկի կառավարիչը նրանց առաջարկեց գումարի փոխարեն գրավել Դալմաթիայի ափին գտնվող **Ջադար** նավահանգիստը, որը Վենետիկի առևտրական մրցակիցն էր: 1202 թ. խաչակիրները գրավեցին Ջադարը, որով սկսվեց **չորրորդ արշավանքը (1202–1204 թթ.):** Այնուհետև վենետիկցիները համոզեցին արշավանքի առաջնորդներին շարժվել դեպի Կոստանդնուպոլիս: Արշավանքը սկսվեց այն պատրվակով, որ խաչակիրները պետք է վերականգնեն տապալված կայսր **Իսահակ II Անգելոսի** իշխանու-

թյունը, որի որդին օգնության խնդրանքով դիմել էր պապին: **1204 թ.** խաչակիրները գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը: Բյուզանդիայից խլված տարածքների վրա ստեղծվեց խաչակրաց պետություն՝ **Լատինական կայսրությունը:** Բյուզանդիայի փոքրասիական տիրույթներում հույները ստեղծեցին **Նիկեայի** և **Տրապիզոնի կայսրությունները:** Բյուզանդական կայսրությունը ժամանակավորապես դադարեց գոյություն ունենալուց:

Հետագայում կազմակերպվեցին ևս չորս խաչակրաց արշավանքներ, սակայն դրանք արդյունքներ չտվեցին: Խաչակիրները մեկը մյուսի հետևից կորցնում էին իրենց տիրույթները: 1268 թ. եգիպտացիները գրավեցին Անտիոքը, իսկ **1291 թ.** խաչակիրները կորցրին իրենց վերջին հենակետը Արևելքում՝ **Ակրան:** Դեպի Սուրբ Երկիր խաչակրաց արշավանքների դարաշրջանն ավարտվեց:

Խաչակրաց արշավանքների հետևանքները: Խաչակրաց արշավանքները իրենց անմիջական նպատակներին չհասան: Դրանք դարձան տասնյակ հազարավոր մարդկանց մահվան պատճառ թե՛ Արևելքում, թե՛ Արևմուտքում: Արշավանքների ընթացքում ավերվեցին և կործանվեցին բազմաթիվ քաղաքներ և մշակութային արժեքներ: Ամենից շատ տուժեց Կոստանդնուպոլիսը:

Սակայն արշավանքները մեծ ազդեցություն ունեցան **Արևելք-Արևմուտք** փոխհարաբերությունների վրա: Աձեցին Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող ապրանքափոխանակության ծավալները: Արևմտյան Եվրոպայից Արևելք սկսեցին արտահանել որոշ ապրանքներ:

Ապրելով Արևելքում՝ եվրոպացիները ծանոթացան երկրագործական նոր մշա-

կաբույսերի և դրանց մի մասը՝ ձմերուկ, ծիրան, բրինձ, կիտրոն, սկսեցին աճեցնել Եվրոպայում:

Խաչակրաց արշավանքների ընթացքում թուլացան բյուզանդացիների և արաբների դիրքերը միջերկրածովյան առևտրում: Դրա փոխարեն բարձրացավ Վենետիկի և Ջենովայի դերը:

Խաչակրաց արշավանքների արդյունքում խորացան նաև Արևելք–Արևմուտք հակասությունները: Ի պատասխան խա-

չակրության՝ մուսուլմանական աշխարհում ձևավորվեց Սրբազան պատերազմի գաղափարախոսություն:

Կոստանդնուպոլսի գրավումը ավելի խորացրեց բյուզանդական և հռոմեակաթուլիական եկեղեցիների միջև գոյություն ունեցող հակասությունները:

Ընդհանուր առմամբ՝ խաչակրաց արշավանքները նպաստեցին Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսության և մշակույթի զարգացմանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին խաչակրաց արշավանքների նախադրյալները: Ի՞նչ դեր խաղաց շարժման կազմակերպման գործում կաթոլիկ եկեղեցին: Ե՞րբ սկսվեց շարժումը: **2.** Ի՞նչ կառուցվածք ուներ Արևելքում խաչակիրների ստեղծած պետությունը: Ի՞նչ տիտղոս էր կրում Գոթֆրիդ Բուլյոնցին: Ի՞նչ նպատակով Արևելքում հիմնվեցին հոգևոր–ասպետական միաբանություններ: Թվարկե՞ք դրանք: **3.** Ներկայացրե՞ք խաչակրաց հաջորդ արշավանքները և դրանց արդյունքները: Ինչո՞ւ խաչակիրները Եգիպտոս արշավելու փոխարեն 1204 թ. գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը: **4.** Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ խաչակրաց շարժումը Արևմուտքի և Արևելքի համար. ներկայացրե՞ք դրական և բացասական հետևանքները:

§ 2. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՅՈՒՄԸ ԴԱՍԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Գյուղատնտեսությունը: Զարգացած միջնադարում արևմտաեվրոպական երկրներում տնտեսության գլխավոր ճյուղը, ինչպես նախորդ շրջանում, գյուղատնտեսությունն էր: Լայնորեն տարածվեց խոպան հողերի ու անտառների մաքրումը, որոնց հաշվին ընդարձակվում էին մշակելի հողերն ու արոտավայրերը: Դա նպաստում էր ոչ միայն տնտեսության աճին, այլև նրան, որ նոր հողերում հաստատված գյուղացիները հարկերը սովորաբար վճարում էին դրամով: Հարկերի վճարման այս ձևը բարձրացնում էր աշխատանքի արտադրողականությունը և ինքնուրույն տնտեսություն վարելու գյու-

ղացու ձգտումը: Աշխատանքի արտադրողականությունը առավելապես աճում էր գյուղացիական տնտեսություններում, քանի որ իր հողաբաժնում գյուղացին ավելի լավ էր աշխատում, քան ավատատիրոջ հողում:

Ավատատերը սովորաբար հողի մի մասը չէր բաժանում գյուղացիներին: Սակայն էր տերունական հող: Գյուղացին ստացած հողի դիմաց պարտավոր էր մշակել նաև այս հողը: Սակայն նա չէր մշակում այն ջանասիրությամբ և խնամքով, ինչպես իր հողը, ուստի այստեղից ավելի քիչ բերք էր ստացվում: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ ավատատերը ժա-

ռանգական հողակալության սկզբունքով այս հողերը ևս սկսում է բաժանել գյուղացիներին: Ստացած հողի դիմաց գյուղացին պարտավոր էր ավատատիրոջը հարկ վճարել բնամթերքով կամ դրամով: Երկու դեպքում էլ գյուղացին շահագրգռված էր հողը լավ մշակելու, քանի որ բերքի մի մասը ինքնուրույն էր տնօրինում:

Այդ ժամանակ երկրագործության մեջ լայնորեն տարածվեցին եռադաշտային համակարգը և հացահատիկային կուլտուրաների լավագույն տեսակների մշակումը:

Միջնադարյան քաղաքների առաջացումը: Ավատատիրական հասարակության սոցիալ-տնտեսական հիմնական կառույցներն էին համայնքը, ավատը և քաղաքը: Վերջինս առաջացավ դասական միջնադարում: Քաղաքը վերափոխեց հասարակարգի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքը:

X–XI դդ. Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսական կյանքում տեղի ունեցան կարևոր փոփոխություններ: Արհեստագործության մեջ, որը հիմնականում կենտրոնացած էր գյուղում, նկատվում էր արտադրողականության աճ: Կատարելագործվում էին արհեստի առանձին ճյուղեր՝ մետաղագործությունը, զինագործությունը, կտավագործությունը, մահողագործությունը:

Արհեստի մասնատումը նոր ճյուղերի, արհեստագործական տեխնիկայի կատարելագործումը պահանջում էին, որ արհեստավորն ունենա անհրաժեշտ գիտելիքներ և մասնագիտական հմտություններ: Գյուղացին միաժամանակ չէր կարող զբաղվել և՛ երկրագործությամբ, և՛ արհեստագործությամբ: Անհրաժեշտ էր, որ արհեստագործությունը դառնար արտադրության ինքնուրույն ճյուղ: Գյուղացի

Վաշխատուներ

արհեստավորը թողնում էր գյուղը և հաստատվում այնպիսի վայրում, որը նպաստավոր էր արհեստով զբաղվելու համար:

Արևմտյան Եվրոպայում VIII–IX դդ. քաղաքները՝ որպես արհեստի և առևտրի կենտրոններ, առաջացան Հյուսիսային Իտալիայում (*Վենետիկ, Ջենովա, Ֆլորենցիա*) և Հարավային Ֆրանսիայում (*Մարսել, Թուլուզ*), այնուհետև՝ մյուս երկրներում:

Արևմտաեվրոպական քաղաքները չափերով շատ փոքր էին: Սովորաբար այնտեղ բնակվում էր 1–5 հազար մարդ: Մինչև XV դ. 20–30 հազար բնակիչներ ունեցող քաղաքները համարվում էին մեծ քաղաքներ: Այդ ժամանակ միայն մի քանի քաղաքներ (*Միլան, Փարիզ, Կոստանդնուպոլիս, Կորդովա*) ունեին 80–100 հազար բնակչություն:

Քաղաքի բնակչությունը հիմնականում զբաղվում էր արտադրությամբ և փոխանակությամբ: Ի տարբերություն վաղ միջնադարի շրջիկ վաճառականների՝ ձևավորվում էր վաճառականների նոր խավ, որը զբաղվում էր ներքին և արտաքին առևտրով: Համալսարանների և այլ կրթական կենտրոնների առաջացումից հետո ձևավորվում է նաև մտավորականների խավ:

Քաղաքն առաջանում էր ավատատիրոջ հողի վրա, ուստի պարտավոր էր ենթարկվել նրան: Հողատերը իր ձեռքում էր կենտրոնացնում քաղաքի կառավարումը: Ավելի շատ եկամուտներ ստանալու ավատատիրոջ ձգտումը հանդիպում էր քաղաքացիների դիմադրությանը: Սկզբում քաղաքացիները պայքարում էին հարկերը թեթևացնելու համար: Հետագայում նրանք ձեռք բերեցին ինքնավարություն: Այսուհետև քաղաքը կառավարում էին քաղաքային խորհուրդը և քաղաքագլուխը:

Ինքնակառավարվող քաղաքն ուներ դատարան, աշխարհագոր և ֆինանսներ: Քաղաքը պարտավորվում էր ամեն տարի ոչ մեծ գումար վճարել ավատատիրոջը և նրա վարած պատերազմի ժամանակ ազմաջոկատ տրամադրել:

Արհեստները և առևտուրը: Քաղաքի արտադրության հիմքը արհեստագործությունն էր:

Արևմտյան Եվրոպայում միջնադարյան արհեստագործության բնորոշ առանձնահատկությունը նրա համքարային կազմակերպումն էր: Միևնույն մասնագիտության արհեստավորները միավորվում էին առանձին **միությունների՝ համքարությունների** մեջ: Համքարություններն առաջացան որպես մանր ապրանք արտադրողների կազմակերպություններ իրենց արտադրությունը, եկամուտները ավատատերերից և քաղաք եկած նոր արհեստավորների մրցակցությունից պաշտպանելու համար: Համքարության գլխավոր խնդիրն արտադրության և վաճառքի նկատմամբ վերահսկողության սահմանումն էր:

Համքարությունում միավորված արհեստավորներն ունեին արհեստանոց

և աշխատանքային գործիքներ: Արհեստավորին սովորաբար օգնում էին նրա ընտանիքի անդամները, մեկ կամ երկու ենթավարպետ և մի քանի աշակերտներ: Համքարության անդամ էր միայն արհեստանոցի տեր վարպետը:

Համքարությունը խստորեն հետևում էր, որ յուրաքանչյուր վարպետ արտադրի այնքան և այնպիսի որակի արտադրանք, ինչպիսին որոշված էր նրա համար: Համքարության կանոնադրությունը սահմանափակում էր նաև վարպետի մոտ աշխատող ենթավարպետների և աշակերտների թվաքանակը, արգելում էր գիշերները և տոնական օրերին աշխատելը:

Ապրանքային արտադրության զարգացումը քաղաքում և գյուղում նպաստեց առևտրի զարգացմանը: Աստիճանաբար շուկա էին գալիս նաև գյուղացիները, իսկ քաղաքից գյուղ էին բերում արհեստագործական արտադրանք ու այնպիսի ապրանքներ, որոնք գյուղում չէին արտադրում: Առաջանում էին տեղական շուկաներ, որոնք գնալով ընդարձակվում էին և ընդգրկում տարբեր շրջաններ:

Դասական միջնադարում դեռևս մեծ դեր էր խաղում արտաքին առևտուրը: XI–XV դդ. եվրոպական առևտուրը կենտրոնացած էր երկու շրջաններում: Դրանցից մեկը **Միջերկրական ծովն** էր, որն իրար էր կապում Եվրոպան և Արևելքը: Սկզբում Արևելք–Արևմուտք առևտրում գլխավոր դերը պատկանում էր արաբական և բյուզանդական վաճառականներին, իսկ խաչակրաց արշավանքների շրջանից՝ Վենետիկի, Ջենովայի, Մարսելի առևտրականներին: Եվրոպական առևտրի մյուս շրջանն ընդգրկում էր **Բալթիկ և Հյուսիսային ծովերը:**

Առևտրականները ևս միավորվում էին հատուկ կազմակերպությունների մեջ: Դրանք կոչվում էին **գիլդիաներ**: Երբեմն միավորվում էին նաև տարբեր քաղաքների առևտրականները: Այսպես առաջացավ **Հանզան**, որը միավորում էր

գերմանական և արևմտասլավոնական քաղաքների առևտրականներին:

Առևտրականները մեծ դեր էին խաղում քաղաքի կյանքում, քանի որ նրանք քաղաքի ամենահարուստ մարդիկ էին, և սովորաբար նրանց ձեռքին էր քաղաքի կառավարումը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն էր ավատատիրական հասարակությունում տնտեսության գլխավոր ճյուղը: Ինչո՞ւ էր գյուղացին պակաս արտադրողականությամբ աշխատում տերունական հողի վրա: Ինչպե՞ս փոխվեց այդ իրավիճակը: **2.** Միջնադարյան քաղաքների առաջացման ինչ նախադրյալներ կարող եք նշել: Թվարկե՞ք ժամանակի նշանավոր, ինչպես նաև մեծ քաղաքները: Սոցիալական ո՞ր խավերն էին կազմում քաղաքային բնակչությունը: Քաղաքների ինքնավարությունը ինչպե՞ս էր ձևավորվում: **3.** Ի՞նչն էր բնորոշ միջնադարյան քաղաքների արհեստներին: Ո՞րն էր համբարության գլխավոր խնդիրը: **4.** Ո՞րն էր առևտրի զարգացման գլխավոր պատճառը: Եվրոպական երկրների առևտուրը ո՞ր շրջաններում էր կենտրոնացած XI–XV դարերում: Ի՞նչ է գիլդիան:

§ 3. ԴԱՍԱՅԻՆ ՄԻԱՂԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ

Ավատատիրական հասարակության դասերը: Միջնադարյան մտածողները գտնում էին, որ հասարակությունը բաղկացած է երեք դասերից, և յուրաքանչյուր մարդ պատկանում է դրանցից որևէ մեկին: Առաջին դասը կազմում էին **հոգևորականները** (աղոթողներ), երկրորդը՝ **ավատատերերը** (կռվողներ), երրորդը՝ **գյուղացիները** և **քաղաքացիները** (աշխատողներ):

XI դ. Արևմտյան Եվրոպայում ավատատերերի դասը դարձել էր արտոնյալ խավ, որին պատկանելը որոշվում էր միայն ծնունդով: Քաղաքական աստիճանակարգության մեջ ավատատերերի զբաղեցրած աստիճանը կախված էր հողատարածքի չափերից և կարգավիճակից, այսինքն՝ ինչի համար էին այդ հողը ստացել:

Հոգևորականությունը առաջին դաս կոչվելու իր իրավունքը բացատրում էր նրանով, որ իրենք միջնորդ են Աստծո և մարդու միջև: Եկեղեցին ևս խոշոր հողատեր էր: Եկեղեցու և հոգևորականների կարիքները բավարարելու համար պետությունը եկեղեցուն հանձնեց հսկայական հողատիրույթներ: Առանձին անձինք ևս հոգու փրկության և մեղքերի թողության համար եկեղեցուն հողեր էին նվիրում: Բոլոր բնակիչները պարտավոր էին եկեղեցուն հարկ վճարել՝ բերքի մեկ տասներորդ մասը (տասանորդ):

Եկեղեցին դարձավ ավատատեր, իսկ հոգևոր ավատատերերը ներառվեցին ավատատիրական աստիճանակարգության մեջ: Նրանք ևս ունեին իրենց վասալները: Բարձրաստիճան հոգևորականները զբաղվում էին նաև պետության

կառավարման գործերով: Գոյություն ունենալիս առանձին հոգևոր աստիճանակարգություն (նվիրապետություն): Այն գլխավորում էր պապը և ուներ ինը աստիճան:

Քաղաքների, արհեստների և առևտրի զարգացումը, քաղաքների պայքարը սենյորների դեմ հիմք դարձան *քաղաքային դասի* ձևավորման համար: Նոր դասի հիմնական զբաղմունքը արհեստն էր և առևտուրը: Քաղաքային դասն ուներ մի շարք արտոնություններ, մասնավորապես անձնական ազատություն, մասնակցություն քաղաքի կառավարմանը:

Գույքային և սոցիալական անհավասարություն կար նաև *քաղաքային դասի* ներսում: Աստիճանաբար ձևավորվում էր հարուստների խավը, որի անդամներին սկսեցին անվանել *բյուրգերներ*:

Ավատատիրական հասարակության դասերի ձևավորումից հետո թագավորը ստիպված էր երկիրը կառավարել նրանց հետ համատեղ: *Այսպես ձևավորվեց նոր տիպի պետություն՝ դասային միապետություն:*

Անգլիական խորհրդարանը: XIII դ. Անգլիայի քաղաքական և տնտեսական զարգացումը տանում էր դեպի պետության հետագա կենտրոնացում: Պետության կենտրոնացումը Անգլիայում տեղի ունեցավ քաղաքական երկարատև պայքարի, մասնավորապես քաղաքացիական պատերազմի միջոցով:

Քաղաքական պայքարի առաջին շրջանը կապված էր *Հովհան Անհողի-նի* կառավարման հետ (1199–1216 թթ.): Նա բռնագրավում էր իրեն ոչ ցանկալի բարոնների հողերը, ձեռքակալում և մահապատժի էր ենթարկում նրանց: Դժգոհությունը թագավորից էլ ավելի մեծացավ, երբ անգլո-ֆրանսիական

պատերազմում Անգլիան պարտություն կրեց և հրաժարվեց Ֆրանսիայում գտնվող իր տարածքների մեծ մասից: Հովհան Անհողինը հակամարտության մեջ մտավ նաև Ինոկենտիոս III պապի հետ և պարտություն կրեց: Նա ստիպված իրեն ճանաչեց պապի վասալը: Սա խորացրեց դժգոհությունը, որը վերածվեց զինված ապստամբության: **1215 թ.** ապստամբները մտան Լոնդոն և թագավորին ներկայացրին իրենց պահանջները՝ *Ազատությունների մեծ հրովարտակը*: Հովհան Անհողինը ստորագրեց հրովարտակը, որը բաղկացած էր 63 հոդվածներից: Սա միջնադարյան Անգլիայի *Սահմանադրությունն* էր: Թագավորը պարտավորվում էր վասալներից չվերցնել սահմանված հարկից ավելին, չխառնվել բարձրաստիճան հոգևորականների ընտրություններին:

Սակայն Հովհան Անհողինի որդին՝ Հենրիխ III-ը, հրաժարվեց հրովարտակի պահանջները կատարելուց: Անգլիայում սկսվեց քաղաքացիական պատերազմի նոր փուլ: Հենրիխ III-ը պարտություն կրեց: Ապստամբների առաջնորդ *Սիմոն դը Մոնֆորը* Լոնդոնում **1265 թ.** հրավիրեց ժողով, որին, բացի բարոններից, մասնակցում էին նաև յուրաքանչյուր կոմսությունից երկու ասպետ և խոշոր քաղաքներից երկու քաղաքացի: Այս ներկայացուցչական ժողովն էլ ստացավ *խորհրդարան* անվանումը: Չնայած ապստամբությունը պարտություն կրեց, խորհրդարանը շարունակեց իր գոյությունը:

XIV դ. խորհրդարանը բաժանվեց երկու պալատի (ատյան)՝ *Վերին* (Լորդերի) և *Ստորին* (Համայնքների): Առաջինում նիստեր էին անում բարոնները և

հոգևորականները, իսկ երկրորդում՝ ասպետներն ու քաղաքացիները:

Գլխավոր շտատներ: Ֆրանսիայում թագավորական իշխանության ուժեղացման հետևանքով պայքար սկսվեց արքունիքի և պապականության միջև: **Ֆիլիպ IV Գեղեցիկը** (1285–1314 թթ.) սահմանափակեց եկեղեցու դատական և գույքային իրավունքները: Սա առաջացրեց պապի դժգոհությունը: Ֆիլիպ IV-ը արգելեց նաև Ֆրանսիայից ոսկու և արծաթի արտահանումը պապական արքունիք: Հակասություններն ավելի խորացան, երբ պապը հայտարարեց, որ աշխարհիկ իշխանությունը պետք է ենթարկվի հոգևոր իշխանությանը: Հասարակության աջակցությունը ստանալու համար Ֆիլիպ IV-ը **1302 թ.** հրավիրեց **Գլխավոր շտատներ**, որտեղ ներկայացված էին երեք դասեր (շտատներ)՝ հոգևորականներ, ազնվականներ, քաղաքացիներ: Յուրաքանչյուր քաղաք ուղարկել էր երկու ներկայացուցիչ:

Գլխավոր շտատները հրավիրվում էին թագավորի նախաձեռնությամբ և քննարկում էին նրան ֆինանսական աջակցություն ցույց տալու հարցը: Գլխավոր շտատների առաջացումով Ֆրանսիայում ավարտվեց պետության նոր տիպի՝ դասային միապետության կազմավորումը:

Դասային ներկայացուցչական միապետություն առաջացավ նաև **Իսպանիայում**: Ներկայացուցչական մարմինը կոչվում էր **Կորտեսներ**:

Ազգային պետությունների ձևավորումը: Վաղ միջնադարում սկսվեց ժամանակակից Եվրոպայի ժողովուրդների կազմավորումը: Ժողովուրդների մեծ գաղթը, նորմանների և քոչվորների տեղաշարժերն անընդհատ փոխում էին մարդկանց

Ֆիլիպ IV Գեղեցիկ

տարաբնակեցման սահմանները: Տեղաշարժերի հետևանքով տեղաբնիկների հետ բնակություն էին հաստատում տարբեր ցեղեր և ժողովուրդներ: Այսպես Անգլիայում, տեղաբնիկ կելտերից բացի, բնակություն հաստատեցին գերմանացիները և նորմանները: XI դ. սկսած էթնիկական խմբերի տեղաշարժերը Եվրոպայում հիմնականում դադարեցին: Սկսվեց տարբեր ցեղերի և ժողովուրդների միավորման և առանձին ժողովուրդների ձևավորման երկարատև գործընթացը: Որևէ ժողովրդի կազմավորման կարևորագույն նախապայմաններից մեկը միասնական լեզվի ձևավորումն է: Նրա շնորհիվ է ստեղծվում միատարր մշակութային միջավայր: Այսպես՝ մինչև XI–XII դդ. Անգլիայում գոյություն ունեին տարբեր լեզուներ: Շուտով Լոնդոնի բարբառի հիման վրա ձևավորվեց անգլերենը: Այն դարձավ գրական և խոսակցական լեզու ամբողջ Անգլիայի համար:

Եվրոպայի այն երկրներում, որտեղ ընթանում էր ժողովուրդների կազմավորման գործընթացը, գուգահետաքար

ձևավորվում էին **ազգային պետություններ**: Նման պետության մեջ բնակչության

բացարձակ մեծամասնությունը խոսում էր նույն լեզվով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ դասերից էր կազմված միջնադարյան հասարակությունը: Քաղաքական աստիճանակարգության հիմքում ի՞նչն էր դրված: Ինչպե՞ս էին հիմնավորում հոգևորականները առաջին դաս կոչվելու իրենց իրավունքը: Ե՞րբ ձևավորվեց քաղաքային դասը: Ովքե՞ր էին բյուրգերները:
2. Ե՞րբ է ընդունվել Ազատությունների մեծ հրովարտակը և ի՞նչ էր այն սահմանում: Ո՞ւմ նախաձեռնությամբ և ե՞րբ գումարվեց Անգլիայի խորհրդարանը:
3. Ի՞նչ պայմաններ նպաստեցին Ֆրանսիայում դասային միապետության ստեղծմանը: Ո՞վ և ե՞րբ է հրավիրել Գլխավոր շտատները:
4. Ազգային պետությունների ձևավորումը Եվրոպայում ե՞րբ է սկսվել, ո՞րն էր դրանց առաջացման գլխավոր նախապայմանը:

§ 4. ԴԱՍԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՄՇԱԿՈՒՅՅԸ: ՎԱՂ ՎԵՐԱՇՆՈՒՆԴԸ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ

Կրթական համակարգը: XI դ. Արևմտյան Եվրոպայում սկսվում է կրթական համակարգի վերելքը: Դպրոցները բաժանվում են երեք աստիճանների՝ **ժխական** (գյուղական), **տաճարային** (քաղաքի տաճարներին կից) և **վանական**: Բոլոր դպրոցները պատկանում էին եկեղեցուն, որը որոշում էր նրանց կրթական ծրագրերը և դասավանդվող առարկաների ցանկը:

Քաղաքների առաջացման, արհեստների և առևտրի զարգացման հետ կապված՝ առաջանում էին **մասնավոր, համաքաղաքային** և **գիղիական** դպրոցներ, որոնք եկեղեցու իրավասությունից դուրս էին, ուստի իրենք էին որոշում դասավանդվող առարկաների ծրագրերը:

XII–XIII դդ. Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսական և մշակութային կյանքի վերելքը, Արևելքի մշակույթների հետ ծանոթությունը փոփոխություններ առաջացրեց նաև կրթության բնագավառում: Տաճարային դպրոցները վերածվում էին համաքաղաքային դպրոցների, ապա՝ համալսարանների:

XIII դ. համալսարաններ բացվեցին Բոլոնիայում, Փարիզում, Օքսֆորդում: Արդեն XIV դ. Եվրոպայում կար շուրջ 60 համալսարան:

Համալսարանն ուներ իրավական, տնտեսական և վարչական ինքնավարություն, որը հատուկ հրովարտակով նրան էր շնորհում թագավորը կամ պապը:

Համալսարանն ուներ ֆակուլտետներ (բաժանմունքներ): «Կրտսեր» ֆակուլտետում, որտեղ սովորելը պարտադիր էր բոլոր ուսանողների համար, ուսումնասիրում էին «յոթ ազատ արվեստները»: Ապա գալիս էին «ավագ» ֆակուլտետները՝ իրավաբանական, բժշկական, աստվածաբանական:

Պատմական ափանդույթը: Յուրաքանչյուր պատմական ժամանակաշրջան ունի իր աշխարհընկալումը բնության, ժամանակի, տարածության և հասարակության մասին: Դասական միջնադարի մշակույթում կարևոր դեր էին խաղում պատմության վերաբերյալ պատկերացումները: Պատմությունը դեռևս գիտություն չէր, ուստի տարբեր ժանրերի

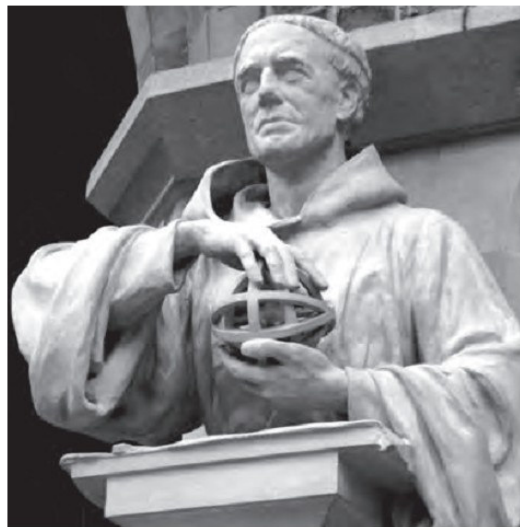
պատմական աշխատությունները՝ ժամանակագրություններ, տարեգրություններ, թագավորների և սրբերի վարքեր գրելը բանահավաքների գրադմունքն էր: Միջնադարի ժամանակագիրները և տարեգիրները, որոնք իրենց աշխատությունները սկսում էին արարչագործությունից, փորձում էին հասարակության պատմության տարբեր դարաշրջաններ համադրել իրար հետ:

Մեծ թվով ժամանակագրություններ ստեղծվեցին՝ կապված խաչակրաց արշավանքների հետ: Չորրորդ խաչակրաց արշավանքին է նվիրված «Կոստանդնուպոլսի գրավումը» աշխատությունը, որի հեղինակը արշավանքի առաջնորդներից **Վիլարդունն** էր:

XIII դ. երկրորդ կեսից հրապարակ է գալիս պատմության շարադրման նոր ժանր՝ պատմական հուշագրությունը: Դրանց մեջ առավել կարևոր է Լյուդովիկոս XI-ի խորհրդական **Ֆիլիպ դ'Կոմինի** «Հուշագրությունը»:

Սքոլաստիկա: XI–XIII դդ. տաճարային դպրոցներում և համալսարաններում ձևավորվում է սքոլաստիկան (հունարեն սքոլա՝ «դպրոց» բառից): Սքոլաստիկան կրոնական փիլիսոփայություն էր, որը դասավանդում էին համալսարանում:

XII դ. հայտնի սքոլաստ փիլիսոփան **Պետրոս Աբելյարն** էր: Նա գտնում էր, որ հավատի հետ կապված խնդիրները հասկանալու համար անհրաժեշտ է դիմել նաև բանականությանը: Հավատալու համար հարկավոր է հասկանալ: Աբելյարի կարծիքով՝ անտիկ փիլիսոփայությունը օգտակար է ճշգրիտ գիտելիքներ ձեռք բերելու համար: Նրա գաղափարները եկեղեցու համար վտանգավոր էին, ուստի նրա հայացքները դատապարտվեցին:

Ռոջեր Բեկոն

Սակայն Աբելյարի գաղափարները լայն տարածում գտան, ուստի եկեղեցին որոշեց դրանց մի մասը ներառել աստվածաբանության մեջ: Այս խնդիրը լուծեց XIII դ. ականավոր սքոլաստ **Թոմաս Աքվինացին** իր «Աստվածաբանության հանրագումար» աշխատության մեջ: Այստեղ նա հավաքել էր միջնադարում կուտակված բոլոր գիտելիքները աշխարհի, Աստծո և մարդու մասին: Նա չմերժեց բանականության ճանապարհով ձեռք բերած գիտելիքների ճշմարտացիությունը, սակայն գտնում էր, որ դրանք պետք է ծառայեն հավատին:

Ճշմարիտ գիտելիքի ձեռքբերման այլ ճանապարհ առաջարկեց անգլիացի **Ռոջեր Բեկոնը**, որը դասավանդում էր Փարիզի և Օքսֆորդի համալսարաններում: Նրա կարծիքով՝ ճշմարտությունը գտնելու համար հավատը և բանականությունը բավարար չեն, անհրաժեշտ է դրան հասնել նաև փորձի միջոցով: Իր ամբողջ գիտական կյանքը նա անցկացրեց քիմիական նյութեր ուսումնասիրելով և ֆիզիկայի բնագավառում փորձեր կատարելով:

Նա Եվրոպայում առաջինը կազմեց վառողի բաղադրագիրը, բացատրեց ծիածանը որպես անձրևի կաթիլներում արևի ճառագայթների բեկման երևույթ:

Վաղ վերածնունդը Իտալիայում:

Արևմտյան Եվրոպայի մի շարք երկրներում սկսեց ձևավորվել քաղաքային մշակույթը: Եթե եկեղեցական մշակույթում (գրականություն, արվեստ) թեմաները և կերպարները հիմնականում վերցվում էին Սուրբ Գրքից, ապա քաղաքային մշակույթի համար հիմք էր ծառայում շրջակա միջավայրը: Քաղաքներում բացվում էին աշխարհիկ դպրոցներ, որոնք խախտում էին եկեղեցու դարավոր մենաշնորհը կրթության կազմակերպման բնագավառում: Աշխարհիկ մտավոր խավը փորձում էր մշակույթը դուրս բերել եկեղեցու վերահսկողությունից: Ձևավորված մշակութային ուղղությունը ստացավ **Վերածնունդ** անվանումը: Նոր ուղղության խնդիրն էր ձևավորել համակողմանի զարգացած մարդ, որն ունակ էր հաճույք ստանալու բնությունից, արվեստից և մարդկային փոխհարաբերություններից: Նրան խորթ պետք է լիներ եկեղեցու քարոզած ձգնակեցությունը, որը պահանջում էր հրաժարվել երկրային կյանքի հաճույքներից հանուն անդրշիրիմյան կյանքի:

Մինչև Վերածննդի մշակույթի երևան գալը միջնադարի մտածողները հիմնականում գրում էին Աստծո մասին, ուստի իրենց խնդիրը համարում էին Աստծու գործունեության պարզաբանումը և ճանաչումը: Վերածննդի գործիչներն ուսումնասիրում էին ոչ միայն Սուրբ Գիրքը, այլև անտիկ հեղինակներին, որոնց ուշադրության կենտրոնում հիմնականում մարդն էր: Սրա ազդեցությամբ Վերածննդի գիտնականները սկսեցին հետաքրքրու-

թյուն դրսևորել մարդու և նրա երկրային կյանքի նկատմամբ: Այստեղից էլ այդ մշակույթի մյուս անվանումը՝ **հումանիզմ** (մարդասիրություն):

Մշակույթում նոր ուղղության ականավոր ներկայացուցիչներից մեկը Ֆլորենցիայի բանաստեղծ և քաղաքական գործիչ **Դանթե Ալիգիերին** էր (1265–1321 թթ.): Դանթեի ստեղծագործությունների թագնու պսակը «Աստվածային կատակերգություն» պոեմն է:

Առաջին հումանիստը իտալացի բանաստեղծ **Ֆրանչեսկո Պետրարկան** էր (1304–1374 թթ.): Նա քննադատում էր սքոլաստիկան և բարձր էր գնահատում բանասիրությունը, ճարտասանությունը և պոեզիան, քանզի նրանց ուշադրության կենտրոնում մարդն է: Պետրարկայի գաղափարները շարունակեցին **Ջովաննի Բոկասչոն** և **Կոլյուչո Սալյուտատին**: Բոկասչոյի ստեղծագործություններից առավել ուշագրավը «Դեկամերոնն» է: Հեղինակի կարծիքով՝ մարդկային արժանապատվությունը պայմանավորված է ոչ թե ծնունդով, այլ բարոյական կատարելությամբ և փառավոր գործերով:

Վաղ վերածննդի մշակույթում ծաղկում ապրեցին նաև նկարչությունը, քանդակագործությունը, ճարտարապետությունը: Հարուստ քաղաքացիների համար կառուցում էին նրբաձաշակ պալատներ ու դղյակներ: Ճարտարապետները եկեղեցական շինությունները կառուցում էին աշխարհիկ ոճով:

Վաղ վերածննդի նշանավոր ճարտարապետը **Ֆիլիպո Բրունելլեսկին** էր (1377–1446 թթ.): Նա մաթեմատիկական և երկրաչափական հաշվարկների հիման վրա լուծեց Ֆլորենցիայի Մայր տաճարի գմբեթի կառուցման շինարարության

Սանդրո Բոտիչելի. «Գարուն»

հետ կապված բարդ խնդիրները: Անտիկ ճարտարապետության ոճը համադրեց ռոմանական և գոթական ճարտարապետության հետ և ստեղծեց ճարտարապետական նոր ոճ:

Վերածննդի գեղանկարչության հիմնադիրը **Ջոտտոն** է (1266–1337 թթ.): Իր նկարներում նա վառ գույներով պատկերում է մարդկանց՝ իրենց ուրախություններով ու վշտերով: Նրա նկարներում պարզ երևում են մարդկանց դիմագծերը, կեցվածքը և դեմքի արտահայտությունը:

Վաղ վերածննդի ամենամեծ նկարիչը **Սանդրո Բոտիչելին** էր (1445–1510 թթ.): Նրա հայտնի նկարներից են «Գարունը» և

«Վեներայի ծնունդը»: Նկարների թեման վերցված է անտիկ առասպելաբանությունից, սակայն կերպարներն օժտված են իրական, մարդկային դիմագծերով:

Վաղ վերածննդի ամենանշանավոր քանդակագործը **Դոնաթելլոն** էր (1386–1466 թթ.): Նրան են պատկանում դիմանկարային բնույթի մի շարք քանդակներ: Դոնաթելլոյի աշխատանքներից աչքի են ընկնում «Դավթի» և «Մարիա Մագթադինացու» արձանները: Դիմանկարային քանդակի երևան գալու շնորհիվ քանդակագործությունն առանձնացավ ճարտարապետությունից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կրթության ինչ համակարգ էր գործում Եվրոպայում՝ սկսած XI դարից: Ինչ տիպի դպրոցներ կային: Նշե՞ք միջնադարյան Եվրոպայի նշանավոր համալսարանները: **2.** Ո՞ր գիտությունն էր առավել կարևորվում դասական միջնադարում. ինչո՞ւ: Պատմական բնույթի աշխատություններից ո՞ր տիպն էր տարածված՝ սկսած XII դարից: **3.** Ի՞նչ է սքոլաստիկան: Ո՞վ էր Աբելյարը, ինչ տեղ էր հատկացնում քանականությանը: Ներկայացրե՞ք Թոմմա Աբվինացու գաղափարները: Ո՞վ էր Ռոջեր Բեկոնը, ինչ գաղափարներ էր առաջ քաշում նա: **4.** Ո՞րն էր մշակույթի նոր ուղ-

ղության խնդիրը: Նշե՞ք Վաղ վերածննդի մի քանի ականավոր ներկայացուցիչների և նրանց ստեղծագործությունները:

§ 5. ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՆ IX–XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Մակեդոնական (Հայկական) վերածնունդը: Ռազմավարչական բարեփոխումները, պատկերամարտական շարժումը, ավատատիրական հարաբերությունների ձևավորումը նախապատրաստեցին կայսրության վերելքը, որն անվանում են Մակեդոնական (Հայկական) վերածնունդ: Այն ժամանակագրորեն համընկնում է **Մակեդոնական արքայատան** կառավարման շրջանի (867–1056 թթ.) հետ: Վերելք ապրեցին գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունը և առևտուրը:

IX դ. կեսերից Բյուզանդիայում սկսվեց նաև քաղաքների վերելքը: Հին քաղաքների կողքին առաջացան նոր քաղաքներ:

Մակեդոնական կայսրերը հաջողությունների հասան արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Արաբական խալիֆայության թուլացման հետևանքով Բյուզանդիան հետ գրավեց Հյուսիսային Միջագետքը, Ասորիքը, Պաղեստինը և Փոքր Ասիայի արևելքը: **Վասիլ (Բարսեղ) II կայսրը** (976–1025 թթ.) նվաճեց նաև Բուլղարական թագավորությունը: Ամբողջ Բալկանյան թերակղզին՝ մինչև Դանուբ գետը, կրկին մտավ կայսրության կազմի մեջ: Բյուզանդիան գրավեց նաև Հայաստանի և Վրաստանի մի մասը: Բացի ռազմական գործողություններից, մակեդոնական կայսրերը սկսեցին կենսագործել պատրիարք Փոթիոսի ծրագիրը: Նա գտնում էր, որ կայսրության սահմանները անվտանգ դարձնելու համար անհրաժեշտ էր այնտեղ բնակվող ոչ քրիստոնյա ժողովուրդներին դարձնել քրիստոնյա:

Այս նպատակով Բուլղարիա, Մեծ Մորավիա, Ռուսիա ուղարկվեցին քարոզիչներ:

Մակեդոնական արքայատան կառավարման վերջին շրջանում Բյուզանդիան կրկին անկում ապրեց: Բյուզանդիայի համար հայտնվեցին նոր թշնամիներ՝ Արևելքում՝ թյուրք-սելջուկները, իսկ Բալկանյան թերակղզում՝ պեչենեգները:

Այս ժամանակ տեղի ունեցավ ևս մեկ իրադարձություն, որը խոր հետքեր թողեց կայսրության և հույն ժողովրդի ճակատագրի վրա: Օգտվելով կայսրության թուլացումից՝ Հռոմի պապը իր ենթակայության տակ վերցրեց Հարավային Իտալիայում գտնվող հունական եկեղեցին: **1054 թ.** պապի դեսպանները պահանջեցին, որ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը հրաժարվի Բուլղարիայի և Իլիրիայի եկեղեցիներից: Ստանալով բացասական պատասխան՝ նրանք բանադրեցին պատրիարքին: Վերջինս իր հերթին բանադրեց դեսպաններին: Այսպես քրիստոնեական եկեղեցին պառակտվեց:

XI դ. երկրորդ կեսին կայսրության ճակատագիրը որոշվում էր Արևելքում: **1071 թ. Մանսզկերտի** ճակատամարտում թյուրք-սելջուկները պարտության մատնեցին բյուզանդացիներին: Գերի ընկավ Ռոմանոս IV Դիոգենես կայսրը: Սելջուկները գրավեցին Հայաստանը, այնուհետև՝ Փոքր Ասիայի մեծ մասը, որտեղ հիմնեցին իրենց պետությունը՝ Իկոնիայի սուլթանությունը: Նույն ժամանակ նորմանները գրավեցին Բյուզանդիայի վերջին տիրույթները Հարավային Իտալիայում: Կայսրության դրությունը

օրհասական էր: Պեչենեգները մոտեցել էին Բոսֆորի նեղուցի եվրոպական ափերին, իսկ սելջուկները՝ ասիականին:

Չորրորդ խաչակրաց արշավանքը և Բյուզանդիան: Բյուզանդական կայսրության վերելքի վերջին շրջանը կապված էր **Կոմնինոսների** կառավարման հետ (1081–1185 թթ.): Նրանք կարողացան վերադարձնել Բյուզանդիայից խլված տարածքների մեծ մասը և վերականգնել կայսրության նախկին հզորությունը: Սակայն մոտ մեկ դար անց կայսրության դրությունը նորից սկսեց վատանալ: Հունգարները գրավեցին Դալմաթիան: Իրենց անկախությունը վերականգնեցին սերբերը և բուլղարները:

Ներքին պայքարից թուլացած Բյուզանդիան դարձավ խաչակրաց չորրորդ արշավանքի գոհ: 1204 թ. ապրիլի 13–ին խաչակիրները գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը և ստեղծեցին իրենց պետությունը՝ **Լատինական կայսրությունը (1204–1261 թթ.):**

Միայն **1261 թ.** Նիկեական կայսր **Միքայել VIII Պալեոլոգոսին** հաջողվեց գրավել Կոստանդնուպոլիսը և վերականգնել կայսրությունը: Սակայն Բյուզանդիան արդեն երբեմնի հզոր և ընդարձակ պետությունը չէր: Ծանր էր նաև Բյուզանդիայի արտաքին քաղաքական իրավիճակը:

Բյուզանդական կայսրության անկումը: XIV դ. վերջին և XV դ. սկզբին Բյուզանդիան սկսեց անկում ապրել: Ժողովրդական ապստամբությունները և գահակալական կռիվները թուլացրին կենտրոնական իշխանությունը, ուստի կայսրությունը չկարողացավ դիմագրավել նորահայտ նվաճողներին՝ թուրք-օսմաններին: **1331 թ.** թուրքերը գրավեցին **Նիկեա քաղաքը**, իսկ **1352 թ.** անցան

Դարդանելը և հաստատվեցին նեղուցի եվրոպական ափին: Շուտով թուրքերը գրավեցին Ադրիանուպոլիսը և այն դարձրին Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք: Սերբիան և Բուլղարիան չկարողացան կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը: **1389 թ. Կոսովոյի դաշտում** տեղի ունեցած ճակատամարտում սերբերը ծանր պարտություն կրեցին: Շուտով թուրքերը նվաճեցին նաև Բուլղարական թագավորությունը:

Թուրքական նվաճումների արդյունքում Բյուզանդիան կորցրեց իր տարածքների մեծ մասը:

1396 թ. թուրքերի դեմ կազմակերպված խաչակրաց արշավանքն ավարտվեց խաչակիրների ծանր պարտությամբ: Բյուզանդական կայսրը օգնության համար մեկնեց Արևմտյան Եվրոպա, սակայն օգնություն չստացավ:

1452 թ. թուրքերը նախապատրաստվեցին Կոստանդնուպոլսի գրավմանը: Նրանք մայրաքաղաքը շրջափակեցին և ծովից, և ցամաքից: Սուլթան **Մեհմեդ II-ը** ուներ շուրջ 200 հազար զինվոր և առաջնակարգ հրետանի: Մայրաքաղաքի մեկ պաշտպանին ընկնում էր շուրջ 20 պաշարող: Չնայած բնակչության հերոսական դիմադրությանը՝ թուրքերը **1453 թ. մայիսի 29-ին** գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը: Վերջին կայսր **Կոստանդին XI Պալեոլոգոսը** սպանվեց ճակատամարտում: Կոստանդնուպոլսի անկումով Բյուզանդական կայսրությունը դադարեց գոյություն ունենալուց: Կոստանդնուպոլիսը դարձավ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք (հետագայում վերանվանվել է Ստամբուլ):

Բյուզանդիայի և Բալկանյան թերակղզու մյուս երկրների թուրքական նվաճումը բացասական հետևանքներ ունե-

ցավ այստեղ բնակվող ժողովուրդների ճակատագրի համար: Նրանց տնտեսական, քաղաքական և մշակութային զարգացումը երկար ժամանակ կասեցվեց:

Դասական շրջանի բյուզանդական մշակույթը: IX դարում բյուզանդական մշակույթը նորից վերելք ապրեց, որը շարունակվեց մինչև խաչակրաց չորրորդ արշավանքը: IX–XIII դդ. մշակութային վերելքը հայտնի է «Մակեդոնական» և «Կոմնինոսյան» վերածնունդներ անուններով:

Կոստանդնուպոլսում IX դ. բացվում է բարձրագույն դպրոց, որտեղ աստվածաբանության հետ մեկտեղ դասավանդում էին աշխարհիկ գիտություններ: **1045 թ. Կոստանդնուպոլսում** բացվեց **համալսարան**, որն ուներ երկու ֆակուլտետ՝ իրավաբանական և փիլիսոփայական: Մայրաքաղաքում բացվեց նաև «Պատրիարքական ակադեմիա», որտեղ պատրաստում էին բարձրաստիճան հոգևորականներ:

Առավել բարձր զարգացում ապրեցին բնական գիտությունները, մասնավորապես մեխանիկան, մաթեմատիկան, քիմիան: IX դ. Բյուզանդիայում սկսում են կիրառել հնդկական թվերը՝ արաբական գրությամբ: IX դարում է ստեղծագործել նշանավոր գիտնական **Լևոն Մաթեմատիկոսը**: Նրան մեծ համբավ բերեց լուսային հեռագրի հայտնագործումը: Դրա միջոցով ընդամենը մի քանի ժամ հետո մայրաքաղաքում իմանում էին կայսրության արևելյան սահմաններում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին: Նա առաջին անգամ տառանիշերն օգտագործեց որպես պայմանական նշաններ:

IX–XIII դդ. մեծ վերելք էր ապրում նաև բյուզանդական **գրականությունը**:

Պատրիարք **Փոթիոսը**, անտիկ հեղինակների 280 աշխատություններից անելով քաղվածքներ, կազմում է ժողովածու, որը կոչվում է «Բազմաթիվ գրքերի նկարագրություն»: Անտիկ գրողների կորած շատ աշխատություններ մեզ են հասել այս քաղվածքների շնորհիվ:

Արաբների դեմ մղված պայքարում բյուզանդացիների հերոսական սխրագործությունների մասին ժողովրդի հյուսած երգերի հիման վրա ստեղծվեց **Դիզենիս Ակրիտասին** նվիրված վիպերգը: Այստեղ փառաբանում են բյուզանդական ռազմիկի սխրագործությունները արաբների դեմ մղվող պայքարում:

Բարձր զարգացման հասավ **պատմագրությունը**: Պատմական տեղեկություններ են պահպանվել **Կոստանդին III Ծիրանածին** կայսեր «Պետության կառավարման մասին» և «Թեմերի մասին» աշխատություններում:

«Կոմնինոսյան» վերածննդի պատմագրության մեջ աչքի ընկնող տեղ է զբաղեցնում **Աննա Կոմնինայի** «Ալեքսիադա» երկը: Նա Ալեքսիոս I Կոմնինոս կայսեր դուստրն էր, և «Ալեքսիադա» աշխատությունը կայսեր կենսագրությունն է: Աշխատության մեջ մանրամասն շարադրված են խաչակրաց առաջին արշավանքը և նորմանների դեմ Ալեքսիոս I-ի մղած պատերազմները:

1204 թ. կայսրության տրոհումից հետո բյուզանդական մշակույթը նորից անկում ապրեց: Կայսրության վերականգնումից հետո սկսվեց մշակութային նոր վերելքը, որը հայտնի է «Պալեոլոգոսների վերածնունդ» անվանումով:

Այդ ժամանակ բյուզանդական մշակույթում մեծ զարգացում ապրեց **փիլիսոփայությունը**: Ճանաչողության մեջ

Քրիստոսը առաքյալների հետ. սրբապատկեր
Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիայի տաճարում

հավատի առաջնայնության կարևորությունը պաշտպանում էր **Գեորգի Պապանան** (1297–1359 թթ.): Նա գտնում էր, որ մարդը ճանաչողության կարող է հասնել աղոթքի ժամանակ մտքի ճառագման ճանապարհ-

ով: Նրա ուսմունքի դեմ հանդես եկավ վանական **Վարդիանը** (XIII–XIV դդ.): Նա պաշտպանում էր հավատի նկատմամբ բանականության առաջնայնության գաղափարը և համարում էր, որ ճշմարիտ գիտելիք կարելի է ձեռք բերել միայն բանականության միջոցով:

XIV դ. բյուզանդական պատմագրության մեջ ձևավորվում է **պատմական հուշագրությունը**, որի նշանավոր ներկայացուցիչներից է **Տովհան VI Կանտակուզինոս** կայսրը: Բյուզանդական պատմագրության վերջին ներկայացուցիչը **Դուկասն** էր, որն իր «Պատմության» մեջ շարադրել է Բյուզանդական կայսրության վերջին օրերի պատմությունը:

Բյուզանդական մշակույթը ժառանգեցին հույները և այն դարձրին իրենց ազգային մշակույթը: Բյուզանդական մշակույթի ավանդույթները շարունակեցին ոչ միայն ուղղափառ (Բուլղարիա, Սերբիա, Ռուսիա), այլև կաթոլիկ Եվրոպայի երկրներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Մակեդոնական արքայատան օրոք ինչ ներքին և արտաքին հաջողություններ ունեցավ կայսրությունը: Պարզաբանե՞ք XI դ. երկրորդ կեսին Բյուզանդիայի թուլացման պատճառները: **2.** Ինչո՞ւ էր խաչակիրների՝ Բյուզանդիայում ստեղծած պետությունը կոչվում Լատինական կայսրություն: Ուրիշ ինչ պետություններ ստեղծվեցին կայսրության տարածքում: **3.** Ինչո՞ւ Բյուզանդիան չկարողացավ դիմագրավել թուրք օսմաններին: Ե՞րբ թուրքերը գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը: Որո՞նք էին օսմանյան նվաճումների հետևանքները: **4.** Ինչ անուններով է հայտնի IX–XIII դարերի մշակութային վերելքը Բյուզանդիայում: Ինչ բարձրագույն դպրոցներ են բացվել Բյուզանդիայում: Ներկայացրե՞ք բնական գիտությունների զարգացման արդյունքները: **5.** Ինչ ձեռքբերումներ ունեցան գրականությունն ու պատմագրությունը IX–XIII դարերում: Ինչ խնդիր էին քննարկում բյուզանդական փիլիսոփաները: Պատմագրության մեջ ինչ նոր ուղղություն ձևավորվեց «Պալեոլոգոսների վերածննդի» շրջանում: Ովքե՞ր ժառանգեցին բյուզանդական մշակույթը:

§ 6. ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԻԱՅՈՒՄ

Սոցիալական միջավայրի կազմակերպումը: Հնագույն ժամանակներից Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում ապրում էին սլավոնական բազմաթիվ ցեղեր: Ժողովուրդների մեծ գաղթի ժամանակ նրանք տեղաշարժվեցին դեպի հարավ և արևմուտք: Հետագայում սլավոնների մի մասը շարժվեց Դնեպր գետից արևելք, իսկ մի քանի ցեղեր բնակություն հաստատեցին Բալկանյան թերակղզում: Տեղաշարժերի արդյունքում **սլավոնները բաժանվեցին երեք խմբերի՝ արևմտյան, հարավային և արևելյան:** Արևելյան սլավոնները հիմնականում բնակվում էին Արևելյան Եվրոպայի տափաստաններում և բաժանվում էին բազմաթիվ ցեղերի՝ **կրիվիչներ, վյատիչներ, պոլյաններ, դրևլյաններ** և այլն:

Սլավոնները զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ և արհեստագործությամբ: Սոցիալական միջավայրի կազմակերպման հիմնական միավորը համայնքն էր, որը հողի ընդհանուր սեփականատերն էր: Համայնքը հողերի և արոտավայրերի մի մասը բաժանում էր գյուղացիական տնտեսությունների միջև օգտագործման համար:

Ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման սկզբնական փուլում գյուղացիները ենթարկվում էին միայն պետությանը և հարկեր էին վճարում: Իշխանը իր դրուժինայի հետ շրջում էր իրեն պատկանող տարածքներում և հավաքում հարկերը: Հարկահավաքման այս ձևը կոչվում էր **պոլյուդիե:**

Ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման շրջանում ձևավորվում է մասնավոր հողատիրույթը՝ վոտչինա: Գոյություն ուներ նաև պայմանական հո-

ղատիրություն, երբ հողը հանձնվում էր որևէ ծառայության դիմաց ցմահ կամ ժառանգության իրավունքով: Սա նման էր Արևմտյան Եվրոպայում լայն տարածում գտած բենեֆիցիումին և ավատին:

Ավատատերը սովորաբար հողի մի մասը բաժանում էր առանձին հողակտորների և մշակելու համար հանձնում գյուղացիներին: Սրա դիմաց գյուղացին պարտավոր էր բնամթերքով կամ դրամով հարկեր վճարել:

Ավատատիրական պետության առաջացումը: Մինչև IX դ. կեսերը արևելյան սլավոնները ապրում էին տոհմացեղային հասարակարգում: Ցեղի կառավարման հիմնական ձևերն էին ժողովրդական ժողովը (**վեչե**), ավագների խորհուրդը և ռազմական առաջնորդը (իշխան): Վեչեին մասնակցում էին զենք կրելու ունակ բոլոր տղամարդիկ: Ավագների խորհուրդն ուներ միայն դատական իրավունքներ:

Բնակչության աճի և ցեղային միությունների առաջացման հետևանքով կառավարման այս մարմինները այլևս ի վիճակի չէին իրականացնելու իրենց գործառույթները: Ցեղային միությունը ներառում էր հսկայական տարածքներ և մի քանի հարյուր հազար մարդ, և վեչե հրավիրելը դառնում էր անհնարին: Ցեղային միության առաջնորդը հրավիրում էր ժողով, որին մասնակցում էին առանձին ցեղերի առաջնորդներ և իր անձնական դրուժինան: Ավագների խորհուրդը դարձավ ցեղային միության առաջնորդին կից խորհրդակցական մարմին:

Արևելյան սլավոնների մոտ վաղ ավատատիրական պետությունը առաջացավ **882 թ.**, երբ իշխան **Օլեգը** (882–912 թթ.) միավորեց Կիևը և Նովգորոդը: Նորաս-

տեղծ պետության սահմանները հարավում հասնում էին Սև ծով, իսկ հյուսիսում՝ Բալթիկ ծով: Նրա տարածքը կազմում էր շուրջ 1,1 մլն քառ. կմ, իսկ բնակչությունը՝ 4,5 միլիոն: Պետության գլուխ կանգնած էր Կիևի մեծ իշխանը: Ենթակա տարածքները նա կառավարում էր իր նշանակած մարդկանց կամ տեղական իշխանների միջոցով:

988 թ. իշխան Վլադիմիրը (980–1015 թթ.) քրիստոնեությունը հռչակեց պետության պաշտոնական կրոն: Նա ամուսնացավ բյուզանդական կայսր Վասիլ II–ի քրոջ՝ Աննայի հետ: Շուտով քրիստոնեությունը տարածվեց ողջ Ռուսիայում: Ռուսական եկեղեցու գլուխ կանգնած էր *միտրոպոլիտը*, որը ենթարկվում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին: Պետության և քրիստոնեության հետագա ամրապնդման համար անհրաժեշտ էր գրավոր օրենսդրություն: Այս խնդիրը լուծեց մեծ իշխան *Յարոսլավ Իմաստունը* (1019–1054 թթ.), որը ստեղծեց ռուսական առաջին գրավոր օրենսգիրքը՝ «*Ռուսկայա պրավդան*»:

Հին Ռուսիան՝ որպես միասնական պետություն, չկարողացավ երկար գոյատևել: Օգտվելով կենտրոնական իշխանության թուլացումից՝ նախկին ցեղային իշխանները այլևս չէին ենթարկվում Կիևի մեծ իշխանին: Արդեն XII դ. կային 15, իսկ XIII դ.՝ 50 անկախ իշխանություններ: Այդ պատճառով Ռուսիան չկարողացավ դիմադրել մոնղոլներին: 1237–1241 թթ. Չինգիզ խանի թոռ Բատուն նվաճեց Ռուսիայի մեծ մասը և հաստատեց մոնղոլ-թաթարական տիրապետություն: Այն սովորաբար անվանում են *Ոսկե հորդայի* տիրապետություն, քանի որ մոնղոլական կայսրության արևմտյան մասը, որին են-

թարկվում էր Ռուսիան, կոչվում էր Ոսկե հորդա: Ռուսական իշխանությունները ճանաչում էին իրենց վասալական կախվածությունը և հարկեր էին վճարում: Իրենց տարածքները կառավարելու համար իշխանները Ոսկե հորդայի խանից հատուկ հրովարտակ էին ստանում:

XIII դ. Հյուսիսարևմտյան Ռուսիայի համար մեծ վտանգ էին ներկայացնում գերմանացի խաչակիրները և Շվեդիան: **1240 թ. Նևայի գետաբերանում** ափ իջան շվեդները, սակայն Նովգորոդի 19–ամյա իշխան Ալեքսանդրը պարտության մատնեց նրանց, որի համար ստացավ Նևսկի մականունը: **1242 թ. Չուդ լճի** վրա տեղի ունեցած ճակատամարտում նա պարտության մատնեց նաև գերմանացի խաչակիրներին:

Ռուսական միասնական պետությունը: XIV դ. սկզբին Ռուսիայի քաղաքական և տնտեսական կյանքի կենտրոնը դարձավ *Մոսկվայի* իշխանությունը: Ոսկե հորդայի խաները մեծ իշխանի տիտղոսը սկսեցին շնորհել Մոսկվայի իշխաններին: Վերջիններս ստացան նաև Ռուսիայում հարկեր հավաքելու իրավունքը: Մոսկվայի իշխանությունը դարձավ այն ռազմաքաղաքական ուժը, որը կարող էր դիմազրավել Ոսկե հորդային: Այս գործում մեծ դեր խաղաց իշխան *Դմիտրին*: **1380 թ. Դոն գետի** ափին՝ *Կուլիկովոյի* դաշտում նա պարտության մատնեց մոնղոլներին: Սա բարձրացրեց Մոսկվայի իշխանության հեղինակությունը և արագացրեց նրա շուրջ ռուսական հողերի միավորումը: Մոսկվայի իշխանությանը միացվեցին Ռոստովը, Նովգորոդը, Տվերը: **1480 թ.** վերջնականապես տապալվեց Ոսկե հորդայի տիրապետությունը Ռուսաստանում:

Ռուսական պետության կազմավորումն ու ընդարձակումը XIV–XVI դդ.

Երկրի քաղաքական միավորմանը զուգահեռ տեղի էր ունենում կենտրոնացված դասային միապետության ձևավորումը: Դրա ստեղծումը կապված էր *Իվան IV Ահեղի* գործունեության հետ: 1547 թ. Իվանը թագադրվեց և ընդունեց *gusar* (կայսր) տիտղոսը:

1549 թ. նա Մոսկվայում հրավիրեց դասային ներկայացուցչական ժողով՝ *Երկրային ժողովը*: Նրան մասնակցում էին խոշոր հողատերեր (*բոյարներ*), ծառայության մեջ գտնվող ազնվականներ, բարձրաստիճան հոգևորականներ և քաղաքների ներկայացուցիչներ: Ժողովում սովորաբար քննարկում էին պետության արտաքին քաղաքականության, ֆինանսների և նոր ցարի ընտրության հետ կապված հարցեր: Իվան IV–ը ստեղծեց կառավարման համապետական մարմիններ՝ *պրիկազներ*, որոնց թիվը հասնում

էր 20–ի: Նա անցկացրեց նաև ռազմական բարեփոխումներ: Մտցվեց զինվորական ծառայության նոր կարգ՝ ըստ ծագման (ավատատերեր) և ըստ հավաքագրման (գյուղացիներ, քաղաքացիներ): Իվան IV–ի օրոք ընդարձակվեցին Ռուսաստանի սահմանները: Նա գրավեց և Ռուսաստանին միացրեց Կազանը, Աստրախանը և Արևմտյան Սիբիրը:

Պետության և եկեղեցու հեղինակության ամրապնդման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ միտրոպոլիտության փոխարեն պատրիարքության հիմնադրումը, որով ռուսական եկեղեցին այլևս չէր ենթարկվում Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին:

XVI դ. վերջին — XVII դ. սկզբին Ռուսաստանը ենթարկվեց մի շարք փորձությունների: Այդ ժամանակաշրջանը (1598–1613 թթ.) հայտնի է «խառնակ ժա-

մանակաշրջան» անունով, քանի որ Իվան IV–ի որդի Ֆյոդորի մահից հետո Ռուսաստանում սկսվեցին գահակալական կռիվներ, որոնց միջամտում էին Լեհաստանը և Շվեդիան: Լեհերը գրավեցին Մոսկվան, իսկ շվեդները՝ Նովգորոդը: Անկախության կորուստը ոտքի հանեց ժողովրդին, որն ապստամբեց և ազատագրեց Մոսկվան: 1613 թ. Մոսկվայում հրավիրվեց Երկրային ժողով, որը նոր ցար ընտրեց *Միխայիլ Ռոմանովին* (1613–1645 թթ.): Այսպես Ռուսաստանում հաստատվեց Ռոմանովների արքայատունը, որը երկիրը կառավարեց մինչև 1917 թվականը:

Ռուսական մշակույթը: Կիևյան Ռուսիայի առաջացումից և քրիստոնեության ընդունումից հետո սկսեց ձևավորվել ռուսական մշակույթը: Քրիստոնեությունը ոչ միայն միավորեց նախկին ցեղային մշակույթները, այլև հնարավորություն տվեց յուրացնելու բյուզանդական մշակույթը: IX դ. *Կիրիլ* և *Մեթոդիոս* եղբայրները ստեղծեցին սլավոնական այբուբենը, որը X դ. սկսում են օգտագործել նաև Հին Ռուսիայում:

Արևելյան սլավոնների միավորումը մեկ պետության մեջ բարձրացրեց նրանց ազգային ինքնագիտակցությունը: Այդ ժամանակ էլ հրապարակ եկավ առաջին գրավոր պատմությունը՝ *Նեստորի* «Անցած տարիների պատմությունը» տարեգրությունը: Հին Ռուսիայի պատմության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ կան «Ասք Իգորի գնդի մասին» պատմական պոեմում: Այն նվիրված է 1185 թ. իշխան Իգորի՝ ղվիչաղների դեմ կազմակերպած անհաջող արշավանքին, նրա գերությանը և փախուստին:

Ջարգացավ նաև իրավունքը: Առաջին դատաստանագրքից՝ «Ռուսկայա պրավ-

Անդրեյ Ռուբլյով. «Երրորդություն»

դայից» հետո ստեղծվեցին ևս երկու դատաստանագրքեր:

Մեծ վերելք ապրեցին նաև ճարտարապետությունը և որմնանկարչությունը: Քրիստոնեության ընդունումից հետո սկսում են կառուցել մեծ թվով վանքեր և եկեղեցիներ: Պահպանվել են XI դ. կառուցված Ս. Սոֆիայի տաճարները Կիևում և Նովգորոդում, Ս. Փրկչի տաճարը՝ Չեռնիգովում:

Կիևյան Ռուսիայի տրոհումը առանձին իշխանությունների և մոնղոլ-թաթարական տիրապետությունը խոչընդոտեցին մշակույթի հետագա զարգացմանը: Նրա վերելքը սկսվեց XIV դ. վերջից և կապված էր ռուսական հողերի միավորման հետ: Մշակույթի զարգացմանը նպաստում էին նաև ազգային ինքնագիտակցության աճը և օտար տիրապետությունից ազատագրվելու ձգտումները:

XIV դ. վերջին և XV դ. մեծ վերելք ապրեց նաև ռուսական կերպարվեստը, որը

կապված էր նշանավոր նկարիչներ *Ֆեոֆան Գրեկի* և *Անդրեյ Ռուբլյովի* ստեղծագործությունների հետ: Ազգությամբ հույն Ֆեոֆան Գրեկը Ռուսաստան քերեց բյուզանդական կերպարվեստի ավանդույթները՝ դրանց մեջ ներառելով նաև ռուսական որմնանկարչության ձեռքբերումները:

Բյուզանդական արվեստի ազդեցությամբ ռուսական կերպարվեստում մեծ զարգացում ստացավ սրբանկարչությունը (սրբապատկեր): Կերպարվեստի այս ճյուղի զարգացումը կապված էր Անդրեյ Ռուբլյովի գործունեության հետ: Նրա ստեղծած «Երրորդություն» սրբապատկերը համաշխարհային արվեստի գլուխգործոցներից է:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ տարածքներում էին բնակվում սլավոնական ցեղերը: Ի՞նչ մեծ խմբերի էին բաժանվում սլավոնները: **2.** Ե՞րբ և ինչպե՞ս առաջացավ արևելասլավոնական պետությունը: Ե՞րբ է քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվել Ռուսիայում: Ինչո՞վ են նշանավորվել իշխաններ Վլադիմիրը և Յարոսլավ Իմաստունը: **3.** Ինչո՞ւ մոնղոլներին հաջողվեց նվաճել Ռուսիայի մեծ մասը: Ի՞նչ իրադարձություններ տեղի ունեցան XIII դարում: **4.** Ո՞ր իրադարձությունը նպաստեց Մոսկվայի իշխանության հեղինակության բարձրացմանը: Համառոտ ներկայացրե՞ք ռուսական միասնական պետության ստեղծման գործընթացը: Ի՞նչ դեր է խաղացել Իվան Ահեղը Ռուսաստանի պատմության մեջ. գնահատե՞ք նրա գործունեությունը: Ինչո՞վ ավարտվեց «խառնակ ժամանակաշրջանը»: **5.** Թվարկե՞ք ռուսական մշակույթի հիմնական ուղղությունները, գործիչներին, ստեղծագործությունները:

ԳԼՈՒԽ Գ. ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 1. ՀԻՆԴՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սոցիալական միջավայրի կազմակերպումը: Հնդկաստանի բնակչության հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունն էր և արհեստագործությունը: Անասնապահությունը երկրորդական դեր ուներ: Գյուղական բնակչության կազմակերպման հիմնական միավորը համայնքն էր: Գույքային և սոցիալական շերտավորման հետևանքով աղքատացած գյուղացիները ստիպված էին իրենց հողերը գրավ դնել կամ վաճառել: Այսպես համայնքի ներսում առաջանում էին խոշոր հողատերեր և հողագուրկ ու սակավահող գյուղացիներ:

Նրանք ստիպված էին հողաբաժին վարձակալել և բերքի կեսը տալ հողատիրոջը կամ աշխատում էին նրա հողում և որպես վճար ստանում բերքի մի մասը:

Ավատատիրական հողատիրությունը և նրա հիմքի վրա կազմակերպված սոցիալական աստիճանակարգությունը Հնդկաստանում նման չէին Արևմտյան Եվրոպայում ձևավորված համակարգին: Այստեղ հիմնականում գերակշռում էր միջին և մանր հողատիրությունը: Հողի ավատատիրական սեփականությունը

նը Հնդկաստանում հանդես էր գալիս հետևյալ ձևերով.

1. Թագավորական ընտանիքին պատկանող հողեր, որոնցից ստացվող եկամուտները ծախսում էին արքունիքը պահելու համար:

2. Պետական հողեր, որոնք չէր կարելի նվիրել և վաճառել: Այս հողերը սովորաբար տրվում էին զինվորական ծառայության դիմաց:

3. Զինվորական խոշոր ավատներ, որոնք տրվում էին ցմահ և պայմանով, որ ստացողը պահեր որոշ քանակությամբ զորք, ծառայեր միապետին և հարկեր վճարեր: Սա նման էր արևմտաեվրոպական բենեֆիցիումին:

4. Վանքապատկան հողեր: Հնդկաստանում կրոնական հաստատություններին պատկանում էր հողերի մեկ հինգերորդ մասը:

5. Խոշոր հողատերերը հաճախ բարեգործական հիմունքներով հողեր էին նվիրում իրենց պալատներում ապրող գիտության և մշակույթի գործիչներին:

Հնդկաստանում կատարելության էին հասել ոսկերչությունը, զինագործությունը, մետաքսե և բամբակե գործվածքների արտադրությունը: Հնդկաստանի բնակչությունը առևտուր էր անում հարևան և հեռավոր երկրների հետ: Արտահանում էին համեմունքներ, թանկարժեք քարեր, զարդեր, գործվածքներ, անուշահոտ խեժեր:

Քաղաքական միջավայրի կազմակերպումը: Միջնադարի ընթացքում Հնդկաստանում միասնական պետություն չառաջացավ: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ այստեղ ապրում էին զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող բազմաթիվ ցեղեր ու ժողովուրդ-

ներ: Մյուս կողմից՝ բնակլիմայական պայմանների պատճառով տարբեր շրջանների միջև տնտեսական ու մշակութային ամուր կապեր չստեղծվեցին: Այս ամենի պատճառով Հնդկաստանում ձևավորվել էին քաղաքական տարբեր կենտրոններ, և ժամանակ առ ժամանակ նրանցից որևէ մեկը կարողանում էր ընդարձակվել և հզորանալ:

1206 թ. Կենտրոնական Ասիայից եկած ցեղերը Հյուսիսային Հնդկաստանում ստեղծեցին մուսուլմանական հզոր պետություն, որը ստացավ **Դելիի սուլթանություն** անվանումը: Այն գոյատևեց մինչև 1526 թ.: Սուլթանության պետական կրոնը իսլամն էր՝ սուննի ուղղությամբ, իսկ լեզուն՝ պարսկերենը: Իրենց տիրապետությունը ամրապնդելու համար Դելիի սուլթանները հովանավորում էին իսլամի տարածումը: Կարևոր պաշտոնները տրվում էին միայն մուսուլմաններին: Դատական համակարգը հանձնվել էր մուսուլման հոգևորականությանը, և գործում էր մուսուլմանական իրավունքը՝ շարիաթը: Միայն քաղաքացիական մանր գործերը, որտեղ վիճող կողմերը տեղաբնիկներ էին, վճռվում էին սովորութային իրավունքով: Իսլամին պատկանելը արտոնություններ էր տալիս, և հնդիկների մի մասը ընդունեց իսլամը:

Դելիի սուլթանության գոյության վերջին տարիներին սկսվեց եվրոպացիների ներթափանցումը Հնդկաստան: **1498 թ.** պորտուգալացիները Վասկո դա Գամայի առաջնորդությամբ ափ իջան Կալիկոթ նավահանգստում: Շուտով նրանք գրավեցին Գոյա կղզին և այն դարձրին հենակետ Հնդկաստանը գրավելու համար:

Լենկ Թեմուրի թոռ Բաբուրը 1526 թ. պարտության մատնեց Դելիի սուլթանու-

թանը և հիմնադրեց *Մեծ մողոլի կայսրությունը*: Նորաստեղծ տերությունը իր հզորության գագաթնակետին հասավ *փառիշահ Աքբարի* կառավարման (1556–1605 թթ.) ժամանակ: Նա մայրաքաղաքը Դելիից փոխադրեց *Ագրա*: Պետության ամրապնդման նպատակով նա անցկացրեց մի շարք բարեփոխումներ: Առաջնորդվելով «մեկ թագավոր, մեկ կրոն» սկզբունքով՝ Աքբարը անցկացրեց կրոնական բարեփոխում: Միապետի իշխանությունը ամրապնդելու և կրոնական տարաձայնություններին վերջ տալու նպատակով նա փորձեց միավորել իսլամն ու հինդուիզմը և ստեղծել մեկ հավատք: Նրա հռչակած «աստվածային հավատքը» լայն տարածում չգտավ, բայց նրա հիմքի վրա ձևավորվեց նոր՝ հինդուիսլամական մշակույթ: Աքբարի մահից հետո Մեծ մողոլի տերությունը սկսեց թուլանալ և մասնատվել:

Պետական կարգը: Կաստաներ: Հնդկաստանում պետության գլուխ կանգնած էր միապետը, որի իշխանությունը անսահմանափակ էր և ժառանգական: Միապետին կից գոյություն ուներ արքունի խորհուրդ, որի մեջ մտնում էին աշխարհիկ խոշոր ավատատերերը և բարձրաստիճան հոգևորականները:

Միջնադարյան Հնդկաստանի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ հասարակությունը բաժանված էր ոչ թե դասակարգերի ու դասերի, այլ կաստաների: Այս դեպքում կաստան մարդկանց միավորում էր ոչ միայն ըստ զբաղմունքի տեսակի, այլև այդ զբաղմունքը գրավոր և սովորության զրեքներով ամրագրվում էր որպես ժառանգական: Անցումը մի կաստայից մյուսին, ինչպես նաև ամուսնությունը տար-

բեր կաստաների ներկայացուցիչների միջև արգելված էր: Հասարակությունը բաժանված էր չորս կաստաների՝ բրահմաններ (քրմեր), քշատրիներ (զինվորականներ), վայշիներ (առևտրականներ, արհեստավորներ, գյուղացիներ), շուդրաներ (ստրուկներ): Մարդու պատկանելությունը կաստային որոշվում էր նրա ծնունդով և ցմահ էր:

Կրոնը և մշակույթը: Միջնադարյան քաղաքակրթություններին բնորոշ էր միաստվածային կրոնը: Բացառություններից էր հնդկական հասարակությունը, որը պահպանեց իր հեթանոսական կրոնը՝ **հինդուիզմը**: Ավատատիրական հարաբերությունների առաջացման ժամանակ Հնդկաստանում կար միաստվածային կրոն՝ բուդդայականություն, սակայն այն չդարձավ համահնդկական կրոն: Հինդուիզմի աստվածների գլուխ կանգնած էին երեք գլխավոր աստվածներ՝ **Բրահման** (աշխարհի արարիչը), **Վիշնուն** (աշխարհի պահպանը), **Շիվան** (բնության ուժերի մարմնավորողը):

Հնդկաստանի մշակույթի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ այստեղ չստեղծվեց միասնական մշակույթ: Գոյություն ունեին մշակութային մի քանի տիպեր՝ հինդու, իսլամական, հինդուիսլամական և բուդդայական:

Հնդկական մշակույթում առանձնահատուկ տեղ էր գրավում գեղարվեստական գրականությունը: V դ. նշանավոր գրողներից էր **Կալիդասան**, որի ստեղծագործությունների հիմնական թեման հնդկական առասպելները և ավանդություններն էին: Հնդկաստանի ամենանշանավոր բանաստեղծը, որն ապրում էր Աքբարի արքունիքում, **Թուլուսի Դասն** էր: Հնդկական վիպերգի թեմաներով գրված նրա «Ռա-

մայանա» պոեմը այնպիսի ժողովրդականություն էր վայելում, որ ընթերցվում էր հանդիսավոր տոնակատարությունների ժամանակ:

Ջարգացում ապրեց նաև պատմագրությունը: Արքունական տարեգիրները գրանցում էին կարևորագույն իրադարձությունները: Դրանց մեջ հատկապես առանձնանում է *Աբուլ-Ֆազլի* «Աքբարնամե» ժամանակագրությունը:

Հնդկաստանում մեծ վերելք էին ապրում ճարտարապետությունը, քանդակագործությունը և կերպարվեստը: Գուպտաների արքաները, Դելիի սուլթանները և Մեծ մողղի շահերը կառուցում էին քաղաքներ, ամրոցներ, տաճարներ, պալատներ, մզկիթ-դամբարաններ: Դրանց ներսի պատերը զարդարում էին որմնանկարներով ու խճանկարներով, իսկ դրսից՝ քանդակներով: Արևելքի ճարտարապետության գլուխգործոցը *շահ Ջահանի* (1627–1658 թթ.) հրամանով Ագրայում կառուցված *Թաջ-Մահալ* կոչվող մզկիթ-

Թաջ-Մահալ մզկիթ-դամբարանը Հնդկաստանում դամբարանն է՝ ի հիշատակ իր մահացած կնոջ: Ջահանի օրոք կառուցված մյուս փառահեղ հուշարձանը *Դելիի մզկիթն* է (Մարգարտյա մզկիթ): Այն ապշեցնում է ոչ միայն ճարտարապետական լուծումներով, դրսի պատերին արված զարդանախշերով և ներսի պատերի որմնանկարներով, այլև իր մեծությամբ: Մզկիթի ներսում կարող են տեղավորվել տասնյակ հազարավոր մարդիկ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Հնդկաստանի սոցիալական միջավայրը: Ի՞նչ ձևերով էր հանդես գալիս հողի ավատատիրական սեփականությունը Հնդկաստանում: **2.** Ինչո՞ւ միջնադարյան Հնդկաստանում միասնական պետություն չառաջացավ: **3.** Ի՞նչ կաստաներում էր ընդգրկված հնդկական հասարակությունը: Ինչպե՞ս էր որոշվում կաստայական պատկանելությունը: **4.** Կրոնական ի՞նչ ուղղություններ էին տարածված Հնդկաստանում: Մշակութային ի՞նչ տիպեր ստեղծվեցին: Ինչո՞վ էր պայմանավորված մշակութային բազմազանությունը Հնդկաստանում: Համառոտ ներկայացրե՛ք հնդկական մշակութի հիմնական ուղղությունները, գործիչներին, ստեղծագործությունները:

§ 2. ՉԻՆԱՍՏԱՆԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Սոցիալական միջավայրի կազմակերպումը: Ք.հ. II–III դդ. Չինաստանում ավատատիրական հարաբերությունների սկզբնավորման հետ մեկտեղ վերափոխ-

վում է հասարակության սոցիալական կառուցվածքը: Նախկին խոշոր հողատերերը աշխատում էին իրենց տրված հողերը դարձնել մասնավոր սեփականություն,

իսկ պետությունը՝ պահպանել հողի գերագույն սեփականության իրավունքը:

Հողի նկատմամբ պետական սեփականության իրավունքը ամրապնդելու համար անցկացվեցին բարեփոխումներ, որոնք ստացան *հավասար դաշտերի* կամ *հողաբաժինների համակարգ* անվանումը: Յուրաքանչյուր աշխատունակ տղամարդ պետք է ունենար 40 մու (մեկ մու հողաբաժինը հավասար էր 0,06 հեկտարի), իսկ կինը, եթե համարվում էր ընտանիքի գլխավոր՝ 20 մու հողաբաժին: Տղա երեխա ծնվելու պահից նրան սահմանված չափի հողաբաժին էր հասնում: Գյուղացիներին տրվում էր նաև փոքր հողակտոր՝ տուն կառուցելու և այգի-բանջարանոց ունենալու համար: Գյուղացին հիմնականում վճարում էր երկու տեսակի հարկեր՝ բնամթերքով և աշխատանքով:

Խոշոր հողատիրության աճը կանխելու նպատակով պետությունը սահմանափակում էր դրանց չափերը: Ամենախոշոր ավատատերը իրավունք ուներ ունենալու 10000 մու հող, իսկ մանր ավատատերը՝ 500 մու: Այս հողերը համարվում էին ժառանգական:

Սոցիալական միջավայրի կազմակերպման մեջ որոշ դեր էին խաղում նաև քաղաքները: Դրանք ստեղծվում էին միայն պետական հողերի վրա: Այնտեղ հիմնականում ապրում էին արհեստավորներ, առևտրականներ և պետական պաշտոնյաներ:

Ավատատերերի դասակարգի ներսում սենյոր-վասալ աստիճանակարգություն, ինչպես Արևմտյան Եվրոպայում, գոյություն չունեին: Սոցիալական բարձրագույն խումբը կազմում էին տիտղոսավոր ազնվականները: Սրանք պաշտոններ չէին զբաղեցնում: Երկրորդ խումբը կազմված

էր պետական բարձրագույն պաշտոններ զբաղեցնողներից, որոնք մասնավոր սեփականության իրավունքով տնօրինում էին փոքր հողաբաժիններ: Հաջորդ խումբը բաղկացած էր միջին ու ստորին աստիճանների պաշտոնյաներից: Սոցիալական մյուս խումբը՝ «բարի ժողովուրդը», ներառում էր հարկատու գյուղացիներին, առևտրականներին, արհեստավորներին: Վերջին խումբը՝ «էժանագին ժողովուրդը», կազմված էր օրավարձու աշխատողներից և ստրուկներից, որոնք հարկեր չէին վճարում:

Հասարակության քաղաքական կազմակերպումը: Ավատատիրական հարաբերությունների ձևավորման նախօրյակին Չինաստանում հասարակությունը զարգացման տարբեր աստիճանների վրա էր: Սրանց միավորումը մեկ պետության մեջ բարդ խնդիր էր:

Հան կայսրության անկումից հետո Չինական պարսպից հյուսիս ապրող քոչվորական ցեղերը սկսեցին արշավել Չինաստան: Նրանց մի մասը բնակություն հաստատեց երկրի հյուսիսում, ուստի Չինաստանը բաժանվեց երկու մասի՝ Հարավային և Հյուսիսային: 618 թ. Չինաստանում հաստատվեց *Տսին արքայատոհմը*:

Այս ժամանակաշրջանում էլ Չինաստանում ձևավորվեց ավատատիրական միապետություն: Գերագույն իշխանությունը կայսեր ձեռքին էր, որն օժտված էր անսահմանափակ իրավունքներով և կոչվում էր «երկնքի որդի»: Նրա իշխանությունը ժառանգական էր: Կայսրին կից գոյություն ուներ կայսերական խորհուրդ, որի մեջ մտնում էին նրա ազգականները, ազդեցիկ պաշտոնյաները և նվիրված մարդիկ: Կայսրության գործադիր իշխանությունը կենտրոնացած էր արքունիքում,

որտեղ ստեղծվել էին բազմաթիվ գերատեսչություններ և վարչություններ: Կար նաև վերահսկիչ պալատ, որը վերահսկում և ստուգում էր գործադիր իշխանության գործունեությունը: Երկիրը կառավարելու համար ստեղծվել էին ինը աստիճաններից բաղկացած պաշտոններ: Պաշտոնի նշանակման միակ սկզբունքը քննությունն էր: Կրթության բարձրագույն աստիճան և առաջին կարգի պաշտոն ստանալու համար թեկնածուն պետք է քննությունները հանձնել կայսերական արքունիքում:

Չինաստանի հետագա զարգացման վրա որոշակի ազդեցություն ունեցան մոնղոլական արշավանքները: **1215 թ. Չինգիզ խանը** գրավեց **Պեկին** քաղաքը, սակայն Չինաստանի նվաճումը ձգձգվեց: Միայն **1280 թ.** Չինգիզի թոռ **Խուբիլայ Մեծ խանը** նվաճեց Չինաստանը և իրեն հռչակեց համաչինական կայսր: Նա մոնղոլական տերության մայրաքաղաքը տեղափոխեց Պեկին: Շուտով Չինաստանում սկսվեց հակամոնղոլական շարժում, որը գլխավորում էր կրոնավոր **Չժու Յուանչժանը** (Տայցու): **1368 թ.** ապստամբները գրավեցին Պեկինը, Տայցուն իրեն հռչակեց կայսր ու դարձավ **Մին կայսրության** հիմնադիրը:

Մինների կառավարման վերջին տարիներին իրավիճակը խիստ լարվել էր: Հարկերի աճը և արքունիքի վիթխարի ծախսերը քայքայել էին տնտեսությունը: Ծանր էր նաև երկրի արտաքին դրությունը: Չինաստանը երկար ժամանակ անհաջող պատերազմներ էր մղում մոնղոլների, մանջուրների և Ճապոնիայի դեմ: Օգտվելով սրանից՝ հյուսիսում բնակվող մանջուրական ցեղերը գրավեցին Չինաստանը և 1644 թ. հիմնադրեցին **Ցին կայս-**

րությունը, որը երկիրը կառավարեց մինչև 1912 թ.:

Մշակույթը: Չինաստանում միասնական պետական կրոն չձևավորվեց, ինչն իր ազդեցությունը թողեց չինական մշակույթի զարգացման վրա: Իր տիրապետող ազդեցությունը կորցնում էր նաև կոնֆուցիականությունը, սակայն այն պահպանեց գերակշռող դիրքերը կրթության, արվեստի և քաղաքական գաղափարախոսության բնագավառում: Չինաստանում լայնորեն տարածվեց բուդդայականությունը: Այն արագորեն հարմարվեց նոր պայմաններին՝ ներառելով տեղական որոշ ծիսակարգեր:

Մեծ վերելք ապրեց երկրի կրթական համակարգը: Բացվեցին պետական և մասնավոր բազմաթիվ դպրոցներ: Մայրաքաղաքում բացվեց նաև ակադեմիա: Այնտեղ աշխատող գիտնականները աշխատություններ էին գրում աշխարհագրության, բժշկության, պատմության, քիմիայի, աստղագիտության բնագավառներից:

Դեռևս VIII դ. արքունիքում սկսեցին **թերթ հրատարակել**, որտեղ տպագրում էին կայսերական հրամանները:

Չինաստանում զարգացում ապրեց **պատմագրությունը:** Պետական պաշտոն զբաղեցնելու համար թեկնածուն քննություն էր հանձնում նաև պատմությունից: Քաղաքական գործիչները կառավարման վերաբերյալ իրենց տեսակետները հիմնավորելու համար սովորաբար դիմում էին անցյալին: Նշանավոր պատմագիրներից էր **Օույան Սյուն** (XI դ.): Նրա «Հինգ դինաստիաների նոր պատմություն» և «Տան դինաստիայի նոր պատմություն» աշխատությունները կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Չինաստանի

և հարևան երկրների վերաբերյալ: XI դ. մյուս նշանավոր պատմագիրը *Սինա Գուսն* էր, որի ղեկավարությամբ մի խումբ պատմաբաններ ստեղծեցին «Կառավարմանը օգնող մեծ հայելի» պատմական աշխատությունը: Այստեղ ժամանակագրական սկզբունքով շարադրված է Չինաստանի պատմությունը:

Չինաստանում կատարվեցին մի շարք գյուտեր, որոնք առաջիններից էին մարդկության պատմության մեջ: Դրանցից ամենակարևորը *տպագրության գյուտն էր (VIII դ.)*: Հիերոգլիֆները փորագրում էին տախտակի վրա, ապա թանաք էին

քսում և մի թերթ թուղթ դնում տպագրելու համար: Այս ճանապարհով նրանք 21 տարվա ընթացքում տպագրեցին կոնֆուցիական փիլիսոփաների 130 հատոր աշխատություններ: Չինաստանում կատարված նշանավոր գյուտերից էին նաև կողմնացույցի, լուցկու և հեծանիվի շարժական շղթայի գյուտերը: Նրանց կատարած մյուս նվաճումը վառողի գյուտն էր, որի հիման վրա *1288 թ.* հնարեցին հրանոթը: Մանջուրական տիրապետության հաստատումից հետո չինական մշակույթը սկսեց անկում ապրել:

Հարցեր և առաջադրանքներ

- 1.** Ե՞րբ են Չինաստանում ձևավորվել ավատատիրական հարաբերությունները: Սոցիալական ի՞նչ խմբերից էր բաղկացած չինական ավատատիրական հասարակությունը:
- 2.** Որո՞նք էին Չինաստանի միավորմանը խոչընդոտող ներքին և արտաքին գործոնները:
- 3.** Չինաստանում ի՞նչ կրոնական ուղղություններ էին տիրապետող:
- 4.** Համառոտ ներկայացրե՞ք չինական մշակույթի զարգացման հիմնական ուղղությունները, գործիչներին, ստեղծագործությունները: Ի՞նչ կարևոր գյուտեր են կատարվել միջնադարյան Չինաստանում:

§ 3. ՃԱՊՈՆԻԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Սոցիալական միջավայրի կազմակերպումը: Ավատատիրական հարաբերությունների ձևավորման նախօրյակին ճապոնական հասարակությունը տոհմացեղային կարգերի քայքայման փուլում էր: Ամբողջ հողը համարվում էր պետության սեփականություն, որի ներկայացուցիչն էր կայսրը: Յուրաքանչյուր ընտանիք, անդամների թվին համապատասխան, ժամանակավոր օգտագործման համար վարելահող էր ստանում: Հողը տրվում էր վեց տարեկանից: Տղամարդուն տրվում էր երկու *տսսն* (մեկ տանը հավասար էր 0,12 հեկտար), իսկ կնոջը՝ դրա 2/3-ը:

Ավատատերերը նույնպես հողաբաժիններ էին ստանում, սակայն դրանց չափը կախված էր գբաղեցրած պաշտոնից և տիտղոսից: Ավատատիրոջ հողաբաժինը շուրջ 40 անգամ գերազանցում էր գյուղացու հողաբաժնին: Պաշտոնի համար հողը տրվում էր պաշտոնավարության ժամկետին համապատասխան, իսկ տիտղոսի համար՝ ցմահ:

Ավատատիրական տիպի հողատիրությունն առաջանում էր երկու ճանապարհով: Առաջին դեպքում կայսրը կամ խոշոր ավատատերը որևէ ծառայության դիմաց ցմահ օգտագործման իրավունքով հող էր

տրամադրում: Մյուս դեպքում պետություններ թույլատրում էր, որ մասնավոր սեփականության իրավունքով մշակեն խոպան և լքյալ հողերը:

Ճապոնիայի առանձնահատկություններից մեկը ռազմական առանձին դասի կազմավորումն էր: Անընդհատ տեղի ունեցող պատերազմների ժամանակ խոշոր և միջին ավատատերերը ստեղծեցին առանձին զինված ուժեր, որոնք ստացան **սամուրայներ** անվանումը: Ռազմական ծառայության դիմաց սամուրայը տիրոջից ստանում էր հողաբաժին: Սամուրայների շրջանում ձևավորվեցին զինվորական վարվելակերպի կանոններ, որոնց գլխավոր գաղափարը տիրոջ նկատմամբ հավատարմությունն էր: Նրանք մշակեցին ինքնասպանության ազգային ձևը՝ **սեպպուկան** (խարակիրի), երբ սամուրայը անհավատարմության համար կամ տիրոջ մահից հետո ինքնասպանություն է գործում:

Կառավարման համակարգը: Ճապոնական հասարակությունը բաղկացած էր արյունակից կլաններից, որոնցից յուրաքանչյուրն իր տարածքում անկախ էր: Կլանը կազմված էր առաջնորդից, քրմերից և շարքային ազատ անդամներից: Հասարակության կլանային կառուցվածքը իր ազդեցությունը թողեց ձևավորվող ավատատիրական պետության վրա: Ձևավորվեց կառավարման կլանային աստիճանակարգություն, երբ աստիճաններից յուրաքանչյուրի վրա գտնվող կլանը իր ձեռքում էր կենտրոնացնում կառավարման որևէ բնագավառ: Այսպես՝ թագավորական իշխանությունը մի կլանի, քրմությունը՝ այլ կլանի, ռազմական գործը՝ մեկ ուրիշ կլանի ձեռքում էր: Արդյունքում իրական իշխանությունը սովորա-

Տոկուգավա սյոգուն

բար հայտնվում էր ամենաուժեղ կլանի ձեռքում: Այսպես՝ 563–645 թթ. այն **Unqu կլանի** ձեռքում էր, որն ընտրում էր կայսրին, նրան ամուսնացնում իրենց կլանին պատկանող կանանցից մեկի հետ և կառավարում երկիրը:

645 թ. հեղաշրջման արդյունքում, որը հայտնի է «**Տայկա հեղաշրջում**» անունով, ստեղծվեց ուժեղ և կենտրոնացված պետություն: Սրան մեծ չափով նպաստեց բուդդայականության հաստատումը որպես պետական կրոն:

XII դ. Ճապոնիայում իշխանության համար պայքար սկսվեց Տայրա և Մինամոտո կլանների միջև: Ի վերջո հաղթանակ տարան Մինամոտոները, և 1192 թ. կայսրը **Յորիմոտոյին** տվեց **սյոգունի**՝ զինվորական առաջնորդի տիտղոս: Կառավարման այս համակարգը ստացավ սյոգունություն անվանումը: Երկիրը կառավարում էին սյոգունները, որոնք կայսեր անունից օրենքներ էին ընդունում և հետևում դրանց իրագործմանը:

1281 թ. մոնղոլական 150–հազարանոց բանակը ափ իջավ Ճապոնիայում: Հիսուն

Սամուրայների մենամարտ

օր տևած թեժ մարտերից հետո մի ուժեղ թայֆուն խորտակեց նավերի մի մասը, և մոնղոլները նահանջեցին: Ճապոնացիները թայֆունը անվանեցին *կամիկաձե՝* աստվածային քամի:

Խոշոր հողատիրության առաջացումը, սամուրայների ընդլայնվող ռազմական արտոնությունները հասցրին նրան, որ երկիրը բաժանվեց մի քանի տասնյակ ավատատիրական իշխանությունների: Երկրի քաղաքական վերամիավորման գործը իր ձեռքը վերցրեց մանր ավատատեր Օդա Նոբունագան: **1573 թ.** նա տապալեց սյոգունին և ստանձնեց երկրի կառավարումը: Բուդոյայականության հզորությունը և ազդեցությունը թուլացնելու նպատակով նա սկսեց հովանավորել քրիստոնյաներին: Այդ ժամանակ Ճապոնիայում կային 150 հազար քրիստոնյա, 200 վանք և 5 դպրոց:

Օդայի հաջորդներից *Տոկուգավան 1603 թ.* իրեն հռչակեց սյոգուն, և Ճապոնիայում հաստատվեց Տոկուգավայի սյոգունությունը, որը կառավարեց մինչև 1867 թ.:

Վախենալով, որ քրիստոնեության հետագա տարածումը կխախտի հասարակության ներքին միասնությունը և կրոնական բախումների տեղիք կտա՝ **1612 թ.**

120

քրիստոնեությունը օրենքից դուրս հայտարարվեց, փակվեցին բոլոր վանքերը: Մահապատժի սպառնալիքի տակ ճապոնացիներին արգելվեց երկրից դուրս գալ: Արգելվեց նաև օտարերկրացիների մուտքը Ճապոնիա: Բացառություն արվեց միայն չինացիներին և հոլանդացիներին, սակայն պայմանով, որ նրանց նավերը կայանեն միայն Նագասակի նավահանգստում: Այսպես Ճապոնիան ինքնամեկուսացվեց արտաքին աշխարհից:

Մշակույթ: Միջնադարում Ճապոնիան հաճախ էր ինքնամեկուսանում արտաքին աշխարհից: Դրա արդյունքում այստեղ ձևավորվեց յուրօրինակ ազգային մշակույթ, որի վրա մեծ ազդեցություն ունեցավ ճապոնացիների հեթանոսական կրոնը՝ *սինտոիզմը*:

Ճապոնական մշակույթի զարգացման համար մեծ նշանակություն ունեցավ սեփական գրի՝ *հիրագանա* կոչվող հիերոգլիֆների ստեղծումը: Մինչ այդ պաշտոնական գրությունը չինարենն էր:

Պետության ձևավորմանը զուգահեռ անհրաժեշտություն առաջացավ պատմությունը գրի առնելու: ***Տարեգրությունների*** առաջին երկու ժողովածուները ստեղծվեցին VIII դարում:

Ճապոնիայում մեծ զարգացում արեցին ճարտարապետությունը և քանդակագործությունը: Այստեղ մեծ էր չինական մշակույթի ազդեցությունը: Ճապոնական քաղաքները կառուցվում էին չինական քաղաքաշինության սկզբունքներին համապատասխան: 710 թ. կառուցվեց առաջին մշտական մայրաքաղաք **Նասու:** Քաղաքի կենտրոնում կառուցվել էր պալատական թաղը, որն ամբողջովին պարսպապատված էր և ուներ մի քանի դարպասներ: Նրա շուրջը հիմնական քա-

դաքն էր, որը ևս ամբողջովին պարսպապատ էր:

Ճապոնական մշակույթում իր ուրույն տեղն ուներ թատրոնը, մասնավորապես **Կարուկի** կոչված թատրոնը: Սկզբնական շրջանում որպես դերասաններ խաղում էին միայն կանայք, իսկ հետագա-

յում՝ նաև տղամարդիկ: Այն ձևավորվել էր թափառաշրջիկ ասմունքողների, պարողների և երգողների կատարումներից: Կարուկին ներկայացում է, որը ներառում է պարեր, երաժշտություն, վառ հանդերձներ և դիմախաղ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

- 1.** Ինչպե՞ս ընթացավ ավատատիրական հողային սեփականության ձևավորումը Ճապոնիայում: Ավատատիրական դասակարգի ներսում ի՞նչ դասեր ձևավորվեցին: **2.** Ներկայացրե՞ք կառավարման կլանային համակարգի էությունը: Ի՞նչ է սյոգունությունը: Ի՞նչ սյոգուններ են կառավարել Ճապոնիան: Ի՞նչո՞ւ Ճապոնիան ինքնամեկուսացվեց: **3.** Կրոնական ո՞ր ուղղությունն էր տարածված Ճապոնիայում: Մշակույթի ո՞ր ուղղություններն էին զարգացած:

§ 4. ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արաբական խալիֆայությունը: Հնագույն ժամանակներից սկսած՝ Արաբական թերակղզում ապրում էին արաբական ցեղեր: Նրանց մի մասը բնակվում էր քաղաքներում և զբաղվում էր առևտրով ու արհեստագործությամբ, իսկ մեծ մասը՝ օազիսներում և զբաղվում քոչվոր անասնապահությամբ ու հողագործությամբ: Թերակղզու վրայով էին անցնում Արևելքը Արևմուտքի հետ կապող քարավանային առևտրի կարևորագույն ճանապարհները, և բնակչության մի մասն ապրում էր այդ առևտրի հաշվին: Սակայն VI դ. Սասանյանների պետությունը առևտրական ճանապարհները տեղափոխեց Իրան: Թերակղզու այն մասը, որն ապրում էր առևտրի հաշվին, զրկվեց գոյության միջոցներից: Քանի որ պիտանի հողատարածքներ քիչ կային, ուստի դրանք պետք է նվաճվեին: Դրա համար անհրաժեշտ էր, որ թերակղզում ապրող տարբեր ցեղեր միավորվեին և ստեղծեին միասնական

պետություն: Տոհմատիրական հասարակարգի քայքայման փուլում գտնվող ցեղերի միավորումը կարող էր կատարվել միաստվածության շուրջ:

Այս խնդիրը լուծեց **Մուհամեդը** (570–632 թթ.), որը արաբների համար ստեղծեց միաստվածային կրոն՝ իսլամը: Մեքքայում նա սկսեց քարոզել, որ գոյություն ունի միայն մեկ Աստված՝ Ալլահը, որի համար բոլոր հավատացյալները հավասար են: Նա քննադատում էր կեղծիքը, հարստությունը և հարուստներին կոչ էր անում իրենց ունեցվածքից բաժին հանել աղքատներին: Սակայն Մեքքայի հարուստ քաղաքացիները չընդունեցին այս քարոզները, և Մուհամեդը 622 թ. իր կողմնակիցների հետ փախավ **Յաթիբ:** Հավաքելով զորք՝ նրանք 630 թ. գրավեցին Մեքքան: Ձևավորվեց մուսուլմանական առաջին պետությունը, որի ղեկավարը դարձավ Մուհամեդը: Դրանից հետո

Իսլամի հիմնադիր Մուհամեդը

արաբները ձեռնամուխ եղան տարածքների նվաճմանը:

Մուհամեդի հաջորդները՝ խալիֆաները, գրավեցին Պաղեստինը, Ասորիքը, Միջագետքը, Իրանը: Մինչև VII դ. վերջերը արաբները նվաճեցին Եգիպտոսը, Թունիսը, իսկ VIII դարում՝ Հայաստանը, Կովկասը, Միջին Ասիան, Աֆղանստանը, Արևմտյան Հնդկաստանը, Իսպանիան: Նվաճումների արդյունքում առաջացավ միջնադարի ամենամեծ տերություններից մեկը՝ Արաբական խալիֆայությունը: Պետության գլուխ կանգնած էր **խալիֆան**՝ Ալլահի առաքյալի տեղակալը: Առաջին չորս ընտրովի խալիֆաներից հետո խալիֆայի իշխանությունը դարձավ ժառանգական: Այս սկզբունքով խալիֆայությունը կառավարեցին **Օմայյան** (661–750 թթ.) և **Աբասյան** (750–1258 թթ.) տոհմերը: Օմայյանները խալիֆայության մայրաքաղաքը տեղափոխեցին Դամասկոս, իսկ Աբասյանները իրենց նստավայր դարձրեցին Բաղդադ քաղաքը:

Խալիֆան մեկ անձի մեջ միավորում էր աշխարհիկ և հոգևոր իշխանություն-

ներ, այսինքն՝ նա համարվում էր բոլոր մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդը և խալիֆայության աշխարհիկ կառավարիչը: Խալիֆայությունը բաժանված էր մի շարք կուսակալությունների (փոխարքայություն): Կուսակալություններից մեկի ներսում ստեղծվել էր առանձին վարչական միավոր, որը կոչվում էր Արմինիա: Նրա մեջ մտնում էին Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը: Կառավարիչը, որի նստավայրը Դվինն էր, կոչվում էր ոստիկան:

Նոր նվաճումների և տերություններ պահպանելու համար խալիֆայությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում ռազմական ուժերի կազմակերպմանը: Խալիֆայության տարածքում առանձնացվեցին քաղաքներ, որտեղ ապրող արաբները պարտավոր էին ծառայել բանակում: Արաբները վերականգնեցին և կատարելագործեցին փոստային ծառայությունը: Դամասկոսից, ապա Բաղդադից դեպի արևելք և արևմուտք ձգվող սահմաններում կառուցվեցին 900 փոստակայաններ:

Խալիֆայությունում հողի գերագույն սեփականատերը պետությունն էր: Գոյություն ունեին հողատիրության մի քանի ձևեր, որոնցից առավել տարածված էին համայնական հողերը, մասնավոր սեփականություն համարվող հողերը, կառավարող տոհմին պատկանող հողերը, հոգևոր հաստատություններին պատկանող հողերը, ծառայության համար տրվող հողերը: Խալիֆայության մուսուլման բնակչությունը վճարում էր տասանորդ հարկ, իսկ ոչ մուսուլմանները՝ **խարաջ**, որը կազմում էր բերքի մեկ երրորդից մինչև երկու երրորդը, և գլխահարկ (**ջիզիե**):

Իրանի խալիֆայությունը: 226 թ. Սասանյան տոհմի ներկայացուցիչ Արտաշիրը

գահրնկեց արեց պարթևներին և իրեն հռչակեց շահնշահ՝ արքայից արքա: Այս շրջանում ձևավորվում էին ավատատիրական հարաբերություններ: Պետության ամբողջ *ազատ բնակչությունը բաժանված էր չորս դասերի՝* 1. զինվորականներ, 2. քրմեր, 3. պաշտոնյաներ և 4. գյուղացիներ, արհեստավորներ ու առևտրականներ: Տերության պաշտոնական կրոնը զրադաշտականությունն էր, որը աշխատում էր հարմարվել նոր պայմաններին, ուստի նրա ներսում առաջանում էին գաղափարական տարբեր հոսանքներ: Իրանում լայն տարածում էր գտել նաև քրիստոնեությունը:

Ավատատիրական հարաբերությունների ձևավորման ժամանակ Սասանյանների տերությունը սկսեց թուլանալ: Այդ պատճառով շահնշահ *Խոսրով I Անուշիրվանը* (531–578 թթ.) բարեփոխումներ անցկացրեց: Դրանցից ամենակարևորը հարկայինն էր, որով վերացրեց բազմատեսակ հարկերը և մտցրեց երկու տեսակի հարկ՝ հողահարկ և գլխահարկ: Նա անցկացրեց ռազմավարչական բարեփոխումներ: Այժմ տերության ռազմական ուժերը կենտրոնացված էին ոչ թե մեկ, այլ չորս մարդկանց ձեռքում, քանզի ստեղծվել էին զինվորական չորս շրջաններ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր հրամանատարը: Նա տերությունը բաժանեց չորս մարզերի, որոնք իրենց հերթին բաժանվում էին վարչական միավորների: Սակայն արաբների ներխուժումով տերության բնականոն զարգացումն ընդհատվեց: Մինչև 651 թ. արաբները կարողացան գրավել համարյա ողջ Իրանը:

Արաբական տիրապետության շրջանում էլ սկսվեց Իրանի իսլամացումը: Իրանի բնակչության մեծ մասը իսլամն

Մզկիթ Կորդովայում, Իսպանիա

ընդունեց շիա դավանանքով: Արաբական տիրապետության անկումից հետո Իրանը հայտնվեց սելջուկների, ապա՝ մոնղոլների տիրապետության տակ: Մոնղոլական տիրապետության անկումից հետո Իրանի տարածքում ստեղծվեցին մի շարք պետական կազմավորումներ: XV դ. երկրորդ կեսին Ատրպատականի Արղաբիլ քաղաքում մեծ ազդեցություն էր ձեռք բերել Սեֆյանների տոհմը: Նրանց հաջողվեց իրենց շուրջ համախմբել թյուրքական քոչվորական մի քանի ցեղերի, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում էին դզլբաշներ (կարմրագլուխներ), քանի որ կրում էին 12 կարմիր շերտերով փաթաթված գլխաշոր: 1502 թ. դզլբաշները Սեֆյանների առաջնորդ *Իսմայիլի* գլխավորությամբ գրավեցին Թավրիզը: Իսմայիլը հռչակվեց շահնշահ: Այսպես սկիզբ դրվեց *Սեֆյանների պետությանը* (1502–1736 թթ.):

Իսլամական մշակույթը: Դուրս գալով Արաբական թերակղզուց՝ արաբները հանդիպեցին ավելի զարգացած քաղաքակիրթ ժողովուրդների: Չնայած արաբները իրենց զարգացման մակարդակով

զիջում էին նվաճված ժողովուրդներին, սակայն կարողացան նրանց մի հատվածին փոխանցել իրենց կրոնը, լեզուն և որոշ սովորույթներ: Պահանջվեց ընդամենը երեք դար, որ ձևավորվի իսլամական մշակույթը և հասնի իր զարգացման բարձրակետին: Իսլամական մշակույթի ստեղծմանը մասնակցում էին նաև ուրիշ ժողովուրդներ, մասնավորապես պարսիկները: Իսլամական մշակույթը իր մեջ ներառեց զրադաշտական, հելլենական և քրիստոնեաբյուզանդական մշակույթների տարրեր:

Միջնադարյան իսլամական մշակույթը բաժանվում է երկու խոշոր փուլերի: Առաջինն ընդգրկում է *պարսկաարաբական շրջանը (VII–X դդ.)* և հայտնի է *Մուսուլմանական վերածնունդ* անունով: Մշակույթի զարգացման կարևոր կենտրոններ դարձան *Դամասկոսը, Բաղդադը, Ալեքսանդրիան*: Այս շրջանում ծաղկում էր

ապրում ոչ միայն հոգևոր մշակույթը, այլև նյութականը՝ ճարտարապետություն, քաղաքաշինություն, նավագնացություն: Երկրորդ փուլն ընդգրկում է *արաբախալսանական շրջանը (X–XIII դդ.)*, երբ մշակույթային կյանքի կարևոր կենտրոններ դարձան իսպանական քաղաքները՝ *Կորդովան, Տոլեդոն, Սևիլիան* և *Գրանատան*:

VIII դ. արաբները չինացիներից սովորեցին թղթի արտադրությունը, ապա գրատպությունը: Նրանք հնդիկներից սովորեցին օգտագործել թվային համակարգը: Այստեղ նրանք ավելացրին «0» (զրո) նշանը, որը հնարավորություն տվեց ստանալու ցանկացած թվային մեծություն: Նրանց շնորհիվ հնդկական թվային համակարգը տարածվեց ողջ աշխարհում և ստացավ *արաբական* անվանումը:

Իսլամական միջնադարյան մշակույթը մեծ ազդեցություն թողեց համաշխարհային մշակույթի զարգացման վրա:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որտեղ էին ապրում արաբական ցեղերը, ինչո՞վ էին զբաղվում: Ի՞նչ դեր և հետևանքներ ունեցավ իսլամը արաբների կյանքում: **2.** Ինչպիսի՞ հասարակական հարաբերություններ էին Իրանում: Ի՞նչ դասերի էր բաժանված ազատ բնակչությունը: Կրոնական ինչ ուղղություններ էին գերիշխող Իրանում: Ինչո՞ւ և ինչ բարեփոխումներ իրականացրեց Խոսրով I–ը: Ե՞րբ Իրանը նվաճվեց արաբների կողմից: Ներկայացրե՞ք Սեֆյանների տերության առաջացման գործընթացը: **3.** Ո՞ր մշակույթներին բնորոշ գծեր ներառեց իսլամական մշակույթը և ինչ խոշոր փուլերի է բաժանվում: Թվարկե՞ք իսլամական մշակույթի կարևոր կենտրոնները:

§ 5. ՔՈՉՎՈՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Անհանգիստ քոչվորները: Հոնները:

Հնագույն ժամանակներից եվրասիական տափաստաններում՝ Բայկալ լճից մինչև Դոն գետն ընկած տարածքներում, ապրում էին քոչվորական տնտեսություն վարող զանազան ցեղեր: Քոչվորական

տնտեսության հիմնական ճյուղը անասնապահությունն էր, և անասունների կերն ապահովելու համար քոչվորները անընդհատ տեղաշարժվում էին՝ իրենց հետ տանելով հոտերը: Տեղաշարժվող մարդիկ և

անասունների հոտերը միասին կոչվում էին *հորդա*:

Միջնադարի նախօրյակին Եվրոպայի և Ասիայի հետագա ճակատագրի վրա առավել մեծ ազդեցություն ունեցան Բայկալ լճից մինչև Ուրալ գետն ընկած տարածքներում բնակվող թյուրքալեզու *հոնեռի* տեղաշարժերը: Նրանք արշավանքներ կազմակերպեցին դեպի Չինաստան և Հնդկաստան ու ստեղծեցին իրենց պետությունները: IV դ. 70–ական թվականներին հոնեռի այն մասը, որ հաստատվել էր մերձկասպյան տափաստաններում, շարժվեց դեպի Արևմուտք, որը դարձավ Ժողովուրդների մեծ գաղթի հիմնական պատճառը և սկիզբը: Նրանք ջախջախեցին մերձսևծովյան շրջանում բնակություն հաստատած արևելյան գոթերին և 379 թ. առաջին անգամ ընդհարվեցին հռոմեացիների հետ:

Հոնեռը հաստատվեցին *Պանոնիայում* (ժամանակակից Հունգարիա) և ստեղծեցին իրենց պետությունը, որն իր զարգացման գագաթնակետին հասավ Աթիլայի կառավարման ժամանակ (434–453 թթ.): Նրանք փորձեցին գրավել թուլացած Արևմտահռոմեական կայսրության տարածքները և **451 թ.** ներխուժեցին Գալլիա: Սակայն *Կատալաունյան դաշտում* տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմեացիները, գերմանացիները և կելտերը միացյալ ուժերով ծանր պարտության մատնեցին հոնեռին: Սա համարվում է համաշխարհային պատմության մեջ տեղի ունեցած կարևորագույն ճակատամարտերից մեկը, քանի որ որոշվեց Եվրոպայի հետագա ճակատագիրը:

452 թ. Աթիլան արշավեց Իտալիա, գրավեց մի շարք քաղաքներ, սակայն վախենալով այստեղ բռնկված համաճա-

րակից՝ հետ դարձավ: Նրա մահից հետո հոնեռի տերությունը տրոհվեց: Հոնեռը չկարողացան ճնշել հպատակ գերմանացիների ապստամբությունները, ուստի Պանոնիայից հեռացան դեպի Արևելք: Հետագայում նրանք ձուլվեցին թյուրքական այլ ցեղերի հետ և դուրս եկան պատմության թատերաբեմից:

Թյուրք-սելջուկները: Թյուրքալեզու քոչվորական ցեղերը բնակվում էին Սիբիրի հարավային շրջաններում: Ժողովուրդների մեծ գաղթի շրջանում առանձին ցեղեր հայտնվեցին Փոքր Ասիայում: VII դ. վերջին թյուրքալեզու *բուլղարներն* անցան Դանուբ գետը և հաստատվեցին Բալկանյան թերակղզում: Սակայն նրանք արագ ձուլվեցին տեղի սլավոնների հետ՝ պատմությանը հանձնելով միայն իրենց անվանումը:

Թյուրքալեզու ցեղերի ներթափանցումը Առաջավոր Ասիա մեծ չափերի հասավ XI դ., երբ թյուրք-օղուզները սելջուկյան տոհմի գլխավորությամբ գրավեցին Պարսկաստանը և շարժվեցին դեպի Արևմուտք: **1055 թ.** թյուրք-սելջուկները գրավեցին Արաբական խալիֆայության մայրաքաղաք Բաղդադը: Խալիֆան նրանց առաջնորդ Տուղրիլ բեկին շնորհեց «Արևելքի և Արևմուտքի սուլթան» տիտղոսը: Այսպես ստեղծվեց սելջուկների տերությունը: **1071 թ.** նրանք պարտության մատնեցին Բյուզանդիային և ձեռնամուխ եղան Փոքր Ասիայի, Ասորիքի և Պաղեստինի նվաճմանը: Այդ ժամանակ նրանց թիվը կազմում էր շուրջ 1 միլիոն: XI դ. վերջին թյուրքական ցեղերը նվաճեցին Փոքր Ասիայի մեծ մասը և **1075 թ.** այստեղ հիմնեցին իրենց պետությունը՝ *Իկոնիայի սուլթանությունը*: Իկոնիայի սուլթանները կրում էին *Ռումի սուլթաններ* անվանու-

մը, այսինքն՝ հավակնում էին յուրացնել բյուզանդական կայսրերի իրավունքները: Նրանք ձուլեցին Փոքր Ասիայում ապրող տեղական բնակչությանը, մասնավորապես հույների և հայերի մի մասին: Այսպես ձևավորվեց նոր ժողովուրդ, որն ստացավ **թուրք** անվանումը:

Իկոնիայի սուլթանությունում առաջացան հասարակության կազմակերպման յուրօրինակ կառույցներ: Պետության կառավարման գործում մեծ դեր էին խաղում պարսիկները, քանի որ թյուրք-սելջուկները կառավարման փորձ չունեին: Հույները և հայերը հիմնականում զբաղվում էին հողագործությամբ, արհեստներով և առևտրով: Թյուրք բնակչությունը երկար ժամանակ զբաղվում էր քոչվորական անասնապահությամբ: Յեղի բոլոր անդամները, այդ թվում՝ կանայք, մշտապես զենք էին կրում հարևանների հարձակումներից պաշտպանվելու համար: Մոնղոլական արշավանքները այնպիսի հարված հասցրին Իկոնիայի սուլթանությանը, որ նա այլևս ուշքի չեկավ: Սակայն նրա փլատակների վրա ստեղծվեց մեկ այլ թուրքական պետություն՝ Օսմանյան կայսրությունը:

Մոնղոլական տերությունը: Հնագույն ժամանակներից Կենտրոնական Ասիայի տափաստաններում բնակվում էին քոչվոր անասնապահ մոնղոլական ցեղեր: Նրանք զբաղեցրել էին լայնարձակ տարածքներ՝ Բայկալ լճից մինչև Ենիսեյ գետ և Հարավային Սիբիրից մինչև Չինական մեծ պարիսպ: XI–XII դդ. մոնղոլական ցեղերի մոտ սկսում է ձևավորվել վաղ ավատատիրական պետություն:

Մոնղոլական պետության ստեղծումը կապված է **Թեմուշինի** (1155–1227 թթ.) գործունեության հետ: Նա կարողացավ

միավորել մոնղոլական տարբեր ցեղերի՝ նայմաններին, թաթարներին, և ստեղծեց մոնղոլական առաջին պետությունը: **1206 թ.** հրավիրվեց համամոնղոլական առաջին **դուրուլթայը** (համագումար), որին մասնակցում էին բոլոր ցեղերի ներկայացուցիչները: Այստեղ Թեմուշինը հռչակվեց համամոնղոլական տիրակալ՝ ստանալով **Չինգիզ խան** անունը: Նա անցկացրեց ռազմավարչական բարեփոխումներ, որոնց նպատակն էր ստեղծել մշտական և ուժեղ բանակ: Պետության ստորին վարչական միավորն ընտանիքների այն խումբն էր, որը պետությանը կարող էր տրամադրել 10 զինվոր: Այնուհետև գալիս էին այն միավորները, որոնք տրամադրում էին 100, 1000 և 10 հազար զինվոր: Սա հնարավորություն սովեց մոնղոլական բանակը հասցնելու մինչև 95 հազարի և ձեռնամուխ լինելու լայնածավալ տարածքների նվաճմանը: 1215 թ. նրանք գրավեցին Հյուսիսային Չինաստանը: 1221 թ. մոնղոլներին հաջողվեց տիրանալ համարյա ողջ Կենտրոնական Ասիային: Չինգիզ խանի հաջորդները գրավեցին նաև Ռուսիան, Իրանը, Հայաստանը, Միջագետքը և Փոքր Ասիայի մեծ մասը: 1258 թ. նրանք գրավեցին Բաղդադը: Աբասյանների խալիֆայությունը դադարեց գոյություն ունենալուց:

Մոնղոլական տերությունը ձգվում էր Խաղաղ օվկիանոսից մինչև Միջերկրական ծով: Տերության գլուխ կանգնած էր մեծ խանը, որը սկզբում նստում էր **Կարակորումում**, իսկ XIII դ. վերջին՝ Պեկինում: Կայսրությունը բաժանված էր հինգ **ուլուսների** (փոխարքայություն): Չորրորդ ուլուսի մեջ մտնում էին Իրանը, Իրաքը, Հայաստանը, Կովկասը, Փոքր Ասիան: Մայրաքաղաքը Թավրիզն էր: Մոնղոլներ-

րը նվաճված երկրներում կառավարումը թողնում էին տեղացիների ձեռքում այն պայմանով, որ նրանք կատարեին ռազմական և հարկային պարտավորություններ: Ջենքի ուժով ստեղծված մոնղոլական տերությունը, որը ներառում էր զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող ժողովուրդներ, չէր կարող երկար գոյատևել և XIII դ. վերջին տրոհվեց անկախ պետությունների:

Օսմանյան կայսրությունը: Իկոնիայի սուլթանության թուլացման շրջանում նրա տարածքում առաջացան թուրքական մի շարք իշխանություններ, որոնցից մեկը, Փոքր Ասիայի արևմուտքում, հիմնադրեց **Օսման բեյը**: 1299 թ. նա իրեն անկախ հայտարարեց սելջուկյան սուլթանից և մոնղոլներից ու սկսեց նոր տարածքներ նվաճել: 1326 թ. նրանք գրավեցին լավ ամրացված **Բրուսս** բերդաքաղաքը, և այն դարձրին մայրաքաղաք: 1352 թ. թուրքերն անցան Դարդանեղի նեղուցը և սկսեցին Բալկանյան թերակղզու նվաճումը: Մուրադ I–ը (1359–1389 թթ.), որն ընդունել էր սուլթանի տիտղոս, գրավեց **Ադրիանուպոլիս** քաղաքը և մայրաքաղաքը տեղափոխեց այնտեղ:

Նվաճումները շարունակելու և հպատակ ժողովուրդներին հնազանդության մեջ պահելու համար անցկացվեցին ռազմական բարեփոխումներ: Ստեղծվեց ենիչերիների զորամասը, որը հավաքագրվում էր հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդներից: Քրիստոնյա ընտանիքներից վերցնում էին ամուր և առողջ տղաներին ու երկար տարիներ ռազմական գործ սովորեցնում: Երբ լրանում էր նրանց 20 տարին, ուղարկում էին բանակ: Նրանք ընտանիք չունեին և ապրում էին զորա-

Սուլթան Մուրադ I

նոցներում, իսկ գոյության միակ միջոցը պատերազմն էր և թալանը:

Օսմանյան թուրքերը շուտով գրավեցին Մակեդոնիան, Սերբիան, Բուլղարիան, իսկ 1453 թ.՝ Կոստանդնուպոլիսը: Այնուհետև նրանք նվաճեցին Միջագետքը, Ասորիքը, Պաղեստինը, Հյուսիսային Աֆրիկան, Ղրիմը և Կովկասի արևմուտքը:

Պետության գլուխ կանգնած էր բարձրագույն իշխանությամբ օժտված սուլթանը, որը համարվում էր «Աստծո ստվերը երկրի վրա»: Նրանից հետո առաջին դեմքը մեծ վեզիրն էր, որը տնօրինում էր քաղաքացիական և ռազմական գործերը: Կարևոր հարցեր քննարկելու համար հրավիրվում էր Բարձրագույն խորհուրդ (**դիվան**), որի բոլոր անդամներին նշանակում էր սուլթանը:

Մեհմեդ II–ի օրոք ընդունվեց պետության առաջին օրենսգիրքը՝ «**Կանուն–նամե**», որը օրինականացրեց ձևավորված ռազմավարական համակարգը: Ավատը տրվում էր միայն ռազմական ծառայության դիմաց: XVI դ. Օսմանյան տերությունը բաժանված էր 16 մարզերի (էյալեթ,

նահանգ), որոնց գլուխ կանգնած էին անսահմանափակ իշխանությամբ օժտված

բեյլերբեյները: Էյալեթները բաղկացած էին սանջակներից (շրջան):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ր տարածքներում էին բնակվում քոչվոր ցեղերը, և ո՞րն էր նրանց հիմնական զբաղմունքը: Ովքե՞ր էին հոնները. նրբ և որտե՞ղ ստեղծեցին իրենց պետությունը: Ի՞նչ ճակատագիր ունեցան հոնները: **2.** Որտե՞ղ էին բնակվում թյուրքալեզու ցեղերը: Ներկայացրե՞ք Սելջուկյան տերության ստեղծման պատմությունը: Ե՞րբ է այն կործանվել: **3.** Ի՞նչ տարածքներ էին զբաղեցնում մոնղոլական ցեղերը: Ե՞րբ և ո՞վ է ստեղծել մոնղոլական պետությունը: Ներկայացրե՞ք Մոնղոլական տերության տարածքը: **4.** Ե՞րբ և ո՞վ է հիմնադրել Օսմանյան պետությունը: Ներկայացրե՞ք Օսմանյան պետության կառավարման համակարգը:

§ 6. ՄԻՆՉԿՈՒՄՈՒՄՈՍՅԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՆ

Մայաներ: Երբ եվրոպացիները եկան Ամերիկա, այստեղ ապրում էին շուրջ 15–20 մլն տեղաբնիկներ: Քանի որ սկզբում եվրոպացիները կարծում էին, թե Ամերիկան Հնդկաստանն է, տեղաբնիկներին անվանեցին հնդկացիներ: Նրանց մի մասը ապրում էր տոհմացեղային հասարակարգի տարբեր փուլերում և զբաղվում էր որսորդությամբ ու ձկնորսությամբ, իսկ մյուսները, մասնավորապես **մայաները, սցոնեկները, ինկերը**, ունեին պետություններ:

Մայաները բնակվում էին **Յուկատան թերակղզում:** Մայա ժողովուրդը բաղկացած էր մի քանի ցեղախմբերից: Այդ պատճառով նրանք ստեղծեցին մի շարք քաղաք–պետություններ: Սովորաբար քաղաքը՝ իր շրջակա գյուղական համայնքների հետ միասին, կազմում էր քաղաք–պետություն: Քաղաքի կենտրոնում մայաները կառուցում էին բարձր բուրգ, որը շրջապատված էր լայնարձակ հրապարակով: Բուրգի գագաթին գտնվում էր տաճարը:

Մայաները նստակյաց հողագործներ էին, և սոցիալական միջավայրի կազմակերպման հիմնական ձևը համայնքն էր: Համայնքը համարվում էր հողի սեփականատերը, և ըստ շնչերի՝ հողը բաժանվում էր ընտանիքների միջև: Մայաները անասնապահությամբ չէին զբաղվում և ընտանի կենդանիներ չէին պահում: Միակ կենդանին, որ պահում էին, շունն էր, որի միսն օգտագործում էին որպես սննդամթերք: Կենդանական ծագում ունեցող սննդամթերք ձեռք էին բերում որսորդությամբ և ձկնորսությամբ:

Մայաների հասարակության մեջ գոյություն ուներ սոցիալական և քաղաքական աստիճանակարգություն: Ամենավերին աստիճանին կանգնած էին քուրմ–թագավորը, զորահրամանատարները, քրմերը և նվաճված տարածքների կառավարիչները: Երկրորդ աստիճանը զբաղեցնում էին զինվորները: Հաջորդ աստիճանին էին գտնվում գյուղացիները, առևտրականները և արհեստավորները: Ստորին աստիճանը զբաղեցնում էին ստրուկները:

Մայաները մինչկոլումբոսյան Ամերիկայում ապրող միակ ժողովուրդն էին, որոնց հաջողվել էր ստեղծել հիերոգլիֆային գիր: Ուսումնասիրելով Երկրի պտույտը Արեգակի շուրջը՝ մայա աստղաբաշխները և մաթեմատիկոսները ստեղծեցին օրացույց, որը բաղկացած էր 365 օրից: Այն ուներ 18 ամիս, յուրաքանչյուրը՝ 20 օր: Լրացուցիչ 5 օրը համարում էին վատ օրեր, ուստի մայաները աշխատում էին այդ օրերին ոչինչ չանել, նույնիսկ հաց չուտել: Մյուս՝ 360 օրերից բաղկացած օրացույցը կազմել էին կրոնական տոների, ծեսերի և գուշակությունների համար:

1526–1546 թթ. իսպանացիները նվաճեցին մայաների բոլոր քաղաք-պետությունները:

Ացտեկներ: XII դ. ացտեկները հաստատվեցին *Մեխիկոյի* հովտում: 1325 թ. այստեղ նրանք կառուցեցին իրենց մայրաքաղաք *Տենոչտիտլանը*: Այն ուներ 3 քառակուսի կիլոմետր տարածք, իսկ բնակչության թիվը հասնում էր 75 հազարի: Քաղաքն ուներ 4 թաղամաս, որոնք խորհրդանշում էին աշխարհի չորս կողմերը, և 20 փոքր թաղամասեր, որոնք խորհրդանշում էին ացտեկների բաժանումը 20 ցեղերի և 20 տոհմերի: Գրավելով շրջակա տարածքները՝ նրանք XV դ. սկզբին հիմնեցին իրենց պետությունը, որն իր հզորության գագաթնակետին հասավ *Մոնթեսումա II-ի* գահակալման (1502–1520 թթ.) ժամանակ:

Ացտեկների հիմնական զբաղմունքը նստակյաց հողագործությունն էր: Նրանք սովորել էին ոռոգել հողերը և չորացնել ձահիձները: Հիմնականում մշակում էին եգիպտացորեն, դդում, ծխախոտ, բամբակ, կակաո: Անասնապահությունը զարգացած չէր: Սակայն նրանք պահում էին

Մինչկոլումբոսյան Ամերիկան

ընտանի թռչուններ՝ հնդկահավ, սագ, բադ: Ացտեկների մոտ բարձր զարգացման էր հասել արհեստագործությունը, մասնավորապես ջուլիակությունը, ոսկերչությունը:

Պետության գլուխ կանգնած էր գերագույն իշխանությամբ օժտված թագավորը: Հասարակության մեջ կար սոցիալ-քաղաքական յուրօրինակ աստիճանակարգություն: Ամենավերին աստիճանին կանգնած էին ազնվականները՝ թագավորի գլխավորությամբ: Քաղաքներում բնակվելու իրավունք ունեին միայն նրանք: Հաջորդ աստիճանը զբաղեցնում էին գյուղացիները, առևտրականները և արհեստավորները, որոնք բնակվում էին գյուղերում և արվարձաններում:

Ացտեկների առաջնորդ Մոնթեսուման

Ացտեկների մոտ ամենահարգի զբաղմունքը ռազմական ծառայությունն էր: Նրանք հավատում էին, որ ռազմի դաշտում զոհվածները գնում են աստվածների հետ երկնքում ապրելու:

Ացտեկների կրոնական արարողությունների անբաժան մասն էր կազմում մարդկանց զոհաբերությունը:

1519 թ. իսպանացի կոնկիստադոր **Կորտեսը**, որն ուներ 550 զինվոր, 16 ձի և 14 թնդանոթ, ափ իջավ Կենտրոնական Մեքսիկայում: Մոնթեսումա թագավորը մեծ քանակությամբ ոսկի և արծաթ նվիրեց նրան՝ կարծելով, որ կվերցնի և կհեռանա: Սակայն Կորտեսը չհեռացավ և իր զորքերի հետ մնաց մայրաքաղաքում: Վեց ամիս անց, չդիմանալով իսպանացիների վայրագություններին, ացտեկները ապստամբություն բարձրացրին: Մոնթեսուման սպանվեց, սակայն իսպանացիները ևս վտարվեցին: Շուտով նրանք ացտեկների թշնամի մի քանի ցեղերի հետ պաշարեցին մայրաքաղաքը և **1521 թ.** գրավեցին այն: Այսպես կործանվեց ացտեկների տերությունը:

Ինկերի քաղաք Մաչու-Պիկչու, Պերու

Ինկեր: Ինկերի պետությունը գտնվում էր ժամանակակից Պերուի և Բոլիվիայի լեռնային շրջաններում: **Ինկա** բառը սկզբում Կուսկոյի հովտում ապրող ցեղերից մեկի անվանումն էր: XV դ. ինկերը սկսեցին նվաճողական քաղաքականություն վարել, որի արդյունքում նրանց պետությունը չորս անգամ մեծացավ, իսկ բնակչության թիվը հասավ 6 միլիոնի: Պետության գլուխ կանգնած էր կայսրը, որին կոչում էին **Սապա Ինկա**: Այստեղից էլ պետությունը ստացավ Ինկեր անվանումը: Այն իր հզորության բարձրակետին հասավ **Պաչակուտիի** (1438–1471 թթ.) կառավարման տարիներին: Ինկերի կայսրության մայրաքաղաքը **Կուսկոն** էր, որն ուներ շուրջ 200 հազար բնակչություն: Այստեղ էր ինկերի զերագույն աստծո՝ Արևի տաճարը: Ինկերի կրոնական կյանքում մեծ տեղ էր զբաղեցնում կենդանիների զոհաբերությունը: Ի տարբերություն մայաների և ացտեկների՝ նրանք միայն ճգնաժամային (ջրհեղեղ, երաշտ, սով, համաճարակ) պահերին էին մարդկային

զոհեր մատուցում: Քրմապետի գործառույթներն իրականացնում էր կայսրը:

Ինկերի հասարակությունը բաղկացած էր առանձին ներփակ խմբերից՝ կաստաներից: Բոլոր ինկերը մտնում էին բարձրագույն կաստայի մեջ. նրանք չէին աշխատում և հարկեր չէին վճարում: Պետությունը նրանց հողատարածքներ էր տրամադրում և ստրուկներ՝ դրանք մշակելու համար: Ինկերի մեծ մասը զբաղվում էր զինվորական ծառայությամբ, իսկ մյուսները՝ կառավարման և կրոնական գործառույթներով: Հաջորդ կաստայի մեջ մտնում էին նվաճված ցեղերի ազնվականները, որոնց հողերը մշակում էին գյուղացիները: Նվաճված ցեղերի գյուղացիները և արհեստավորները կազմում էին առանձին կաստա: Նրանք կարող էին տե-

ղաշարժվել միայն կառավարության համաձայնությամբ: Պետությունն էր որոշում, թե նրանք երբ և ում հետ պետք է ամուսնանային, քանի որ ամուսնական զույգերին առանձին հողաբաժին էր հասնում:

Տնտեսության հիմքը հողագործությունն էր: Ինկերը մշակում էին 40 տեսակի բույսեր, մասնավորապես կարտոֆիլ, դդում:

1532 թ. իսպանացի կոնկիստադոր **Պիսարոն** 130 հոգուց բաղկացած ջոկատով ավի իջավ ինկերի պետության հյուսիսում: Խաբեությամբ նա ձերբակալեց կայսրին և փրկագին պահանջեց: Նրան տվեցին 24 տոննա ոսկի և արծաթ, բայց նա կայսրին խեղդամահ արեց: Մինչև 1536 թ. իսպանացիները կարողացան գրավել ինկերի պետությունը:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Ովքեր էին հնդկացիները: Ինչո՞վ էին նրանք զբաղվում: Ի՞նչ գիտեք մայաների մասին: Ինչո՞վ էին մայաները տարբերվում մյուս հնդկացիներից: **2.** Համառոտ պատմե՛ք ացտեկների մասին: Ներկայացրե՛ք ացտեկների հասարակության սոցիալական կառուցվածքն ու զբաղմունքը: **3.** Ովքեր էին ինկերը: Ներկայացրե՛ք ինկերի պետության կառուցվածքը: Համեմատե՛ք մինչկոլումբոսյան Ամերիկայի բնիկներին. նշե՛ք նրանց միջև եղած ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները:

ԳԼՈՒԽ 7. ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՇԵՄԻՆ

§ 1. ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՇԵՄԻՆ

Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունները: Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունները, որոնք հիմնականում կատարվեցին XV դ. կեսերից մինչև XVIII դ. կեսերը, շրջադարձային ազդեցություն ունեցան համաշխարհային պատմության հետագա ընթացքի վրա:

Մինչև աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունները Արևմուտք–Արևելք ճանապարհներն անցնում էին Միջերկրական ծովով և Առաջավոր Ասիայով: Թուրքական նվաճումների պատճառով առևտրական ճանապարհները փակվեցին, ուստի եվրոպացիները փորձեցին գտնել այլ ուղիներ:

Աշխարհագրական հայտնագործությունների սկիզբը դրեցին Պորտուգալիան և Իսպանիան: Պորտուգալացիների կատարած աշխարհագրական հայտնագործությունների սկիզբը կապված էր արքայազն *Էնրիկե Շովազնասի* գործունեության հետ: Պորտուգալացիները հայտնագործեցին Կանարյան և Ազորյան կղզիները, իսկ 1486 թ. հասան Աֆրիկայի հարավում գտնվող *Բարենուս* հրվանդանը:

Դեպի Հնդկաստան տանող ծովային ճանապարհի որոնմանը սկսեցին մասնակցել նաև իսպանացիները: Այդ նպատակով նրանք **1492 թ.** կազմակերպեցին արշավախումբ, որը ղեկավարում էր *Քրիստափոր Կոլումբոսը*: Սակայն արշավախումբը հայտնագործեց ոչ թե Հնդկաստան տանող ճանապարհը, այլ նոր մայրցամաք: Հետագայում այն կոչվեց Ամերիկա՝ ի պատիվ *Ամերիգո Վեսպուչիի*, որն առաջինը կարծիք հայտնեց, որ Կոլումբոսը հայտնագործել է նոր մայրցամաք: 1498 թ. պորտուգալացի ծովագնաց *Վասկո դա Գամայի* արշավախումբը, շրջանցելով Աֆրիկան, հասավ Հնդկաստան: 1519–1521 թթ. Մագելանի արշավախումբը կատարեց ծովային առաջին շուրջերկրյա նավարկությունը: Հետագայում հայտնագործվեցին Ավստրալիան և Նոր Զելանդիան:

Արևելք տանող ծովային ճանապարհի հայտնագործումից հետո առևտրական ուղիները Միջերկրական, Հյուսիսային և Բալթիկ ծովերից տեղափոխվեցին Ատլանտյան, Հնդկական և Խաղաղ օվկիանոսներ: Եվրոպայի կապերը Ասիայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի հետ դարձան մշտական և ավելի ապահով:

Գաղութային համակարգի ձևավորման սկիզբը: Հայտնագործված երկրները յուրացնելու համար եվրոպացիները դրանք վերածում էին **գաղութների**: Առաջին գաղութային կայսրությունները ստեղծեցին *Պորտուգալիան* և *Իսպանիան*: Հետագայում գաղութներ հիմնեցին նաև Հոլանդիան, Անգլիան և Ֆրանսիան: Գաղութներից Եվրոպա էին բերում գյուղատնտեսական մթերքներ, համեմունքներ, ոսկի, արծաթ: 1521–1660 թթ. Ամերիկայից Իսպանիա տեղափոխվեց 18 հազար տոննա արծաթ և 200 տոննա ոսկի: Տեղաբնիկների շահագործման և գաղութների թալանի արդյունքում Եվրոպայի առևտրականների ձեռքում մեծ քանակությամբ հարստություն կուտակվեց:

Այսպիսով՝ աշխարհագրական մեծ հայտնագործություններն ունեցան նաև բացասական հետևանքներ, քանի որ եվրոպացիները կործանեցին մի շարք հին քաղաքակրթություններ և խախտեցին այդ երկրների ու ժողովուրդների բնականոն զարգացումը:

Սոցիալ-տնտեսական միջավայրի վերակառուցումը: XVI դ. Եվրոպայի սոցիալական միջավայրի կազմակերպման հիմնական առանձնահատկությունն այն էր, որ տնտեսությունն ուներ անցումային բնույթ, այսինքն՝ հինը և ձևավորվող նոր երևույթները զուգահեռաբար գոյատևում էին: Աշխատանքի գործիքները, աշխատանքի կազմակերպման եղանակները, սեփականության ձևերը և արտադրողի գիտելիքները դեռևս պահպանում էին միջնադարի հիմնական հատկանիշները:

Նոր երևույթների ձևավորումը ամենից առաջ կապված էր արտադրության կազմակերպման և ֆինանսավորման հետ: Աշխատանքի գործիքների կատարելա-

գործումը կատարվում էր լեռնահանքային արդյունաբերության, մետաղագործության, նավաշինության, գրատպության, զենքի արտադրության բնագավառներում: Սակայն գյուղատնտեսությունը շարունակում էր մնալ տնտեսության առաջատար ճյուղը: Չնայած տեխնիկական նորամուծություններին՝ գյուղատնտեսության և արդյունաբերության մեջ դեռևս գերակշռում էր ձեռքի աշխատանքը: Մոտավոր հաշվումներով՝ Եվրոպայի բնակչությունը XVI դարի ընթացքում մոտ 100 միլիոնից հասավ 180 միլիոնի:

Արդեն XVI դ. Արևմտյան Եվրոպայի շատ երկրներում կարողացան հաղթահարել XIV դ. ձգնաժամը: Չնայած XVI դ. եռադաշտային համակարգը հողագործության մեջ դարձավ տիրապետող, որը բարձրացրեց բերքատվությունը, սակայն Եվրոպայի երկրների մի մասը (Իսպանիա և Նիդերլանդներ) ստիպված էր հացահատիկ ներմուծել: Սա պարտադրում էր գտնել հողի մշակման արդյունավետ եղանակներ: Սրանց թվում էին գյուղատնտեսական գործիքների տեխնիկական կատարելագործումը և հողի պարարտացումը:

XVI դ. արդյունաբերության մեջ ևս գերակշռում էր ձեռքի աշխատանքը: Լայն սպառման առարկաները՝ հագուստ, կոշիկ, արտադրում էին անհատ արհեստավորները: Աշխատանքի արտադրողականությունը այստեղ կապված էր աշխատանքի գործիքների կատարելագործման և աշխատանքի բաժանման հետ: XVI դ. արդեն հաշվվում էին շուրջ 100 արհեստներ: Համբարությունը շարունակում էր մնալ որպես արհեստի կազմակերպման հիմնական ձև: Սակայն նրա սահմանած կանոնները արտադրանքի

տեսակի, որակի, չափի վերաբերյալ խոչընդոտում էին արտադրության հետագա զարգացմանը:

Անհատ արհեստավորների կազմակերպած արտադրությունն այլևս չէր բավարարում հասարակության պահանջմունքները: Անհրաժեշտ էր կազմակերպել արտադրության նոր եղանակներ: Այդպիսին դարձավ *մանուֆակտուրան (ձեռագործարանը)*: Դա ձեռնարկություն էր, որտեղ աշխատում էին վարձու բանվորներ:

Մանուֆակտուրային արտադրություն կազմակերպելու համար անհրաժեշտ էին դրամական մեծ միջոցներ: Այդ ժամանակ այդպիսի միջոցներ կային առևտրականների ձեռքին (առևտրական կապիտալ): Նրանք իրենց կապիտալի մի մասը հանեցին առևտրական շրջանառությունից և ներդրեցին գյուղատնտեսության մեջ ու մանուֆակտուրային արտադրությունում: Սկզբում առաջանում էին լայն սպառման ապրանքներ արտադրող մանուֆակտուրաներ, իսկ հետագայում՝ նավաշինական, մետաղամշակման, լեռնարդյունաբերական, տպագրական:

Բացարձակ միապետությունը: XV դ. վերջին և XVI դ. սկզբին Արևմտյան Եվրոպայի երկրների քաղաքական միջավայրի կազմակերպման մեջ տեղի ունեցան փոփոխություններ: Ֆրանսիայում, Անգլիայում և Իսպանիայում ավարտվում են քաղաքական վերամիավորման գործընթացները: Մյուս երկրներում, մասնավորապես Գերմանիայում, Իտալիայում, որտեղ քաղաքական մասնատվածությունը պահպանվեց, ձևավորվում էին առանձին իշխանական կենտրոններ:

Սոցիալական և քաղաքական տեղաշարժերի արդյունքում ձևավորվեց նոր իշ-

խանություն: Թագավորական իշխանությանը հաջողվեց ճնշել կենտրոնախույս խոշոր ավատատերերի դիմադրությունը: Հաստատվեց այնպիսի համակարգ, երբ միապետի անձնական իշխանությունը ոչնչով չէր սահմանափակվում: Պետության այս ձևը ստացավ **բացարձակ** (անսահմանափակ) **միապետություն** անվանումը: Դրա անհրաժեշտությունը և օրինականությունը հիմնավորում էին նրանով, որ թագավորական իշխանությունը աստվածային ծագում ունի: Չենթարկվել նրան նշանակում է չենթարկվել Աստծո կամքին:

Բացարձակ միապետության առաջացման հիմնական պատճառը միջնադարյան երեք դասերի (ազնվականներ, հոգևորականներ, քաղաքացիներ) ներսում կատարված փոփոխություններն էին: Ազնվականությունը՝ որպես ռազմաքաղաքական խավ, կորցրեց իր նշանակությունը: Նրա մեծ մասի գոյության հիմնական աղբյուրը բարձր վարձատրվող պաշտոններն էին, որոնց նշանակումը միապետի ձեռքում էր: Սա ստիպում էր ազնվականներին

հնազանդորեն ենթարկվել միապետի կամքին: Հոգևորականների դերը պետության կառավարման գործում ևս փոխվեց: Կաթոլիկ եկեղեցու դիրքերի թուլացումը, եկեղեցու ենթարկումը պետությանը, Ռեֆորմացիան և աշխարհիկ մտավորական խավի առաջացումը կախման մեջ դրեցին հոգևորականներին միապետից: Պետության հովանավորության կարիքը ամենից շատ զգում էին առևտրականները և արդյունաբերողները, ուստի նրանք համախմբվեցին միապետի շուրջը: Օգտվելով ստեղծված իրավիճակից՝ թագավորը յուրացրեց անսահմանափակ իշխանություն: Իրական իշխանությունը միապետի գլխավորությամբ կենտրոնացավ մի խումբ մարդկանց ձեռքում: Նրանք մտնում էին թագավորին կից գործող գաղտնի խորհրդի մեջ, որն էլ իրականացնում էր երկրի կառավարումը: Նա զբաղվում էր պետության արտաքին քաղաքականությամբ, ֆինանսներով, տնտեսությամբ, բանակով: Գաղտնի խորհրդի հիման վրա էլ հետագայում ձևավորվեց նախարարների խորհուրդը (կաբինետը):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների պատճառները: Ովքե՞ր սկզբնավորեցին այն: Ներկայացրե՞ք աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների դրական և բացասական հետևանքները: **2.** Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին նոր ժամանակների շեմին տնտեսության գլխավոր ճյուղերում և սոցիալական կյանքում: Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՞ք այդ փոփոխությունները: **3.** Նոր ժամանակների սկզբին կառուցվածքային ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Արևմտյան Եվրոպայի ներքաղաքական կյանքում: Որո՞նք էին դրանց պատճառները և հետևանքները: **4.** Պարզաբանե՞ք բացարձակ միապետության էությունը:

§ 2. ՆՈՐ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԾՆՈՒՆԴԵ

Ռեֆորմացիան: XVI դ. Եվրոպայի մեծ մասում հռոմեակաթոլիկական եկե-

ղեցում բարեփոխումներ անցկացնելու համար շարժում սկսվեց, որը հայտնի է

Ռեֆորմացիա (վերափոխում) անունով: Այն ոչ միայն քննադատում էր եկեղեցու արատները, այլև պահանջում էր վերափոխել եկեղեցին և նրա կառույցները: Ռեֆորմացիան սկսվեց **1517 թ. հոկտեմբերի 31-ին** Գերմանիայի Վիտենբերգ քաղաքում Մարտին Լյութերի 95 դրույթների հրապարակումով:

XVI դ. սկզբին Հյուսիսային Գերմանիայում *ինդուլգենցիաների* (մեղքերի թողության թղթեր) վաճառքը հանձնարարվել էր Դոմինիկյան միաբանության վանականներին, որոնց դեմ էլ հանդես եկավ Լյութերը: Նա գտնում էր, որ Հռոմի պապը իրավունք չունի մեղքերին թողություն տալու, քանի որ դրանք կարելի է քավել ոչ թե թուղթ գնելով, այլ տանջանքներով: Նրա կարծիքով՝ պապը իրավունք չունի խառնվելու աշխարհիկ իշխանության գործերին, իսկ եկեղեցին պետք է ենթարկվի պետությանը: Ռեֆորմացիայի կողմնակիցները հավատքի միակ աղբյուրը ճանաչեցին Աստվածաշունչը: Նրանք մերժում էին փրկության գործում եկեղեցու միջնորդ դերը և գտնում էին, որ Աստվածաշնչում տեղ գտած սկզբունքներին հետևող հավատացյալը կարող է ինքնուրույն հասնել փրկության:

Շուտով Ռեֆորմացիան դարձավ հասարակական լայն շարժում, քանի որ նրան մասնակցում էին բոլոր խավերը: 1521 թ. Սրբազան հռոմեական կայսրության կայսր Կարլոս V-ը Վորմս քաղաքում հրավիրեց Ռայխստագ, որտեղ Լյութերից պահանջեցին, որպեսզի հրաժարվի իր գաղափարներից, սակայն նա մերժեց: Երբ Կարլոս V-ը հրամանագիր հրապարակեց Լյութերի գաղափարները արգելելու մասին, Ռեֆորմացիայի կողմնակից իշխանները և քաղաքացիները

բողոքեցին դրա դեմ: Այստեղից էլ Ռեֆորմացիայի կողմնակիցները ստացան *բողոքականներ* անունը: *Այսպես Գերմանիայում ստաջագավ բողոքական՝ լյութերական եկեղեցի:* Հաստատվեց «Ում իշխանությունը, նրա էլ՝ հավատը» սկզբունքը, այսինքն՝ տարածքի իշխանն էր որոշում հպատակների հավատը:

Ռեֆորմացիոն շարժման երկրորդ կենտրոնը Շվեյցարիան էր, որտեղ շարժումը գլխավորում էր Ֆրանսիայից եկած *Ժան Կալվինը*: Նրա ջանքերով բարեփոխվեց Ժնևի եկեղեցին, և ստեղծվեց նոր՝ *կալվինական եկեղեցի:*

1534 թ. Անգլիայի Հենրիխ VIII թագավորը ստորագրեց պառլամենտի ընդունած «Գերագահության մասին ակտը»: Անգլիական եկեղեցու գլուխ կանգնեց թագավորը: Փակվեցին վանքերը, և նրանց ամբողջ գույքը բռնագրավվեց: Բարձրաստիճան հոգևորականներին պաշտոններում նշանակում էր պառլամենտը: Հոգևորականները պետությունից աշխատավարձ էին ստանում: Այսպես ստեղծվեց *անգլիկան եկեղեցին:*

Ռեֆորմացիոն շարժումը հատկապես սուր բնույթ ընդունեց Ֆրանսիայում և վերածվեց երկարատև քաղաքացիական կռիվների, որը հայտնի է *Հուգենոտյան պատերազմներ* անունով: Ժան Կալվինի գաղափարները Շվեյցարիայից թափանցել էին Ֆրանսիայի հարավային շրջանները: Կալվինականներին այստեղ անվանում էին հուգենոտներ (գերմաներեն՝ «համատեղ երդում տվածներ»):

1562 թ. կաթոլիկների և հուգենոտների միջև տեղի ունեցավ ընդհարում, որով Ֆրանսիայում սկսվեցին Հուգենոտյան պատերազմները (1562–1594 թթ.): Նրա բարձրակետը դարձավ **1572 թ. օգոստոսի**

Ֆիլիպ II

24-ի գիշերը (Բարդուղիմեոսյան գիշեր), երբ Փարիզում սպանեցին շուրջ 3 հազար հուգենոտների: 1594 թ. հուգենոտների առաջնորդ *Տենրիխ Բուրբոնն* ընդունեց կաթոլիկություն և դարձավ Ֆրանսիայի թագավոր: Ֆրանսիայի միասնությունը ամրապնդելու համար Տենրիխ IV-ը 1598 թ. հրապարակեց *Նանտի էդիկտը*: Կաթոլիկությունը հռչակվեց պետական կրոն: Հուգենոտները դավանանքի ազատություն ստացան ամբողջ Ֆրանսիայում, բացի Փարիզից:

Նիդերլանդական հեղափոխությունը: XVI դ. Նիդերլանդները գտնվում էին Իսպանիայի տիրապետության տակ: Նիդերլանդները կազմված էր 17 գավառներից (պրովինցիա), որոնցից առավել զարգացած էին *Ֆլանդրիան*՝ հարավում, և *Հոլանդիան*՝ հյուսիսում: Այդ ժամանակ Նիդերլանդներում կար 300 քաղաք, 6500 գյուղ և 3 մլն բնակչություն: Երկիրը կառավարում էին Իսպանիայի թագավորի նշանակած փոխարքան և պետական խորհուրդը: Կարևոր հարցեր քննարկելու համար հաճախ հրավիրում էին Գլխա-

վոր շտատներ: Իսպանիան իր պետական եկամտի շուրջ 40%-ը ստանում էր Նիդերլանդներից: Այստեղ մեծ տարածում էին գտել Ռեֆորմացիայի, մասնավորապես կալվինական գաղափարները: Վախենալով, որ Ռեֆորմացիայի շարժումը կարող էր վերածվել ազգային-ազատագրական պայքարի, Իսպանիայի թագավոր Ֆիլիպ II-ը այստեղ հիմնեց ինկվիզիցիայի դատարան: Սակայն սա չփրկեց իրավիճակը, և *Ռեֆորմացիան վերածվեց ազատագրական պատերազմի ու հեղափոխության (1566-1609 թթ.)*:

Ապստամբությունը սկսվեց 1566 թ. պատկերամարտական շարժումով, քանի որ կալվինականները դեմ էին սրբապատկերների և սուրբ մասունքների պաշտամունքին: Շարժումն ընդգրկեց 12 պրովինցիաներ, ավերվեցին 5500 եկեղեցիներ ու վանքեր: Ապստամբության գլուխ կանգնեց *Վիլհելմ I Օրանցին*: Նրան հանձնվեց գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը և բարձրագույն գործադիր իշխանությունը: Սակայն ապստամբների միջև միասնություն չկար, և շուտով նրանք պառակտվեցին: Հարավի պրովինցիաները որոշեցին դադարեցնել պայքարը և մնալ Իսպանիայի կազմում (Իսպանական Նիդերլանդներ): Այս պրովինցիաների մի մասի վրա հետագայում առաջացավ Բելգիա պետությունը: Իսպանացիների դեմ պայքարը շարունակելու համար հյուսիսային յոթ պրովինցիաներ *1579 թ.* կնքեցին *Ուտրեխտի միությունը*, որը հիմք դրեց նոր պետության՝ *Միացյալ Գալստների Հանրապետության (Հոլանդիա)*:

Իսպանիան փորձեց վերադարձնել անջատված պրովինցիաները, սակայն Նիդերլանդներին օգնության հասավ Անգլիան: 1588 թ. Իսպանիան 134 նա-

վերից բաղկացած «Անպարտելի արմա-
ղա» նավատորմն ուղարկեց Անգլիայի
դեմ: Սակայն ահեղ փոթորիկը ոչնչացրեց
նավերի մեծ մասը, իսկ անգլիական նա-
վատորմը՝ մյուս մասը: Իսպանիա վերա-
դարձան միայն 43 նավեր: Իսպանիան
ստիպված էր **1609 թ.** ձանաչել Նիդեր-
լանդների անկախությունը, իսկ վերջնա-
կանապես նրանից հրաժարվեց 1648 թ.,
երբ ստորագրեց **Վեստֆալյան հաշտու-
թյան պայմանագիրը**: Որպես առավել
զարգացած պրովինցիա՝ պետության
տնտեսական, քաղաքական և մշակութա-
յին կյանքում մեծ դեր էր խաղում Հոլան-
դիան, ուստի պետությունը սկսեցին ան-
վանել Հոլանդիա:

Երեսնամյա պատերազմը: Ռեֆոր-
մացիայի ընթացքում գերմանական իշ-
խանների մի մասն ընդունեց բողոքակա-
նություն, իսկ մի մասը մնաց կաթոլիկ:
Գերմանիայի քաղաքական և դավա-
նաբանական մասնատվածությամբ շա-
հագրգռված էին եվրոպական մի շարք
երկրներ, մասնավորապես Ֆրանսիան և
Անգլիան: Իրենց իրավունքները պաշտ-
պանելու և հակառեֆորմացիոն ուժերի
դեմ պայքարելու համար գերմանական
բողոքական իշխանները 1608 թ. միավոր-
վեցին և ստեղծեցին **Ավետարանական
միություն**: Սրան հակառակ՝ 1609 թ. կա-
թոլիկ իշխանները միավորվեցին և ստեղ-
ծեցին **Կաթոլիկական միություն**: Սրան-
ցից յուրաքանչյուրին հովանավորում և
օգնություն էին ցույց տալիս եվրոպական
տարբեր երկրներ:

1618 թ. սկսվեց **Երեսնամյա պատե-
րազմը**, որն առաջին համաեվրոպական
պատերազմն էր: Նրա համար առիթ դար-
ձան Չեխիայում (այն Սրբազան հռոմե-
ական կայսրության կազմում էր) տեղի
ունեցող իրադարձությունները: 1618 թ.
բողոքականություն ընդունած չեխերը
ապստամբություն բարձրացրեցին՝ իրենց
իրավունքները պաշտպանելու համար,
քանի որ նրանց տրված դավանանքի
ազատության խոստումը չէր կատարվում:
Գերմանական կաթոլիկ իշխանների
պաշտպանում էին Իսպանիան և պապա-
կանությունը, իսկ բողոքական իշխան-
ներին՝ Ֆրանսիան, Դանիան, Շվեդիան,
Ռուսաստանը և Անգլիան:

Երեսնամյա պատերազմն ավարտվեց
Հաբսբուրգների պարտությամբ, և 1648 թ.
կնքվեց **Վեստֆալյան հաշտությունը**:
Շվեդիան ձեռք բերեց մի շարք տարածք-
ներ և դարձավ հզոր պետություն: Չնայած
Ֆրանսիան քիչ տարածքներ ստացավ,
սակայն վերածվեց Եվրոպայի ամենա-
բարձր քաղաքական հեղինակություն
ունեցող երկրի: Միջազգային ձանաչում
ստացան Շվեյցարական միությունը և Հո-
լանդիան: Պատերազմից ամենից շատ
տուժեց Գերմանիան, քանի որ Վեստֆա-
լյան պայմանագիրը օրինականացրեց
Գերմանիայի քաղաքական և դավանա-
բանական մասնատվածությունը: Այսպես
տապալվեց Եվրոպայում քրիստոնեական
կայսրություն ստեղծելու Հաբսբուրգների
ծրագիրը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն էր Ռեֆորմացիայի առաջացման գլխավոր պատճառը: Ինչպե՞ս այն սկսվեց, և
ինչ էին քարոզում Ռեֆորմացիայի կողմնակիցները: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ այն:
Թվարկե՞ք բողոքական եկեղեցիները: **2.** Որտե՞ղ է Նիդերլանդները: Ի՞նչ վարչամիա-

վորների էր այն բաժանված և ինչպե՞ս էր կառավարվում: Ներկայացրե՞ք հեղափոխության ընթացքն ու ավարտը Նիդերլանդներում: **3.** Որո՞նք էին Երեսնամյա պատերազմի պատճառներն ու առիթը: Ներկայացրե՞ք Երեսնամյա պատերազմի արդյունքները:

§ 3. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XVI ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Գրականությունը: XVI դ. Արևմտյան Եվրոպայի մշակութային կյանքը վերելք էր ապրում: Իտալիայում այն հայտնի է *Բարձր վերածնունդ*, իսկ Ալպերից հյուսիս ընկած երկրներում՝ *Հյուսիսային վերածնունդ* անվանումներով:

Այդ դարաշրջանում հատկապես մեծ զարգացում ապրեց գրականությունը: Գրական երկերում տեղ էին գտնում ոչ միայն գեղարվեստական սյուժեներ, այլև քննարկվում էին պատմական, քաղաքագիտական և սոցիալական բնույթի խնդիրներ: Սոցիալական և ունեցվածքային հավասարության գաղափարները տեղ են գտել իտալացի գրող *Կամպանելայի* «Արևի քաղաքը» ստեղծագործության մեջ: Արևի քաղաքում, որ հիշեցնում էր հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանի իտալական քաղաք-հանրապետություն, չկար մասնավոր սեփականություն, աշխատանքը պարտադիր էր բոլորի համար, իսկ կրթության խնդիրն էր մարդու գիտելիքները ծառայեցնել հասարակությանը:

Պետության կառավարման ձևերի, հասարակության սոցիալ-քաղաքական աստիճանակարգության հետ կապված խնդիրները արծարծված են իտալացի հումանիստ *Մաքիավելոյ* (1463–1527 թթ.) «Տիրակալը» և «Ֆլորենցիայի պատմությունը» աշխատություններում: Մաքիավելո քաղաքական ծրագիրը միասնական ու անկախ Իտալիայի ստեղծումն էր: Նրա կարծիքով՝ այս նպատակին հասնելու համար չպետք է կանգ առնել բռնության,

կեղծիքի և դաժանության առջև: «*Նպատակը արդարացնում է միջոցները*»,— գտնում էր Մաքիավելին:

Հյուսիսային վերածննդի նշանավոր գրողներից էին *Ֆրանսուա Ռաբլեն* (Ֆրանսիա), *Էրազմ Ռոտերդամցին* (Գերմանիա), *Սերվանտեսը* (Իսպանիա): Վերջինիս մեծ փառք բերեց «Դոն Բիշոտ» երկը:

Հյուսիսային վերածննդի նշանավոր գործիչներից էր Անգլիայի վարչապետ *Թոմաս Մորը* (1478–1535 թթ.), որը հայտնի դարձավ «Ուտոպիա» ստեղծագործությամբ: Նա նկարագրում էր Ուտոպիա անունով մի կղզի, որտեղ գոյություն ունեւ առանձին պետություն: Այստեղ բոլորը հազնվում և սնվում էին միատեսակ, իսկ աշխատանքը, երեխաներից, ծերերից և կառավարիչներից բացի, պարտադիր էր բոլորի համար: «Ուտոպիան» գրվել էր այն ժամանակ, երբ Անգլիայում խորացել էր գույքային անհավասարությունը, և ոչխարաբուծության հետագա զարգացման համար ազնվականները գյուղացիներից խլում էին հողերը: Այս կապակցությամբ Մորը ոչխարաբույծ հողատերերին ասել է. «*Ձեր ոչխարները խժռում են մարդկանց*»:

Անհատին և հասարակության մեջ նրա ազատությունների հիմնախնդրին անդրադարձել է անգլիացի դրամատուրգ *Ուիլյամ Շեքսպիրը* (1564–1616 թթ.): Նա ուժեղ, օրինական և ազգային շահերն արտահայտող թագավորական իշխանու-

Ռիլյամ Շեքսպիր

Ֆրանսուա Ռարլե

Նիկոլո Մաքիավելի

թյան կողմնակից էր: Նրա դրամաներում («Համլետ», «Օթելլո» և այլն), քննարկված են մարդու բնության, հասարակության մեջ չարի և բարոյականության խնդիրներ: Քանի որ հասարակության մեջ անարդարությունը և կեղծիքը շատ են, դրամատուրգը կարծիք է հայտնում՝ այս դեպքում կարելի է արդյոք մարդուն համարել «արարչագործության պսակ»: Մարդու անձնական ողբերգության աղբյուրը Շեքսպիրը փնտրում է ոչ թե մարդուն շրջապատող արտաքին միջավայրում, այլ հոգու թուլության մեջ, որը դրդում է մարդուն առաջնորդվելու ոչ թե բանականությամբ, այլ զգացմունքներով:

Արվեստը: XVI դ. վերածննդի արվեստը Իտալիայում հասավ իր զարգացման բարձրակետին: Բարձր վերածննդի մեծագույն դեմքերից է **Լեոնարդո դա Վինչին** (1452–1519 թթ.): Որպես հանձարեղ գեղանկարիչ՝ նա հայտնի է «Ջոկոնդա» («Մոնա Լիզա») նկարով և «Խորհրդավոր ընթրիքը» որմնանկարով: Նա նաև նշանավոր գիտնական էր և ստեղծել է թռչող սարքերի ու ստորջրյա լողացող մեքենաների նախագծեր:

Մեծ հանձարով էր օժտված նաև գեղանկարիչ, քանդակագործ և ճարտարապետ **Միքելանջելո Բոննարոտին** (1475–1564 թթ.): Մարդու կերպարը նրա արվեստում ձեռք է բերում հերոսական և տիտանական գծեր: Սա հատկապես վերաբերում է նրա քանդակներին, մասնավորապես Դավթի արձանին:

Մեծագույն նկարիչ էր նաև **Ռաֆայել Սանտին** (1483–1520 թթ.), որի բազմաթիվ մաղոննաները (Տիրամայր) գովերգում են կնոջ գեղեցկությունը և քնքշությունը: Նրա հռչակավոր «Սիքստինյան Տիրամայրը» կարծես թե դիտողին փոխանցում է այն վիշտը, որով ապրում են Տիրամայրը և Հիսուս Քրիստոսը, որն իր ապագա չարչարանքներով պետք է փորձեր փրկել մեղսագործ մարդկությանը:

XV դ. վերջերից Ալպերից հյուսիս ընկած երկրների նկարիչները սկսեցին այցելել Իտալիա և ծանոթանալ իտալական նկարիչների ստեղծագործություններին: Արդյունքում նրանք սովորեցին կիրառել իտալական գեղանկարչության ձեռքբերումները: Հյուսիսային վերածննդի գեղանկարիչների շարքում հատկապես

աչքի էր ընկնում գերմանացի *Ալբրեխտ Դյուրերը*: Մեծ վարպետությամբ է արված նրա «Ինքնանկարը»: Մարդկային կերպարները առավել իրական և խորաթափանց պատկերելու համար նա ուսումնասիրեց մարդու կազմվածքը և գրեց «Չորս գիրք մարդու համամասնությունների մասին» աշխատությունը:

Իտալական վերածննդի ազդեցությունը Նիդերլանդների մշակույթում ամենից առաջ զգացվում էր գեղանկարչության բնագավառում: Նիդերլանդական նկարիչներն իրենց նկարների համար նյութ էին քաղում ժողովրդի կենցաղից և առօրյա կյանքից: Այս բնագավառում հատկապես հռչակված էր *Պիտեր Բրեյգել Ավագը*: Իսպանական Նիդերլանդների և Հոլանդիայի առկայության պայմաններում սկսեցին ձևավորվել երկու տարաբնույթ մշակույթներ՝ հոլանդական և ֆլամանդական: Հոլանդական կերպարվեստն իր զարգացման բարձրակետին հասավ *Ռեմբրանդտի* (1606–1669 թթ.) ստեղծագործություններում: «Անառակ որդու վերադարձը» կտավում նա պատկերում է մարդու տառապանքները և սերը: Ֆլամանդական կերպարվեստի զարգացման գործում մեծ դեր խաղաց *Ռուբենսը* (1577–1640 թթ.), որի ղեկավարած արվեստանոցում աշխատում էին բազմաթիվ հանձարեղ նկարիչներ:

Առաջին գիտական հեղափոխությունը: Վերածնության և Ռեֆորմացիայի գաղափարների ազդեցությամբ մարդիկ աշխատում էին վերանայել իրենց հայացքները և պատկերացումները բնության, հասարակության և մարդու վերաբերյալ: Դարերով արմատավորված ու քարացած գիտելիքները այլևս հասարակության պահանջմունքները չէին

բավարարում: Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունները, հրազենի արտադրությունը, ձեռնարկատիրության և առևտրի զարգացումը ճշգրիտ գիտելիքների կարիք ունեին: Այդպիսի գիտելիքներ կարելի էր ձեռք բերել փորձի ու հայտնագործությունների ճանապարհով: Այսպես սկսվեց Առաջին գիտական հեղափոխությունը (XVI–XVII դդ.), որի ընթացքում զարգանում էին հասարակության համար մեծ կարևորություն ներկայացնող տեխնիկական և բնական գիտությունները:

Առաջին գիտական հեղափոխության ակունքներում կանգնած էր լեհ գիտնական *Կոպեռնիկոսը* (1473–1543 թթ.): Նա ժխտեց դարերով արմատավորված այն տեսակետը, թե Տիեզերքի կենտրոնում Երկիր մոլորակն է: Դիտարկումների և մաթեմատիկական հաշվարկների շնորհիվ նա ապացուցեց, որ Տիեզերքի կենտրոնում Արեգակն է, իսկ մյուս մոլորակները, այդ թվում՝ Երկիրը, պտտվում են նրա շուրջը: Եկեղեցին ընդդիմացավ Կոպեռնիկոսի գաղափարներին: 1610 թ. կաթոլիկ եկեղեցին Կոպեռնիկոսի հետևորդներին հայտարարեց հերետիկոս:

Ֆլամանդացի բժիշկ *Վեզալիուսը* ուսումնասիրում էր մարդու մարմինը: Նա հերձման միջոցով տվեց մարդու մարմնի ներքին կառուցվածքի ճշգրիտ նկարագրությունը: Վախենալով եկեղեցու հալածանքներից՝ նա ոչնչացրեց իր աշխատությունների մի մասը և դարձավ Կարլոս V կայսեր անձնական բժիշկը: Սակայն ինկվիզիցիան հասավ նրան, որ Վեզալիուսին դատապարտեց ուխտագնացության դեպի Պաղեստին:

1600 թ. Հռոմի հրապարակներից մեկում ինկվիզիցիայի դատավճռով ողջակիզվեց իտալացի գիտնական *Ջորդանո*

Բրունու: Նա գտնում էր, որ Տիեզերքը անսահման է, և այնտեղ կան բազմաթիվ մոլորակներ: Աստղերը հեռավոր արեգակներ են, որոնց շուրջ պտտվում են մարդկանցով բնակեցված մոլորակներ: Այս տեսակետը նա հիմնավորում էր Սուրբ Գրքից վերցված փաստարկներով. այն է՝ ամենագոր Աստվածը չէր կարող սահմանափակվել միայն Երկիր մոլորակի արարմամբ:

Իտալացի ֆիզիկոս և աստղաբաշխ **Գալիլեյը** (1564–1642 թթ.) նույնպես գտնում էր, որ Երկիրը պտտվում է Արեգակի շուրջը: 1609 թ. նա ստեղծեց ամենախոշոր աստղադիտակը և առաջինը դիտեց արևի բծերը, Յուպիտերի արբանյակները և Լուսնի վրա գոյություն ունեցող անհարթությունները: 1633 թ. ինկվիզիցիան Գալիլեյի նկատմամբ դատավարություն կազմակերպեց: Վախենալով խոշտանգումներից՝ նա ստիպված հրաժարվել է իր գաղափարներից, սա-

կայն դուրս գալով դատարանից՝ ասել է. «Բայց, այնուամենայնիվ, Երկիրը պտտվում է»:

Գիտության հետագա զարգացման գործում մեծ դեր խաղաց անգլիացի փիլիսոփա **Ֆրենսիս Բեկոնը**: 1620 թ. լույս տեսավ նրա «Նոր օրգանոն» աշխատությունը, որտեղ արտահայտված է այն գաղափարը, որ ճշգրիտ գիտելիքը կարելի է ձեռք բերել փորձի միջոցով: Նա կարծիք է հայտնել Արեգակի էներգիայի օգտագործման մասին:

Առաջին գիտական հեղափոխության շրջանում ստեղծվեց նոր ժամանակների գիտությունը: Առանձին գիտականների նվաճումները արագորեն դառնում էին համաշխարհային գիտական մտքի սեփականությունը: **Առաջին գիտական հեղափոխությունը դարձավ այն նախադրյալներից մեկը, որը նախապատրաստեց Եվրոպայի անցումը նոր ժամանակներին:**

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ խնդիրներ ու գաղափարներ էին քննարկվում Վերածննդի գրականության մեջ: Համառոտ ներկայացրե՞ք այդ դարաշրջանի նշանավոր գործիչներին ու նրանց ստեղծագործությունները: **2.** Վերածննդի արվեստի ինչ ականավոր ստեղծագործողներ գիտե՞ք: Թվարկե՞ք նրանց գործերից: Թվարկե՞ք այն ստեղծագործությունները, որոնց նյութը վերցված է Աստվածաշնչից: Գիտե՞ք որևէ ստեղծագործություն, որի նյութը անտիկ մշակույթից է: **3.** Համառոտ ներկայացրե՞ք Առաջին գիտական հեղափոխության նշանավոր գործիչներին ու նրանց գործունեությունը: Ինչ արդյունքներ ունեցավ Առաջին գիտական հեղափոխությունը:

ՄԱՍ 3

ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

ՉԼՈՒԽ Ա. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ՋԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԵՎՐՈՊԱՑՈՒՄ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱՑՈՒՄ (XVII ԴԱՐ — XX ԴԱՐԻ ՍԿԻՉԲ)

§ 1. ԱՇԽԱՐՀԸ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՍԿԻՉԲ

Աշխարհի քաղաքական քարտեզը XVII դարում: Երկրագնդի ամենից արագ զարգացող աշխարհամասը *Եվրոպան* էր: Այստեղ ուժեղ և կայուն պետությունները քիչ էին: Նրանք մշտական հակասությունների մեջ էին և հավակնում էին զավթելու նորանոր տարածքներ:

Անգլիան նվաճեց *Իռլանդիան* և *Ճոռլանդիան* և սկսեց նոր տարածքներ գրավել նաև Եվրոպայից դուրս:

XVII դարում ուժեղ տերություն դարձավ նաև *Ֆրանսիան*: Նա ևս առաջնային դեր էր կատարում աշխարհի շատ կողմերում՝ դառնալով գաղութատեր տերություն:

Նոր ժամանակների սկզբին *Իսպանիան* և *Պորտուգալիան* թուլացան և իրենց տեղը զիջեցին Անգլիային, Ֆրանսիային և Հոլանդիային:

Եվրոպայի կենտրոնում կայուն պետություն դարձավ 13 կանտոններից (շրջաններից) բաղկացած բազմազգ *Շվեյցարիան*: Նորահռչակ Հոլանդիան դարձավ Եվրոպայի զարգացած երկրներից մեկը:

Եվրոպայի ամենաբազմազգ տերությունը *Սրբազան հռոմեական կայսրությունն* էր: Հաբսբուրգ արքայատոհմին պատկանող կայսեր իշխանությունն ուժեղ էր *Ավստրիայում* և *Չեխիայում*: Մնացած հողերը տրոհված էին հարյուրավոր ինք-

նուրոյն գերմանական պետությունների: XVII դարում նրանցից ուժեղացավ *Պրուսիան*: Նույն դարում Օսմանյան տերության դեմ տևական պատերազմներում Հաբսբուրգ արքայատոհմը նվաճեց նոր տարածքներ, այդ թվում՝ *Հունգարիան*: Քաղաքական առումով մասնատված էր նաև *Իտալիան*:

Հյուսիսային Եվրոպայում միջնադարից ի վեր ուժեղ պետություն էր *Դանիան*, որի հետ միության մեջ էին *Նորվեգիան*, *Իսլանդիան*, *Շվեդիան* և *Ֆինլանդիան*: Սակայն XVI–XVII դդ. Դանիայից անջատվեցին Շվեդիան և Ֆինլանդիան: Շվեդիան դարձավ Բալթիկ ծովի ավազանի ուժեղ պետություն: 1569 թ. Լեհաստանը և Լիտվայի մեծ իշխանությունը միավորվեցին մեկ պետության մեջ, որը ստացավ *Ռեչ Պոսպոլիտա* անվանումը: Հզոր պետություն դարձավ նաև *Ռուսաստանը*: Արդեն XVII դարում Ռուսաստանի կազմում էր նաև Ուրալյան լեռներից մինչև Խաղաղ օվկիանոս ընկած հսկա տարածքը: Այլ էր իրավիճակը Բալկանյան թերակղզում: Այստեղի երկրները Օսմանյան տերության կազմում էին:

Ամերիկան կամ *Նոր աշխարհը* Կոլումբոսի հայտնագործումից ի վեր դարձավ եվրոպացիների տիրույթ: Դրանում մեծ դեր էին կատարում նախ՝ Իսպանիան

և Պորտուգալիան (XVI դար), իսկ հետո՝ Անգլիան և Ֆրանսիան (XVII դար): Լատինական Ամերիկան վերածվեց Իսպանիայի և Պորտուգալիայի, իսկ Հյուսիսային Ամերիկան՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի գաղութների:

Ասիա աշխարհամասի երկրները և ժողովուրդները, չնայած փառավոր անցյալին, նոր ժամանակների սկզբին չունեին կայուն հասարակական-քաղաքական կարգեր: Այդպիսի մեծ պետություններ էին Օսմանյան տերությունը, Իրանը, Հնդկաստանը և Չինաստանը: Նրանց կազմում կային տասնյակ ժողովուրդներ, չկարներքին միասնություն, և դժվարությամբ էին դիմանում ժամանակի փորձությանը: XVI դ. Արևելքի երկրներում ապրում էր շուրջ 288 միլիոն մարդ (երկրագնդի բնակչության 68 %-ը):

Աֆրիկա աշխարհամասը նույնպես առանձնանում էր իր բազմազանությամբ և քաղաքակրթական յուրահատկություններով: Աֆրիկացիներն ապրում էին բազմակացությամբ հասարակություններում: Առավել զարգացած էին Եթովպիան, Սուդանը, Եգիպտոսը և Մադրիբի երկրները:

Նոր ժամանակների սկզբին **Ավստրալիա** աշխարհամասն աշխարհին անհայտ մի անկյուն էր: Բնակչությունը (մոտ 500 ցեղ) ապրում էր տոհմական համայնքներով: Աշխարհամասը եվրոպացիներին հայտնի դարձավ նոր ժամանակներում:

Արդյունաբերական քաղաքակրթությունը՝ մարդկության զարգացման նոր աստիճան: Միջին դարերում Արևմտյան Եվրոպայում աստիճանաբար ձևավորվել էր առանձնահատուկ քաղաքակրթություն: Սակայն այն ճգնաժամի մեջ

հայտնվեց, երբ սկսվեցին անվերջանալի ավատական երկպառակությունները: Հենց այդ ճգնաժամի հաղթահարման գործընթացում Անգլիայում, Ֆրանսիայում և Նիդերլանդներում սկսեց ձևավորվել մի նոր քաղաքակրթություն: Հետագայում այն ընդգրկեց ողջ մայրցամաքը, Ամերիկան և ապա՝ աշխարհի շատ երկրներ և տարածաշրջաններ:

Նոր քաղաքակրթությունը գիտության մեջ հայտնի է տարբեր անվանումներով՝ **արևմտյան, եվրոպական, եվրասամերիկյան, ատլանտյան, արդյունաբերական** և այլն: Այս անվանումները տարբեր տեսանկյուններից յուրովի ձիշտ են: Չէ՞ որ այն առաջացել է Արևմուտքում՝ Եվրոպայում, տարածվել Ատլանտյան օվկիանոսից այն կողմ՝ Ամերիկայում: Հաճախ այն անվանում են **արդյունաբերական քաղաքակրթություն**, քանի որ նյութական բարիքների աննախադեպ առատ արտադրությունը հասարակությանն առավել քան երբևէ դարձնում է տնտեսական մեկ մարմին: Քաղաքակրթության այդ տեսակին բնորոշ են հասարակության արագ զարգացումը, գլխապատույտ արագությամբ կատարվող փոփոխությունները: Զարգացման լծակներն են շուկայական տնտեսությունը, ժողովրդի մասնակցությունը պետության կառավարմանը (ժողովրդավարություն), աշխարհիկ իրավական պետությունը, աշխարհիկ կրթությունը և մշակույթը, ընկերային երաշխիքների ապահովումը, նյութական բարիքների բաշխման համակարգը և այլն:

Արդյունաբերական քաղաքակրթությունը դարձավ մարդկության զարգացման մի նոր մակարդակ, առանց որի անհնար էր արդի հասարակության ստեղծումը:

Հասարակական փոփոխությունների միտումները Եվրոպայում: Նոր ժամանակների սկզբին Եվրոպայում տնտեսության մեջ գերակշռում էր գյուղատնտեսությունը: Բնակչության 90%-ը գյուղացիներ էին: Գյուղատնտեսության զարգացմանը նպաստեցին աշխարհագրական հայտնագործությունները, որի արդյունքում սկսեցին աճեցնել նաև նոր մշակաբույսեր՝ կարտոֆիլ, եգիպտացորեն, լոլիկ, ծխախոտ, լոբի, դդում և այլն: Մեծ տարածում էր ստանում նաև գյուղարտադրանքի արդյունաբերական մշակումը: Անդրծովյան առևտրի ընդլայնումը գաղութների հետ, բնակչության աճը և տեղաշարժը, Ամերիկայից մեծ քանակությամբ ազնիվ մետաղների ներմուծումը Եվրոպա մեծացրեց ապրանքների պահանջարկը: Միջնադարյան արհեստանոցի փոխարեն առաջացել էր արտադրության ավելի խոշոր ձեռնարկություն՝ **մանուֆակտուրան:** Դրանցում կտրուկ աճեց աշխատանքի արտադրողականությունը: XVII դարում մանուֆակտուրային արտադրանքն արդեն տարածված էր Անգլիայում, Նիդերլանդներում և Ֆրանսիայում:

Տնտեսության մեջ կատարված տեղաշարժերը փոփոխություններ առաջացրին նաև հասարակության սոցիալական (ընկերային) կառուցվածքում: Դա բոլորից արագ տեղի էր ունենում Անգլիայում և Հոլանդիայում: Անգլիայում ազնվականության մի մասը սկսեց զբաղվել գործարարությամբ: Գյուղում ձեռներեց էր դառնում նաև գյուղացիների մի մասը: Այդպիսի գյուղացիները կոչվում էին **ագարակառերեր** (ֆերմերներ): Դրա շնորհիվ անգլիական գյուղատնտեսությունը դարձավ շու-

կայական: Եվրոպական մյուս երկրներում այս գործընթացները սկսվեցին ավելի ուշ:

Քաղաքներում ևս զարգանում էր գործարար կյանքը: Քաղաքային գործարարների խավը՝ **բուրժուազիան**, կազմված էր վաճառականներից, վաշխառուներից, կապալառուներից, դրամափոխներից և այլն: Հաճախ բուրժուա էին դառնում նաև արհեստավորները: Բուրժուազիան և գյուղական ձեռներեցները դարձան գործարար կյանքի կրողները և արտադրության կազմակերպիչները: Բուրժուայի սեփականությունը կոչվում էր **կապիտալ**, որի համար նրան անվանում էին նաև **կապիտալիստ:**

Շուկայական տնտեսության ստեղծումն ուղեկցվում էր բնակչության մի մասի աղքատացմամբ: Հողագուրկ գյուղացիները դառնում էին վարձու աշխատող՝ բանվոր: Նրանց մեծ մասը տեղափոխվում էր քաղաք: Քաղաքներում բանվոր էին դառնում նաև սնանկացած արհեստավորները և ձեռներեցները:

Նոր դարերի սկզբին Եվրոպայում տիրում էին միապետական կարգեր: «Մեկ երկիր՝ մեկ պետություն» սկզբունքի կիրառումը դարձել էր պատմական անհրաժեշտություն: Ուստի ավանդական միապետական կարգերի փոխարեն եվրոպական երկրներում առաջացավ կենտրոնացված պետական կարգ՝ **միահեծանություն:**

Միահեծանության դասական երկիրը Ֆրանսիան էր: Երկրում ստեղծվել էր թագավորի անձի պաշտամունք: Գործում էր «Մեկ միապետ, մեկ օրենք, մեկ կրոն» սկզբունքը: Նույնիսկ չէր հրավիրվում դասային համաժողովը: Անգլիայում, ընդհակառակը, գործում էր խորհրդարան, որի հետ թագավորը հաշվի էր նստում: Եվրո-

պական երկրների մեծ մասին բնորոշ էր ֆրանսիական միահեծանությունը:

Իշխող գաղափարախոսության համաձայն՝ թագավորի իշխանությունը ստեղծել էր Աստված: Կրոնը՝ որպես հասարակական կառույց, համարվում էր այդ գաղափարի քարոզիչը: XVII դարի սկզբին Անգլիայի թագավորը պնդում էր. «Չկա եպիսկոպոս, չկա և թագավոր»: Իհարկե, թագավորի աստվածային ծագ-

ման գաղափարը կար նաև Հին Արևելքում, միջնադարյան Եվրոպայում և այլ տեղերում: Նոր ժամանակների սկզբին դրանք համալրվեցին նաև աշխարհիկ գաղափարներով: Օրինակ՝ Ֆրանսիայում արդեն կար գիտություն պետության և իրավունքի մասին: Միահեծանությունը վերջ տվեց ավատական գծություններին և նպաստեց հասարակության զարգացմանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ ուժեղ և կայուն պետություններ կային Եվրոպայում: Ո՞ր տարածքն է ստացել Լատինական Ամերիկա անվանումը: Որո՞նք էին Աֆրիկայի առավել զարգացած երկրները:
2. Նոր քաղաքակրթությունը որտե՞ղ է ձևավորվել և գիտության մեջ ի՞նչ անվանումներով է հայտնի: Ի՞նչ հատկանիշներ էին բնորոշ քաղաքակրթության այդ տեսակին:
3. XVI–XVII դարերում Եվրոպայում տնտեսության ո՞ր ճյուղն էր գերակշռում: Ի՞նչը նպաստեց ապրանքների պահանջարկի մեծացմանը Եվրոպայում: Արտադրական ի՞նչ նոր ձեռնարկություններ առաջացան:
4. Ումի՞ց էր կազմված բուրժուազիան: Ովքե՞ր էին կապիտալիստները: Ո՞վ էր բանվորը, ովքե՞ր էին դառնում բանվոր:
5. Ի՞նչ է միահեծանությունը: Ինչո՞վ էին տարբերվում Ֆրանսիայի և Անգլիայի միահեծանությունները:

§ 2. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արդյունաբերական քաղաքակրթության տնտեսական համակարգը: Նոր ժամանակներում արտադրողական ուժերն ավելի զարգացան, քան նախորդ բոլոր ժամանակաշրջաններում՝ միասին վերցրած: Արդյունաբերական քաղաքակրթության տնտեսական համակարգը կազմավորվել է երեք փուլերով:

Առաջին փուլը մանուֆակտուրային կապիտալիզմն է: Այն տևել է XVI դարից մինչև XVIII դարի կեսը: Այս փուլին բնորոշ է **կապիտալի նախասկզբնական կուտակումը**, առանց որի անհնար է արդյունաբերական արտադրության առաջացումը: Ձեռներեցներն այդպի-

սի կապիտալ կուտակում էին առևտրից, վաշխառությունից, համայնական հողերի յուրացումից, գաղութների կողոպուտից և ստրկավաճառությունից: Հենց այդ կապիտալի շնորհիվ առաջացան մանուֆակտուրաներ, որոնք դարձան արդյունաբերական քաղաքակրթության տնտեսական հիմքը:

Երկրորդ արդյունաբերական հեղաշրջման փուլն է: Այն սկսվել է XVIII դարի երկրորդ կեսից և ավարտվել XIX դարի վերջին: Արդյունաբերական հեղաշրջումն առաջինը տեղի է ունեցել Մեծ Բրիտանիայում, ապա Բելգիայում, Հոլանդիայում, Ֆրանսիայում և մյուս երկրներում:

Ջեյնս Ուատտ

Արդյունաբերական հեղաշրջման բնորոշ տեխնիկական կողմը անցումն է *մեքենայական* արտադրության: Մանուֆակտուրաների փոխարեն առաջացան արտադրության ավելի խոշոր միավորներ՝ *գործարաններ*: Դարաշրջանը հարուստ էր բազմաթիվ տեխնիկական գյուտերով և գիտական հայտնագործություններով: Արդյունաբերության մեջ իսկական հեղաշրջում առաջացրեց շոգեշարժիչի գյուտը, որի հեղինակն անգլիացի *Ջեյնս Ուատտն* էր: Այն արտադրություն մտավ *1785 թ.*: Դա զարկ տվեց մետաղամշակությանը, քարածխի արդյունահանմանը և այլն: Սկսվեց նաև մեքենաների միջոցով մեքենաների արտադրությունը, այսինքն՝ առաջացավ մեքենաշինությունը:

Արդյունաբերության թռիչքը մեծ հեղաշրջում առաջացրեց հաղորդակցության միջոցների բնագավառում: XIX դ. առաջին տասնամյակներին սկիզբ առավ շոգենավային և երկաթուղային հաղորդակցությունը, որն էժանացրեց ապրանքների տեղափոխությունը: Մեծ թափ առան

նավաշինությունը, նավահանգիստների, ճանապարհների, կամուրջների և ջրանցքների կառուցումը: Արդյունաբերական հեղաշրջման շնորհիվ Արևմտյան Եվրոպայում ընդհանուր արտադրանքը XIX դարում աճեց մոտ 10 անգամ: Ավարտվեց ներքին միասնական շուկայի ձևավորումը, որի արդյունքում զարգացած երկրները դարձան տնտեսական կուռ ամբողջություն:

Երրորդ՝ արտադրության աննախադեպ խոշորացումն էր և համաշխարհային տնտեսության կազմավորումը: XIX դարում տնտեսական զարգացման միտումը արտադրության կենտրոնացումն ու խոշորացումն էր: Այդ միտումն արագացավ, երբ գիտությունը և տեխնիկական զարգացման աներևակայելի թռիչք կատարեցին: Առաջացավ արտադրության վերագինման սուր անհրաժեշտություն, որը պահանջում էր կապիտալի խոշոր ներդրումներ: Քանի որ այդպիսիք չկային, ձեռներեցները սկսեցին ստեղծել բաժնետիրական ընկերություններ: Խոշոր կապիտալի ստեղծման պահանջարկը փոխեց նաև բանկերի դերը: Բանկերը, որ առաջացել էին նոր ժամանակների սկզբին, վարկեր էին տրամադրում ձեռներեցներին և նույնիսկ պետություններին: Բանկիրները սկսեցին մասնակցել արտադրությանը: Միաժամանակ խոշոր արդյունաբերողները ստեղծում էին սեփական բանկեր: Այդ միախառնումից առաջացավ *ֆինանսական կապիտալը*: Արտադրության կենտրոնացումը, խոշոր կապիտալի առաջացումը և մրցակցության սրումը հանգեցրին *մոնոպոլիաների* (մենատիրություն) ստեղծմանը:

Նոր իրավիճակում շուկայում նախկին ազատ մրցակցությանը փոխարինեց

մոնոպոլիաների մրցակցությունը: Այդ մրցակցությունը դուրս եկավ մի երկրի սահմաններից և ընդունեց միջազգային բնույթ: Կապիտալի արտահանումն այլ երկրներ դարձավ սովորական: Տարբեր երկրների միջև տնտեսական կապերը սերտացան, առաջացավ *միջազգային միասնական շուկա* և *տնտեսություն*:

Արդյունաբերական քաղաքակրթության ընկերային (սոցիալական) վիճակը: Արդյունաբերական հասարակության կարևոր առանձնահատկությունն ընկերային բարդ կառուցվածքի առաջացումն է: Զարգացման շարժիչ ուժը դառնում են սեփականության նոր ձևը՝ կապիտալը, և նրա նկատմամբ հասարակության տարբեր շերտերի հարաբերությունը: Հասարակությունը բաժանվում է *երկու հիմնական դասակարգերի՝ կապիտալիստ-ձեռներեցների* և *բանվորների*: Նրանց միջև հարաբերությունները վճռական դեր են խաղում հասարակության ընկերային կյանքում: Դա գործատուի և գործառուի հարաբերություններ են, որը աշխատանքի շահագործման պատճառով հաճախ ստացել է հիվանդագին ընթացք: Նրանց միջև հակամարտությունն ընդունված է անվանել դասակարգային պայքար: Աղքատությունը, հատկապես բանվորների ընկերային ծանր դրությունը, բնորոշ է արդյունաբերական հասարակությանը:

Արդյունաբերական հասարակությանը բնորոշ է նաև ընդհանուր կենսամակարդակի բարձրացումը: Այդ մասին է վկայում բնակչության աճը: Եթե 1800 թ. Եվրոպայում ապրում էր 200 միլիոն մարդ, ապա 1900 թ. այդ թիվն անցավ 400 միլիոնի սահմանը (երկրագնդի բնակչության մոտ 25 %-ը): Եվրոպացիների 40%-ը ապրում էր քաղաքներում: Սննդամթերքը դառնում

է ավելի բազմազան, քչանում է հացահատիկի օգտագործման չափաբաժինը:

XIX դարի կեսից սկսում են աճել առողջապահությանը, կրթությանն ու գիտությանը ուղղված պետական ծախսերը: Կյանքի միջին տևողությունը 30–36 տարեկանից հասնում է 48–52 տարեկանի: Ի տարբերություն նախկինի՝ գրագիտությունը դառնում է զանգվածային: Եթե արդյունաբերական հեղաշրջման սկզբում զարգացած երկրներում չափահաս բնակչության կեսն էր գրագետ, ապա XX դարի սկզբին գրագետ էր 90%-ը:

Եվրոպան և համաշխարհային առևտրի զարգացումը: Արդյունաբերական քաղաքակրթությունը մշտապես ընդարձակվելու միտում ունի: Նյութական բարիքների առատ արտադրությունը, դրանց սպառման անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև հումքի մշտական պահանջարկը ստիպում է այդ շուկայի մեջ ընդգրկել նորանոր երկրներ: Շուկայի ընդարձակման գլխավոր միջոցն առևտուրն է, որը նոր ժամանակներում դարձավ համաշխարհային: Այդպիսի առևտրի կենտրոնը Եվրոպայի արագ զարգացող երկրներն էին:

XVII դարում Հոլանդիան Եվրոպայի առևտրում դարձավ առաջինը: Այս երկիրն ուներ 15 հազար նավ: Նույն դարի վերջում եվրոպական առևտրում առաջին տեղ դուրս եկավ Անգլիան: XVIII դարում նրա գլխավոր մրցակիցը Ֆրանսիան էր, որտեղ առաջացան մաքսից ազատ նավահանգստային քաղաքներ՝ *պորտո-Ֆրանկո*: Այդ դարին բնորոշ էր գաղութային առևտուրը: Այն հաճախ անվանում են *եռանկյունի առևտուր՝ Եվրոպա-Աֆրիկա-Ամերիկա*:

Արդյունաբերական հեղաշրջման փուլում միջազգային առևտրի գլխավոր աս-

պարեզը Եվրոպան էր: Այստեղ էր սպառվում արդյունաբերական արտադրանքի մեծագույն մասը: Շարունակում էր զարգանալ նաև գաղութային առևտուրը: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին տարբեր երկրներ և տարածաշրջաններ միմյանց

հետ արդեն կապված էին երկաթուղային, շոգենավային և հեռագրական կապերով: Ծովային ուղիներով փոխադրումների մեջ առաջին տեղը գրավում էր Անգլիան, ապա՝ ԱՄՆ-ը, Գերմանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ է արդյունաբերական հեղաշրջումը: Ի՞նչ է կապիտալիզմը, և որո՞նք էին նրա բնորոշ հատկանիշները XVII–XIX դդ.: Եվրոպական ո՞ր երկրում առաջինը հաղթանակեց արդյունաբերական հեղաշրջումը և ինչո՞ւ: Տրանսպորտային հաղորդակցության ի՞նչ նոր տեսակներ առաջացան: **2.** Ինչպե՞ս և ինչո՞ւ առաջացավ ֆինանսական կապիտալը: Ի՞նչը փոխարինեց շուկայում ազատ մրցակցությանը: Ինչո՞ւ առաջացան միջազգային շուկա և տնտեսություն: **3.** Արդյունաբերական զարգացման հետ ի՞նչ հիմնական դասակարգեր են առաջանում: Ցո՞ւյց տվեք արդյունաբերական քաղաքակրթության գլխավոր առանձնահատկությունը: **4.** Ո՞ր իրադարձությունների շնորհիվ ընդլայնվեց միջազգային առևտուրը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Եվրոպան դարձավ միջազգային առևտրի գլխավոր կենտրոնը:

§ 3. ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

Արդյունաբերական հասարակության ընդհանուր բնութագիրը: Ժողովրդավարության հաստատումը արդիականացման գլխավոր դրսևորումներից մեկն է: Նրա գլխավոր բովանդակությունը հասարակության քաղաքական համակարգի արմատական փոփոխությունն է: Ճիշտ հասկանալու համար այդ նոր դերը՝ ի մի բերենք արդյունաբերական քաղաքակրթության բնորոշ կողմերը: Դրանք են.

Առաջին՝ աշխատանքի և նրա արդյունքների նկատմամբ բացառիկ հարգանքը. աշխատանքը դիտվում է ոչ միայն ապրելու միջոց, այլև բարձրագույն բարոյական արժեք և ծառայություն Աստծուն:

Երկրորդ՝ բարձր զարգացած սեփականության՝ կապիտալի առկայությունը, որը հնարավորություն է տալիս

ապահովելու նյութական բարիքների աննախադեպ առատ արտադրություն:

Երրորդ՝ շուկայի միասնականացումը և վերածումը տնտեսության գլխավոր լծակի և կարգավորիչի. այն մշտապես ընդարձակվելու միտում ունի: Այդ պատճառով արդյունաբերական հասարակությունն անկասելի ընթացքով դառնում է համաշխարհային քաղաքակրթություն:

Չորրորդ՝ հասարակության ընկերային (սոցիալական) բարդ և զարգացած կառուցվածքի առկայությունը. հիմնական դասակարգերն են ձեռներեցները և բանվորները:

Հինգերորդ՝ զարգացած և հագեցած հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքը:

Վեցերորդ՝ հասարակության մեջ մարդկանց տնտեսական, ընկերային,

հոգևոր, մշակութային և մյուս հարաբերությունների անկախացումը իշխանությունից: Նախկին հպատակ-թագավոր (իշխան) հարաբերությունը վերանում է, հպատակին փոխարինելու է գալիս քաղաքացին, արդյունքում առաջանում է քաղաքացիական հասարակություն:

Յոթերորդ՝ ժողովրդավարական, իրավական պետությունը, որը կարգավորում է հասարակական կյանքը օրենքներով, ապահովում նրա կենսագործունեությունը:

Լուսավորական շարժումը՝ հասարակության արդիականացման գաղափարախոսություն: XVII–XVIII դդ. առաջացավ հասարակության արդիականացման նոր աշխարհայացք՝ **լուսավորական գաղափարախոսությունը:**

XVII դարում բարեփոխումների կարիք զգացող եվրոպական հասարակությանը հուզում էին պետության, քաղաքականության և մարդկանց իրավունքների հիմնախնդիրները: Այդ իսկ պատճառով առաջացավ մարդկանց **բնական իրավունքի տեսությունը:** Բնական իրավունքի գաղափարն առաջացել է դեռևս անտիկ աշխարհում: Նոր ժամանակների սկզբին առաջիններից մեկը փորձեց այն հիմնավորել հոլանդացի **Գրոտիուսը** (XVII դ.): Նա արդարացի էր համարում այն հասարակությունը, որի օրենքները բխում են բնությունից, այլ ոչ մարդկանց ցանկությունից: Իսկ անգլիացի **Ջոն Լոկը** (1632–1704 թթ.) «հասարակության բնական վիճակը» համարում էր ժողովրդի ինքնիշխանությունը, ազատության և սեփականության իրավունքների փոխամաձայնեցված իրագործումը:

Ջոն Լոկ

Բնական իրավունքով զբաղվող մարդկանց գործունեությունը XVIII դարում դարձավ հասարակական հզոր շարժում: Այն անվանում են «Լուսավորության դար»: Նորովի իմաստավորվեցին գիտությունը, մշակույթը, քաղաքականությունը և տնտեսությունը: Ազգային առանձնահատկություններով հանդերձ՝ այն դարձավ համաեվրոպական հոգևոր երևույթ, որի կենտրոնը Ֆրանսիան էր:

Լուսավորական շարժման գլխավոր գաղափարներն էին.

Առաջին՝ ավատատիրական կարգերի ժխտում:

Երկրորդ՝ մարդկային բանականությունը հասարակական երևույթների և զարգացման բացատրման գլխավոր միջոցն է:

Երրորդ՝ գիտությունը, կրթությունը, կատարյալ օրենքները, գաղափարները՝ հասարակության առաջադիմության շարժիչ ուժեր են, իսկ կաթոլիկ եկեղեցին և կրոնական մոլեռանդությունը՝ արգելակիչ ուժ:

Չորրորդ՝ մարդկանց և ազգերի բնական իրավունքների՝ կյանքի, ազատության և սեփականության ապահովումը:

Հինգերորդ՝ իշխանության աղբյուրը ազգն է, պետությունը հասարակական դաշինք է, օրենքները՝ ընդհանուրի կամքի դրսևորում:

Վեցերորդ՝ սահմանադրական կարգի և քաղաքացիական հասարակության հաստատում:

Յոթերորդ՝ պետական բարձրագույն իշխանության տարանջատում օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինների:

Ինչպես տեսնում եք, լուսավորականների գաղափարները համահունչ են արդյունաբերական քաղաքակրթության բնորոշ կողմերին:

Սահմանադրական կարգի հաստատման միտումները: Լուսավորական շարժումը մեծապես սրեց հասարակական միտքը, խթանեց գիտության և մշակույթի զարգացումը: Մեծ թռիչք ապրեցին բնագիտությունը, գեղարվեստական մշակույթը և հասարակական գիտությունները: Առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրվեցին գիտական նոր տեսություններ և հասկացություններ: Հումանիտար բնագավառում դրանցից էին՝ «գեղագիտություն», «քաղաքակրթություն», «հանրագիտարան», «սահմանադրություն» և այլն:

Ինչպես Եվրոպայի, այնպես էլ մյուս ժողովուրդների զարգացումը XVII–XIX դարերում ընթացավ լուսավորական գա-

ղափարների դրոշի ներքո: Այդ գործընթացի գլխավոր արդյունքներից մեկը պետականության ազատական–սահմանադրական կարգի հաստատումն էր:

Գլխավոր գաղափարը քաղաքացու՝ որպես նոր մարդու ազատագրումն էր բռնապետությունից, արտաքին միջատությունից, նրա մասնավոր ու գործարար կյանքի ապահովումը: Իսկ դրան հասնելու համար անհրաժեշտ էր ապահովել պետության ստեղծմանը և ղեկավարմանը չափահաս քաղաքացիների իրական մասնակցությունը: Օրենքներով կարգավորված, ազատ գործող հասարակական կառույցները (կուսակցություններ, կազմակերպություններ, մամուլ և այլն) և ընդհանուր ընտրական իրավունքը դրա գլխավոր միջոցներն են:

Ազատական–սահմանադրական կարգի հաստատման գործընթացը բոլոր երկրներում միանման չէր: Քաղաքական համակարգի արդիականացումը շուտ կատարվեց Հոլանդիայում, Շվեյցարիայում, Ամերիկայում՝ Անգլիայի գաղութներում: Ազատագրվելով օտար տիրապետությունից՝ նրանց հարկ չեղավ հաղթահարելու պետական հին կարգերի դիմադրությունը:

Ազատական–սահմանադրական կարգերի հաստատումը յուրահատուկ ընթացք ունեցավ Անգլիայում և Ֆրանսիայում: Հեղափոխությունների արդյունքում Անգլիան տվեց սահմանադրական–միապետական կարգերի օրինակ, Ֆրանսիան՝ հանրապետական կարգի:

Սահմանադրական կարգերի հաստատումը դժվարին եղավ այն երկրներում, որտեղ պահպանվել էին միապետական կարգի կայուն ավանդույթներ, դասային

ամուր կառուցվածք և կրոնի մեծ ազդեցություն (Իսպանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Ռուսաստան և այլն): Ռուսաստանը սահմանադրական կարգի հաստատման փորձ կատարեց միայն XX դարի սկզբին:

XIX դարը համարվում է սահմանադրությունների դար: Հիրավի, այս շրջանում սահմանադրական կարգեր հաստատվեցին եվրոպական բոլոր պետություններում, բացի Ռուսաստանից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք են արդյունաբերական հասարակության բնորոշ կողմերը: **2.** Նոր ժամանակներում ո՞վ առաջինը հիմնավորեց բնական իրավունքի գաղափարը: Ներկայացրե՞ք Ջոն Լոկի տեսությունը: **3.** Ո՞ր երկիրը դարձավ լուսավորական շարժման կենտրոնը: Նշե՞ք լուսավորական շարժման նշանավոր գործիչների: Որո՞նք էին լուսավորական շարժման գլխավոր գաղափարները: **4.** Բացատրե՞ք «քաղաքացիական հասարակություն» հասկացությունը: Ազատական–սահմանադրական կարգի հաստատումն ի՞նչ ընթացք ունեցավ տարբեր երկրներում:

§ 4. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

Ազատականությունը՝ լուսավորական շարժման շարունակություն: XIX դարի գլխավոր գաղափարական–քաղաքական հոսանքներից է **ազատականությունը** (լիբերալիզմ՝ լատ. liberum բառից, որ նշանակում է ազատ): Նրա ակունքները սկիզբ են առնում մարդու բնական իրավունքի տեսությունից և լուսավորական շարժումից: Առաջին անգամ ազատական հասկացությունը՝ որպես քաղաքական խմբավորման անվանում, օգտագործվել է 1810 թ. ընտրված Իսպանիայի խորհրդարանում: Այնուհետև տարածվել է Եվրոպայի մյուս երկրներում, դարձել առաջադիմությանը կողմնակից կուսակցությունների անվանում:

Ազատականությունը ելնում է լուսավորականների այն հիմնական գաղափարից, համաձայն որի՝ մարդկային հասարակությունը զարգանում է դեպի կատարյալը: Ազատականությանը բնորոշ է ապագայի նկատմամբ լավատես-

ությունը: Ըստ դրա՝ մարդու գիտելիքները, բարեկեցությունը և բարոյական արժեքները առաջընթաց են ապրում: Իսկ այդպիսի զարգացումն ապահովելու համար անհրաժեշտ է հասարակության մեջ հաստատել փաստացի իրավահավասարություն և ստեղծել իրավական պետություն: Ազատական պետությունը պետք է պայմաններ ստեղծի անհատի ընդունակությունների զարգացման և նրա ազատ գործունեության համար: Պետության մյուս խնդիրը մարդկանց սեփականության և բարիքի պաշտպանությունն է: Այդպիսի պետության համար խոչընդոտներ են միապետի կամայականությունը և կրոնական անհանդուրժողականությունը:

XIX դ. կեսերին ազատականությունը Եվրոպայում դարձավ ազդեցիկ քաղաքական ուժ: Իսկ նույն դարի վերջին հանդես եկան **նոր ազատականները**: Ժողովրդավարության հաստատումն առաջավոր

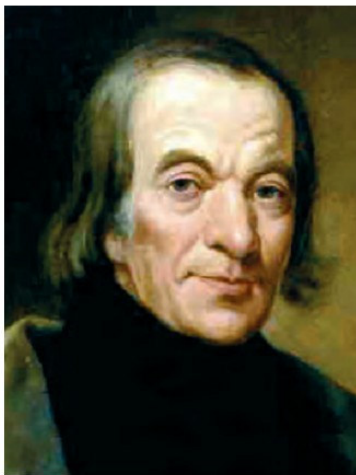
երկրներում ստեղծեց նոր խնդիրներ: Եթե առաջ ազատականները պնդում էին, թե պետության դերը մարդկանց ազատ գործունեության նկատմամբ պետք է սահմանափակել, ապա այժմ, ընդհակառակը, կարծում էին, որ պետք է մեծացնել պետության կարգավորիչ իրավունքները: Այսինքն՝ պետությունը պետք է դառնա քաղաքական, տնտեսական, ընկերային և մշակութային բարեփոխումների իրագործող:

Պահպանողականությունը: Նոր ժամանակների ազդեցիկ գաղափարախոսություններից է նաև **պահպանողականությունը** (կոնսերվատիզմ՝ լատին. conservatio բառից, որ նշանակում է պահպանում): Այն առաջացել է որպես XVII–XVIII դարերի հեղափոխությունների և լուսավորականության հակազդեցություն: Պահպանողականները համոզված էին, որ հասարակության արմատական և արագ փոփոխությունները վնասում են ազգային դարավոր՝ ավանդական արժեքներին: Սրբացնելով ազգային արժեքները (կրոնը, մշակույթը, սովորույթները, պետական կարգը և այլն)՝ պահպանողականներն իրենց գլխավոր խնդիրը համարում էին դրանց պահպանումը: Այստեղից էլ՝ նրանց բացասական վերաբերմունքը բարեփոխումների նկատմամբ: Անգլիացի **Էդմունդ Բյորկի** (1729–1797 թթ.) կարծիքով՝ օրինակելի է անգլիական սահմանադրական միապետական կարգը, որ գալիս է դարերից և բխում ժողովրդի շահերից: XIX դ. սկզբներին պահպանողականության գաղափարները դարձան **հետադիմական**: Մեծ հեղափոխության արդյունքում ստեղծված սահմանադրական կարգերը պահպանողականների

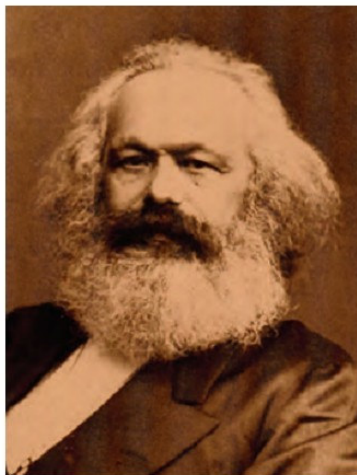
կողմից որակվեցին անօրինական, իսկ հին կարգերը՝ օրինական (**լեգիտիմ**):

Եվրոպայում պահպանողականության հայրենիքը Մեծ Բրիտանիան է: Այս երկրում պահպանողական գաղափարները ձևավորվեցին ընտրական բարեփոխումների համար պայքարում: XIX դ. 50–70–ական թվականներին **թորի** կուսակցությունը վերակազմակերպվեց, **սոսցալ պահպանողական** անվանումը, որը և տարածվեց եվրոպական շատ երկրներում: Այս նոր պահպանողականությունն, ի տարբերություն հինի, ընդունում էր արդյունաբերական հասարակության նոր իրողությունները: Երբեմն կազմելով կառավարություն՝ նրանք կատարում էին բարեփոխումներ՝ փորձելով դրանք համատեղել ավանդական արժեքների հետ: Դրանով իսկ նրանք հավասարակշռում էին հասարակական առաջընթացը՝ զերծ պահելով այն հեղափոխական ցնցումներից: Իսկ այն երկրներում, որտեղ պահպանողականությունը մնացել էր ավանդապաշտության մակարդակում, տեղի ունեցան հեղափոխություններ: 1905–1907 թթ. ռուսական առաջին հեղափոխությունը դրա բնորոշ օրինակն է:

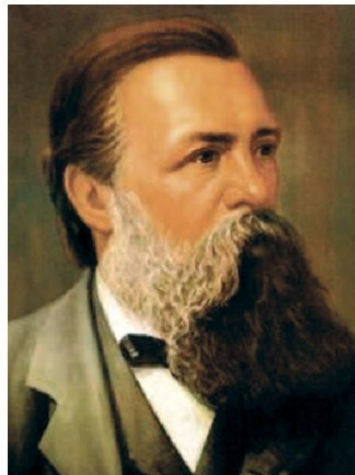
Ազգայնականությունը՝ ազգերի ազատագրման գաղափարախոսություն: Արդյունաբերական քաղաքակրթությունն ազգերի զարգացումը հասցրեց նոր մակարդակի: Ազգի, հայրենիքի, լեզվի, մշակույթի գիտակցումը ձեռք բերեց նոր որակներ: Իսկ միասնական ներքին շուկայի ձևավորումն ազգը դարձրեց տնտեսական միասնական մարմին: Այս իրավիճակում առաջանում է հայրենի բնօրրանում ազգի համախմբման և ազատագրման գաղափարախոսություն, որն անվանում են **ազգայնականություն**:

Ռոբերտ Օուեն

Կարլ Մարքս

Ֆրիդրիխ Էնգելս

Ազգայնականության առաջացման հզոր խթաններ դարձան լուսավորական շարժումը և Մեծ հեղափոխությունը: 1792 թ. Ավստրիայի դեմ պատերազմում Ֆրանսիայի *Օրենսդիր ժողովն օրենք ընդունեց. «Հայրենիքը փասնագի մեջ է»:* Սա նշանակում է, որ հայրենասիրությունն օրենքի ուժ էր ստանում, որը նորույթ էր: Նապոլեոնի դարաշրջանում վերելք ապրեց Ֆրանսիայի դեմ այլ երկրների ազատագրական պայքարը, որը նոր մակարդակի բարձրացրեց ազգայնական շարժումը:

XIX դարում ազգայնականությունը երկու դրսևորում ունեցավ: Առաջին՝ ազգայնականության դրոշի ներքո տեղի ունեցան ազգերի քաղաքական համախմբում և ազգային նոր պետությունների ստեղծում: Դրա բնորոշ օրինակ է Իտալական թագավորության (1861 թ.) և Գերմանական կայսրության (1871 թ.) ստեղծումը: Երկրորդ՝ ազգայնական գաղափարների դրոշի ներքո ընթացավ Հունաստանի, Սերբիայի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի և մյուսների անկախացումն օսմանյան լծից:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին ազգայնական շարժումը մեծ տերություններում

վերածվեց հետադիմական ազգայնամոլության: Դրա մի դրսևորումը մեծապետական *շովինիզմն* էր, որը նպատակ ուներ ձուլելու հպատակ ազգերին: Այդպիսին էին Ավստրո-Հունգարիան, Գերմանիան, Ռուսաստանը և Օսմանյան տերությունը: Հենց այդ քաղաքականության հետևանքներից էր *ցեղասպանությունը*:

Աղքատության վերացման ուսմունքները: Արդեն նշվել է, որ արդյունաբերական քաղաքակրթությունը ստեղծում է երկբևեռ՝ ձեռներեց-կապիտալիստների և բանվոր-պրոլետարների հասարակություն: Այս երկու դասակարգերի միջև պայքարը մշտական երևույթ էր XIX դարում և XX դարի սկզբին: Չնայած ընդհանուր կենսամակարդակի աճի միտումին՝ աղքատությունը տարածված էր: Բանվորների, հատկապես կանանց և երեխաների աշխատանքի դաժան շահագործումը մտահոգում էր առաջադեմ մարդկանց: Հենց այդ պատճառով առաջացան ուսմունքներ, որոնք նպատակ ունեին ցույց տալու բարեկեցիկ հասարակության ստեղծման ուղին: Այդպիսի ուսմունքներ

էին *սոցիալիզմը* (ընկերվարություն) *և կոմունիզմը* (համայնավարություն):

XIX դ. առաջին կեսին ստեղծվում է ուսմունք սոցիալիզմի մասին: Սոցիալիզմի (լատ.՝ socialis–հասարակական) ուսմունքի ստեղծողներն էին Ֆրանսիայում *Անրի Սեն-Սիմոնը* (1760–1825 թթ.), իսկ Անգլիայում՝ *Ռոբերտ Օուենը* (1771–1858 թթ.): Նրանք առաջ քաշեցին նոր հասարակարգի ստեղծման նախագծեր և համոզված էին, որ դրան կարելի է հասնել մարդկանց բարի կամքի միջոցով:

Սոցիալիզմի նշանավոր հետևորդներից էին գերմանացիներ *Կարլ Մարքսը* (1818–1883 թթ.) և *Ֆրիդրիխ Էնգելսը* (1820–1895 թթ.): Նրանց ստեղծած ուսմունքն անվանում են կոմունիզմ: Առաջին անգամ *կոմունիզմ* (ֆր.՝ commune — համայնք) հասկացությունն օգտագործվել է Մեծ հեղափոխության տարիներին: Մարքսը և Էնգելսը համոզված էին, որ կապիտալը՝ որպես մասնավոր սեփականություն, բանվորների շահագործման միջոց է: Հետևաբար արտադրության միջոցները պետք է դարձնել հանրային սեփականություն: Եվ քանի որ ձեռներեցները կամավոր չեն զիջի իրենց սեփակա-

նությունը, բանվորները պետք է կատարեն սոցիալիստական հեղափոխություն, ստեղծեն իրենց պետությունը: Բանվորական պետությունը հնարավորություն կտա ստեղծելու նոր՝ կոմունիստական հասարակարգ: Ըստ գաղափարի՝ նրան բնորոշ է համընդհանուր սեփականությունը, հանրային աշխատանքը, նյութական բարիքների առատությունը, բարեկեցիկ կյանքը, դասակարգերի և նույնիսկ պետության բացակայությունը:

Մարքսը և նրա հետևորդները Եվրոպայում և այլուր տարածեցին իրենց գաղափարները, ստեղծեցին բազում կազմակերպություններ և կուսակցություններ: Այդ կուսակցությունները հայտնի են *սոցիալիստ-ժողովրդավարներ* (սոցիալ-դեմոկրատներ) անունով: Նրանց մի մասը կարծում էր, որ սոցիալիզմին պետք է հասնել միայն հեղափոխության ճանապարհով, մյուսները՝ բարեփոխումների: Ռուսաստանում Մարքսի ուսմունքը շարունակեց *Վլադիմիր Լենինը* (1870–1924 թթ.), որը հեղափոխության համոզված կողմնակից էր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին XIX դարի քաղաքական գլխավոր ուղղությունները: Ներկայացրե՞ք ազատականության հիմնական գաղափարները: Ըստ ազատականության տեսության՝ որո՞նք էին պետության կարևոր խնդիրները: **2.** Ինչո՞ւ պահպանողական գաղափարները համարվեցին հետադիմական: Ո՞ր երկիրն է համարվում պահպանողականության հայրենիքը: **3.** Որո՞նք են ազգայնականության գլխավոր գաղափարները: Ի՞նչ դրսևորումներ ունեցավ ազգայնականությունը XIX դարում: Ո՞ր երկրներում ազգայնականությունը վերածվեց հետադիմական երևույթի, ինչո՞ւ: **4.** Ովքե՞ր են համարվում սոցիալիզմի ուսմունքի ստեղծողները: Ներկայացրե՞ք Մարքսի և Էնգելսի գաղափարները: Ձեր կարծիքով՝ հնարավոր է արդյոք իրականացնել այդ գաղափարները:

§ 5. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ՈՒՂԻՆ

Խորհրդարանական միապետության ստեղծումը XVII–XVIII դարերում: XVII դարի անգլիական հեղափոխությունը (1640–1660 թթ.) խթանեց արդյունաբերական հասարակության ստեղծմանը: Հեղափոխության նվաճումներից էին սահմանադրական մտքի զարգացումը, նոր պետականության ստեղծման փորձերը:

Սահմանադրական կարգի նախագիծ առաջադրեց *անկախականների* կուսակցությունը: Նրանք ծրագրում էին ստեղծել սահմանադրական միապետություն: Թագավորի համառ դիմադրությունը ձախողեց դրա իրագործումը: Ուստի 1649 թ. անկախականները հաստատեցին հանրապետություն: Այնուհետև Օ. Կրոմվելը միապետականների դեմ պայքարելու և բարեփոխումները պաշտպանելու համար ստեղծեց կառավարման հատուկ ձև՝ *պրոտեկտորատ*: 1653 թ. նա մի խումբ սպանների հետ կազմեց սահմանադրություն: Այն Եվրոպայի պատմության մեջ առաջին անգամ օրենսդրորեն ձևակերպեց խորհրդարանական պետության գլխավոր սկզբունքներից մեկը՝ իշխանության տարանջատումը:

Մյուս կուսակցությունն իրեն անվանում էր *լևելեր* (հավասարական): Նրանց առաջնորդը *Ջոն Լիլբեռնն* էր: Նա առաջ էր քաշում սահմանադրական դրույթներ՝ ժողովրդի ինքնիշխանություն, իրավահավասարություն, չափահաս տղամարդկանց ընդհանուր ընտրական իրավունք և այլն: Լևելերները ներկայացրին սահմանադրության սեփական նախագիծը, որը, սակայն, չընդունվեց:

Ստյուարտ արքայատոհմը, վերականգնելով իր գահը, փորձում էր կրկին

անտեսել խորհրդարանի իրավունքները: 1688 թ. խորհրդարանը Ջեյմս II թագավորին մեղադրեց «թագավորության հիմնական սահմանադրության խախտման համար»:

Խորհրդարանը դաշինքի մեջ մտավ Նիդերլանդներում կառավարող Վիլիելմ Օրանցու հետ և նրա օգնությամբ երկրից վռնեց Ջեյմս II-ին: 1689 թ. Վիլիելմ Օրանցին հռչակվեց Անգլիայի թագավոր: Այդ բոլորը կատարվեց առանց արյունահեղության և բռնությունների, որի համար կատարվածը անվանում են «*Փառահեղ հեղափոխություն*»: Այդ ժամանակ ընդունվեցին երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքը կարգավորող կարևոր օրենքներ: 1689 թ. հաստատված «*Իրավունքների օրենքը*» օրենսդրական իշխանությունը լրիվ տալիս էր խորհրդարանին: Հարկերի և պետական եկամուտների տնօրինումը, ինչպես նաև դատական իշխանությունն անցնում էին խորհրդարանին: Հռչակվում էր նաև խոսքի ազատություն: Հատուկ օրենքով սահմանվում էր կրոնական ազատություն: Թագավորին վերապահվում էր միայն գործադիր իշխանությունը: *Ընդունված օրենքները սկիզբ դրեցին սահմանադրական միապետության ստեղծմանն Անգլիայում:*

XVIII դարում ընդունվեցին նոր օրենքներ, որոնցով ամրապնդվում էր սահմանադրական կարգը: Թագավորի իշխանությունը սահմանափակվեց, մեծացավ խորհրդարանի դերը: Քաղաքական կյանքում մեծ դեր էին կատարում *թորի* և *վիզ* կուսակցությունները: Դրանով սկիզբ դրվեց այլախոհությանը, որը ժողովրդավարության կարևոր սկզբունքներից մեկն է: Համայնքների աստյանում մեծամասնու-

թյուն կազմած թորի կամ վիզ կուսակցությունները կազմում էին կառավարություն: Թագավորը հաստատում էր նրա կազմը և ընդունում հրաժարականը: Ընտրություններում պարտված կուսակցությունը դառնում էր ընդդիմություն: Օրենքներն ընդունում էր խորհրդարանը, հաստատում՝ թագավորը, իրագործում՝ նախարարների խորհուրդը:

Անգլիայի հասարակական-քաղաքական կյանքը: Արդյունաբերական հեղաշրջման փուլում Անգլիայում սահմանադրական կարգը և քաղաքական կյանքը առաջընթաց ապրեցին: Հասարակական կյանքը փոխվում էր մեծ արագությամբ: Խոշոր քաղաքներում կուտակված բնակչությունն ուներ բազում չլուծված կենսական խնդիրներ:

Վիզ կուսակցությունը պահանջում էր ավելացնել ընտրողների թիվը: Իսկ երբ թագավորը փորձեց անտեսել խորհրդարանի իրավունքները, առաջացավ մեծ ընդդիմություն: Պայքարը դուրս եկավ խորհրդարանի սահմաններից և տարածվեց երկրում: Դրան մասնակցում էին ինչպես հասարակության միջին դասը, այնպես էլ բանվորներ: Այդպիսի շարժումն ընդունված է անվանել **արմատական:**

Արմատական շարժումը նոր ուժով ծավալվեց XIX դ. 20–30–ական թթ., երբ ավարտվեց արդյունաբերական հեղաշրջումը: Սովորական դարձան ցույցերը և հանրահավաքները: Կառավարությունը 1832 թ. կատարեց ընտրական բարեփոխում: Արդյունքում խորհրդարանի ընտրողների թիվը երեք անգամ աճեց:

Ընտրական իրավունքի և ժողովրդավարության համար զանգվածային նոր շարժում ծավալվեց XIX դ. 30–50–ական թթ.: Այն պատմության մեջ հայտնի է **չար-**

տիզմ անունով: Չարտիզմը արմատական զանգվածային շարժում էր, որը նպատակ ուներ հասնելու տղամարդկանց ընդհանուր ընտրական իրավունքի իրագործման և հասարակության ազատականացման: Չարտիստները թեև հաջողության չհասան, սակայն նրանց շարժումը հզոր խթան դարձավ հասարակության հետագա ազատականացման համար:

Չափահաս տղամարդկանց ընդհանուր ընտրական իրավունքի համար պայքարը կրկին սրվեց XIX դ. երկրորդ կեսին: Դրան մասնակցում էին արմատականներ, ինչպես նաև մեծ թվով բանվորներ: Արդյունքում թորի կուսակցության կառավարությունը 1867 թ. հաստատեց ընտրական երկրորդ բարեփոխման օրենքի նախագիծը: Ընտրողների թիվը ավելի քան երեք անգամ աճեց: 1884 թ. Համայնքների ատյանը հաստատեց ընտրական երրորդ բարեփոխման օրենքի նախագիծը: Ընտրողների թիվը երկու անգամ աճեց և հասավ միլիոնների: Տղամարդկանց ընդհանուր ընտրական իրավունքը օրինականացվեց միայն 1918 թ.:

Կանանց ընտրական իրավունք տալու պայքարի մասնակից կանայք կոչվում էին **ընտրամարտուհի** (անգլ.՝ suffragette): Երկար պայքարից հետո 1918 թ. բարեփոխմամբ ընտրական իրավունք ստացան 30–ից բարձր տարիք ունեցող կանայք: Իսկ չափահաս բնակչության համընդհանուր ընտրական իրավունքը Մեծ Բրիտանիայում վերջնականապես հաստատվեց միայն 1928 թ.:

Սահմանադրական կարգի ամրապնդումը: XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին Մեծ Բրիտանիայի հասարակական-քաղաքական զարգացման գլխավոր միտումներն էին երկրի սահմանադրա-

կան կարգի ամրապնդումը և ժողովրդավարության հաստատումը: Նախ՝ պետական կարգի լուրջ փոփոխություններ տեղի չունեցան: Անգլիացիները կարողանում էին ավանդապահությունը ներդաշնակել արդիականացմանը: Թագավորի իշխանությունը երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում շարունակեց նվազել: Նրա դերը կարելի է բնութագրել հանրահայտ արտահայտությամբ. «**Թագավորն իշխում է, բայց չի կառավարում**»: Միաժամանակ պահպանվեց հարգանքը գահի նկատմամբ, քանի որ այն խորհրդանշում էր անգլիական պետականությունը:

Պետական համակարգում գլխավոր դերը շարունակում էր կատարել Համայնքների աստյանը: Լորդերի աստյանը մղվում էր հետին դիրք: Գլխավոր պատճառը նրա մշտական ընդդիմադիր դիրքորոշումն էր բարեփոխումների նկատմամբ: Այդ պատճառով 1911 թ. օրենքով Լորդերի

աստյանը զրկվում է երկրի բյուջեն հաստատելու իրավունքից:

Հասարակական լուրջ նվաճում էր **երկկուսակցական համակարգի** ձևավորումը: Թորի և վիգ կուսակցությունները դարձան կազմակերպված քաղաքական ուժեր: Որդեգրելով համապատասխան գաղափարախոսություն՝ թորին պաշտոնապես ստացավ **պահպանողական** անվանումը: Նույն պատճառով վիգը կոչվեց **ազատական (լիբերալ)** կուսակցություն: Ընտրական իրավունքի ընդլայնման և այլախոհության տարածման պայմաններում նրանք ամեն կերպ ձգտում էին շահել ժողովրդի վստահությունը: Նրանց ջանքերով օրինականացվեց արհմիությունը, բարեփոխվեցին կրթությունը, բանակը, դատարանը, տեղական ինքնակառավարումը և այլն: Ընտրական պայքարն ազատ էր, տիրում էր խոսքի, ժողովների, գործադուլի, ցույցերի և հանրահավաքների ազատություն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք Անգլիական հեղափոխության արդյունքները: 1660–1680–ական թթ. սահմանադրական կարգի հաստատման ինչ քայլեր իրականացվեցին: Ինչո՞ւ Անգլիայում միապետությունը պահպանվեց: **2.** Երբ են ձևավորվել թորի և վիգ կուսակցությունները: Ինչպե՞ս էր կազմավորվում երկրի կառավարությունը: **3.** Ի՞նչ արդյունքներ տվեց ընտրական իրավունքի ընդլայնման համար սկսված արմատական շարժումը: Ի՞նչ է չարտիզմը, վերհանե՛ք դրա նշանակությունը: **4.** Ներկայացրե՛ք Անգլիայում համընդհանուր ընտրական իրավունքի վերջնական հաստատման գործընթացի փուլերը: **5.** Ո՞րն էր Մեծ Բրիտանիայի հասարակական-քաղաքական զարգացման գլխավոր միտումը XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին: Մեկնաբանե՛ք «Թագավորն իշխում է, բայց չի կառավարում» արտահայտությունը:

§ 6. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՈՒՂԻՆ

Սահմանադրական կարգի հաստատման սկիզբը: 1789 թ. Ֆրանսիայում հասարակական-պետական ձգնաժամը վերած-

վեց հեղափոխության: Ընտրված **Դատային համաժողովն** իրեն հռչակեց **Ազգային ժողով** և ապա՝ **Սահմանադիր ժողով**:

Սահմանադիր ժողովը քննարկում և հաստատում էր բազմաթիվ նոր օրենքներ, որոնք ազատականացնում էին հասարակությունը: **1789 թ. օգոստոսի 26-ին** նա հաստատեց համամարդկային արժեք ունեցող **«Մարդու և քաղաքացու իրավունքների հռչակագիրը»**: Դրա հիմքում ընկած էր մարդու բնական իրավունքի տեսությունը: Հռչակագիրն ուներ 17 հոդված և սահմանում էր քաղաքացիների ազատության, սեփականության, ազգի ինքնիշխանության, իրավահավասարության և այլ իրավունքներ: Հռչակագիրը դարձավ հետագա սահմանադրական օրենսդրության հիմքը:

1791 թ. հաստատվեց Ֆրանսիայի **առաջին սահմանադրությունը**: Ֆրանսիան հռչակվեց սահմանադրական միապետություն: Սահմանվում էր օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանության տարանջատում: Սահմանադրությունն օրինականացնում էր Ֆրանսիայի տնտեսական, ընկերային, վարչական, մշակութային և քաղաքական միասնությունը: Դրանով իսկ հիմք էր դրվում իրավական պետությանը:

Սակայն թագավորը և միահեծանության կողմնակիցները պայքար սկսեցին հին կարգերը վերականգնելու համար: 1792 թ. ամռանը ապստամբ ժողովուրդը տապալեց միապետությունը: Դա նշանակում էր առաջին սահմանադրության վերացում: Ընտրվեց նոր Սահմանադիր ժողով՝ **Ազգային կոնվենտ**: Նրա առաջին օրենքով վերացվեց միապետությունը, երկրորդ օրենքով Ֆրանսիան հռչակվեց հանրապետություն:

Առաջին հանրապետությունը (1792–1804) սահմանադրական պետություն էր, քանի որ Ազգային կոնվենտն ընտրել

էին Ֆրանսիայի 21 տարին լրացած բոլոր տղամարդիկ: Այդ ժամանակ Եվրոպայի և ոչ մի երկրում ժողովրդավարության այդպիսի դրսևորում չկար: Սակայն ֆրանսիական ազգը պառակտված էր հին և նոր կարգերի կողմնակիցների: 1793–1794 թթ. հաստատվեց ծայրահեղ հանրապետականների՝ **յակոբինների** հեղափոխական բռնատիրությունը: Նրա բոլոր միջոցառումներն օինականացրեց Ազգային կոնվենտը: Ժողովրդի կամքը կատարելու համար յակոբիններն ընդունեցին հին կարգերը հիմնովին վերացնելու մասին օրենք, ինչպես նաև ժողովրդավարական սահմանադրություն:

1795 թ. Ազգային կոնվենտն ընդունեց հանրապետության նոր, ավելի չափավոր սահմանադրություն: Այս սահմանադրության մեջ ևս պահպանված էր իշխանության տարանջատումը: 1795–1799 թթ. գործադիր իշխանության անունով հանրապետությունը կոչվում էր Դիրեկտորիա:

1799 թ. գեներալ Նապոլեոն Բոնապարտը կատարեց հեղաշրջում, որից հետո սահմանադրական կարգը սասանվեց: Ընդունված երկու սահմանադրությունները (1799 թ. և 1804 թ.), թեև ձևականորեն պահպանում էին հանրապետությունը, իրականում ամրապնդում էին Նապոլեոն Բոնապարտի անձնական իշխանությունը: Դրանք հաստատվում էին հանրապետությունով: 1804 թ. Նապոլեոն I-ը թագադրվեց կայսր: Նա թե՛ կոնսուլության (1799–1804 թթ.), թե՛ կայսրության (1804–1814 թթ.) տարիներին կյանքի կոչեց բազմաթիվ օրենքներ: Դրանք հետագայում նպաստեցին երկրի հասարակական–քաղաքական զարգացմանը:

Երկրորդ հանրապետությունը և Երկրորդ կայսրությունը: 1814–1847 թթ.

սահմանադրական կարգերից նահանջի դարաշրջան էր: Բուրբունների վերականգնումը և ապա 1830 թ. հեղափոխությունը սահմանափակեցին ֆրանսիացիների ազատությունը: Ահա թե ինչու շուտով Ֆրանսիան կրկին կանգնեց հեղափոխական փորձության առջև: Նոր հեղափոխությունն ընթացավ 1848–1849 թթ.: Ջենքի դիմած հազարավոր մարդիկ արքայական գահը հանդիսավոր այրեցին Փարիզի հրապարակներից մեկում: Նորաստեղծ ժամանակավոր կառավարությունը Ֆրանսիան *երկրորդ անգամ հռչակեց հանրապետություն (1848–1852 թթ.):*

1848 թ. աշնանը Սահմանադիր ժողովը հաստատեց *Երկրորդ հանրապետության սահմանադրությունը*: Այն Ֆրանսիան հռչակեց «միասնական և անբաժանելի» հանրապետություն: Նոր պետության իրավական համակարգի սկզբունքներ հռչակվեցին ազատությունը, հավասարությունը և եղբայրությունը, իսկ հիմքերը՝ ընտանիքը, աշխատանքը, սեփականությունը և հասարակական կարգուկանոնը: Սահմանվում էր 21 տարին լրացած տղամարդկանց ընդհանուր ընտրական իրավունք:

Սակայն նոր սահմանադրությունը չմիավորեց ֆրանսիական ժողովրդին: Դեռևս հասարակական մեծ ուժ էին միապետականները: Այս իրավիճակում հասարակության համախմբման դերն իր վրա վերցրեց նորընտիր նախագահը՝ Նապոլեոն I-ի եղբորորդի Լուի Նապոլեոնը: Նա որոշեց վերականգնել կայսրությունը և 1851 թ. կատարեց պետական հեղաշրջում: Այնուհետև՝ 1852 թ., կազմակերպվեց հանրաքվե, որով օրինականացվեց կայսրության վերականգնումը: Հանրապետությունը վերացվեց, իսկ Լուի Նապո-

լեոնը հայտարարվեց «ֆրանսիացիների կայսր»՝ Նապոլեոն III (1852–1870 թթ.) անունով: Սահմանափակվեցին Օրենսդիր ժողովի և իշխանության մյուս մարմինների լիազորությունները, ազատ մամուլը, քաղաքացիների ազատությունը: Նրա կառավարումն իր բնույթով *ապտորիտար* (անձնիշխան) էր:

Երրորդ հանրապետությունը: Երկրորդ կայսրությունը կենսունակ չէր: 1870–1871 թթ. Ֆրանսիան պարտվեց Գերմանիայի դեմ պատերազմում: Ավելին՝ կայսրը գերի ընկավ և վերջնականապես հեղինակազրկվեց: Հանրապետության վերականգնումը դարձավ անխուսափելի:

1870 թ. սեպտեմբերի 4-ին, երբ Փարիզ հասավ ֆրանսիական զորքի խայտառակ պարտության լուրը, ժողովուրդն ապստամբեց: Տեղի ունեցավ հերթական հեղափոխությունը, որի արդյունքում Ֆրանսիան *երրորդ անգամ հռչակվեց հանրապետություն*: Սակայն պատերազմում կրած պարտությունը և ժողովրդի ծանր դրությունը պատճառ դարձան նոր ապստամբության, որը սկսվեց 1871 թ. մարտի 18-ին: Բանվորները համոզված էին, որ կառավարությունը չի ցանկանում բարելավել իրենց վիճակը և թշնամուն վռնդել երկրից: Նրանք ստեղծեցին իրենց իշխանությունը՝ *կոմունան*: Սակայն կառավարական զորքերը դաժանորեն ճնշեցին ապստամբությունը:

Փարիզի կոմունան ցույց տվեց, որ արդարացի պետությունը միշտ պետք է ստեղծել ժողովրդի համաձայնությամբ: Պետության և ժողովրդի համագործակցությունը բարգավաճման սահմանադրական միակ երաշխիքն է:

Փարիզի կոմունայի ճնշումից հետո երկրում ծայր առավ հանրապետական-

ների և միապետականների անհաշտ պայքար: Հենց այդ պայքարի բովում ստեղծվեց **Երրորդ հանրապետության սահմանադրությունը**: Ազգային ժողովը **1875 թ.** այն հաստատեց ընդամենը մեկ ձայնի առավելությամբ:

Ըստ սահմանադրության՝ Ֆրանսիան հռչակվում էր **նախագահական հանրապետություն**: Սահմանադրությունը հաստատում էր միայն պետական կարգը: Նրանում քաղաքացիների ազատությունների մասին խոսք չկար: Հանրապետականները խնդիր դրեցին սահմանադրությունը դարձնելու ավելի ժողովրդավարական, ամրապնդելու Երրորդ հանրապետությունը: Օրենքներ ընդունվեցին, որոնցով հուլիսի 14-ը սահմանվեց ազգային տոն, օրինականացվեց ժողովների, ցույցերի և մամուլի

ազատությունը, թույլատրվեց արհմիությունների գործունեությունը: Այլ օրենքներով սահմանվեց անվճար, պարտադիր և աշխարհիկ տարրական կրթություն:

XX դ. սկզբին **եկեղեցին անջատվեց պետությունից և դպրոցից**: Ֆրանսիան դարձավ աշխարհիկ պետություն: Կատարվեցին նաև ընկերային բարեփոխումներ:

Երրորդ հանրապետությանը բնորոշ էին բազմակուսակցականությունը և հասարակական տարաբնույթ շարժումները: Իշխանության չարաշահումը ստանում էր հասարակական մեծ հնչեղություն, վերածվում ժողովրդավարության համար սուր պայքարի: Սակայն այդ պայքարն ընթանում էր օրինականության շրջանակներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպե՞ս ձևավորվեց Ազգային ժողովը Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության սկզբում, ինչո՞ւ այն վերանվանվեց Սահմանադիր ժողով: Ցույց տվե՞ք «Մարդու և քաղաքացու իրավունքների հռչակագրի» պատմական նշանակությունը: Ե՞րբ է ընդունվել Ֆրանսիայի առաջին սահմանադրությունը: **2.** Որքան է գոյատևել Առաջին հանրապետությունը: Սահմանադրական կարգը ի՞նչ փոփոխությունների ենթարկվեց այդ տարիներին: **3.** Ե՞րբ է ստեղծվել Երկրորդ հանրապետությունը: Ինչո՞ւ Լուի Նապոլեոնին հաջողվեց վերականգնել Առաջին կայսրության պետական կարգը: **4.** Պատմական ի՞նչ պայմաններում վերականգնվեց հանրապետական կարգը Ֆրանսիայում: Ո՞րն է Փարիզի կոմունայի նշանակությունը: **5.** Ե՞րբ ընդունվեց Երրորդ հանրապետության սահմանադրությունը: Ներկայացրե՞ք ֆրանսիական հասարակության ժողովրդավարացման գործընթացի գլխավոր արդյունքները XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին:

§ 7. ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԵՎ ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՀԱՍԱՐԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՉԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գերմանիայի և Իտալիայի քաղաքական մասնատվածության հաղթահարումը: Ի տարբերություն մյուս երկրների՝ Գերմանիան և Իտալիան անցել են քաղա-

քական զարգացման յուրահատուկ ուղի: Դրա բնորոշ կողմը դեռևս միջնադարից գոյություն ունեցող քաղաքական մասնատվածությունն էր: Այդ իրավիճակը շա-

րունակեց պահպանվել մինչև XIX դարի կեսերը:

XVII դարում գերմանական հողերում կար 300 աշխարհիկ և հոգևոր իշխանություն, 51 կայսերական ազատ քաղաք, հազարավոր ասպետական տիրություններ: Այս բոլորը կազմում էին Գերմանական ազգի սրբազան հռոմեական կայսրությունը (կրճատ՝ Սրբազան հռոմեական կայսրություն): Վիեննայի վեհաժողովի որոշմամբ ստեղծվեց *Գերմանական միություն*, որի կազմում կար 38 պետություն:

Պրուսիան Գերմանական միությունում ամենաազդեցիկ պետությունն էր: Այս շրջանում Պրուսիայում և մյուս պետություններում արմատավորվել էր ընդհանուր հայրենիքի գաղափարը: Ձևավորվել էր գերմանական միասնական ազգը, որը դեռևս մշակութային ընդհանրություն էր, բայց ոչ քաղաքական: 1848–1849 թթ. հեղափոխությունը Գերմանիայում նախ և առաջ խնդիր ուներ ստեղծելու միասնական ազգային պետություն:

Պրուսիայի գլխավորությամբ Գերմանական կայսրություն ստեղծելու համոզված կողմնակից էր *Օտտո Բիսմարկը*: 1862 թ. Պրուսիայի թագավորը նրան նշանակեց առաջին նախարար: Իրագործելով ռազմական բարեփոխում՝ Պրուսիան ջախջախեց երկրի միավորման գլխավոր խոչընդոտներ Ավստրիային (1866 թ.) և Ֆրանսիային (1870–1871 թթ.): **1871 թ. հունվարի 18-ին** Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի մոտ գտնվող Վերսալում հանդիսավոր կերպով հռչակվեց *Գերմանական կայսրության* ստեղծումը:

Ազգային պետության ստեղծման նույնպիսի ուղի անցավ Իտալիան՝ հռոմեական քաղաքակրթության երբեմնի օջախը, Վերածննդի և հումանիզմի

(մարդասիրության) հայրենիքը: XVIII դարի վերջից այստեղ սկսվեց ազգային միավորման համար հզոր շարժում՝ *Ռիսորջիմենտոն* (Վերածնություն): Մշակույթում նրա ջատագովները դարձան Ն. Պագանինին, Ջ. Վերդին, ազատագրական պայքարում՝ Ջ. Մաձինին և Ջ. Գարիբալդին: 1848–1849 թթ. երկրի միավորման համար տեղի ունեցավ ազգային հեղափոխություն: Չնայած պարտությանը՝ այն ամրապնդեց ընդհանուր հայրենիքի գաղափարը և հող նախապատրաստեց միասնական պետության ստեղծման համար:

XIX դ. 50–60–ական թվականներին տեղի ունեցավ Իտալիայի քաղաքական միավորումը և համազգային պետության ստեղծումը: Դրանում մեծ դեր կատարեց *Գարիբալդին*, որը ազատագրեց Իտալիայի հարավը: **1861 թ. Իտալիան հռչակվեց թագավորություն**: Հոռոմը **1871 թ.** դարձավ Իտալիայի մայրաքաղաք, որով *ավարտվեց Ռիսորջիմենտոյի մեկդարյա ժամանակաշրջանը*:

Գերմանական կայսրությունը՝ սահմանադրական միապետություն: Քաղաքական միասնության բացակայությունը իր կնիքն է թողել երկրի պետական կառուցվածքի և հասարակական հարաբերությունների վրա: **1871 թ. սպրիլին** Ռայխստագը հաստատեց Գերմանական կայսրության սահմանադրությունը: Գերմանիան դարձավ դաշնային պետություն, որը միավորում էր 22 միապետների և երեք ազատ քաղաքների՝ Համբուրգ, Բրեմեն և Լյուբեկ: Պահպանվեցին տեղական սահմանադրությունները:

Գերմանիայի բարձրագույն օրենսդիր ատյանները երկուսն էին: *Ռայխստագը* բաց քվեարկությամբ ընտրում էին 25

տարին լրացած բոլոր տղամարդիկ, բացի զինվորականներից: Ռայխստագի գլխավոր գործառույթներից մեկը պետական բյուջեի հաստատումն էր: **Միութենական խորհրդի** կազմի մեջ մտնում էին դաշնության անդամ պետությունների ներկայացուցիչները: Օրենքն իրավական ուժ էր ստանում միայն երկու աստիճանների հաստատումից հետո:

Գործադիր իշխանությունը պատկանում էր **կայզերին** (կայսրին), որը պետք է լիներ Պրուսիայի Հռենցուլեր արքայատոհմից: Կայզերը նշանակում էր միակ համակայսերական նախարարին՝ կանցլերին: Կանցլերը պատասխանատու էր միայն կայզերին: Կայզերն ուներ նաև վետոյի (արգելաբվեի) իրավունք, եթե օրենքը երկու աստիճանները չէին ընդունել միաձայն: Բացի այդ, նա իրավունք ուներ արձակելու Ռայխստագը և նշանակելու նոր ընտրություններ:

Մինչև դարի վերջն ընդունվեցին այլ օրենքներ, որով ստեղծվեցին միասնական օրենսդրական, դրամական և փոստային համակարգեր: Ստեղծվեց նաև կայսերական դատարան, որի նստավայրը դարձավ Լայպցիգ քաղաքը: Դրանով ցանկանում էին ցույց տալ դատական իշխանության անկախությունը գործադիրից: Այսպիսով՝ **Գերմանիան դարձավ միաձույլ սահմանադրական միապետություն:**

Օրենքներով նախատեսված էին նաև քաղաքացիների ժողովրդավարական ազատություններ: Գործում էին տարբեր կուսակցություններ և հասարակական կազմակերպություններ, որոնք նպաստում էին երկրի ազատականացմանը: Գերմանիայի ազատականացումը հատկապես արագացավ 1890 թ–ից հետո, երբ

Օ. Բիսմարկը հեռացավ իշխանությունից: Ամրապնդվեցին ազատ խոսքը և այլախոհությունը: XX դարի սկզբին Գերմանիայում լույս էր տեսնում 4000–ից ավելի լրագիր:

Միննույն ժամանակ Գերմանիայում տարածված էր **ազգայնամոլությունը**: Պանգերմանական գաղափարախոսությունը նախատեսում էր Եվրոպայի կենտրոնում ստեղծել «**Մեծ Գերմանիա**», որը հնարավորություն կտար հասնելու համաշխարհային գերիշխանության: Դա ինչպես Գերմանիայի, այնպես էլ մյուս երկրների համար ունեցավ ողբերգական հետևանքներ:

Իտալական պետության և հասարակության արդիականացումը: Իտալական թագավորությունը սահմանադրական միապետություն էր: Պետության սահմանադրությունը ստեղծվել էր դեռևս 1848 թ.՝ Սարդինիայի արքայական հատուկ օրենքով: Այն գործեց մինչև 1922 թ.:

Սահմանադրությունը հաստատում էր իշխանության յուրատեսակ տարանջատում: Գործադիր իշխանությունն ամբողջովին վերապահվում էր թագավորին: Օրենքն իրավական ուժ էր ստանում, եթե այն հաստատում էին Պատգամավորների աստիճանը, Ծերակույտը և թագավորը: Դատարանը ևս ենթարկվում էր թագավորին: Ծերակույտի անդամներին նշանակում էր թագավորը ցմահ: Ծերակույտը միաժամանակ Գերագույն դատարան էր: Պատգամավորների աստիճանում կարող էին ընտրվել 30 տարին լրացած քաղաքացիները:

Սահմանադրությունը ամրագրում էր նաև քաղաքական իրավունքներ: Բոլոր քաղաքացիներն օրենքի առաջ հավասար էին: Երաշխավորվում էր սեփականու-

թյան, բնակարանի և անձի անձեռնմխելիություն: Թույլատրվում էր մամուլի, ժողովների ազատություն:

Իտալիայի միավորումից հետո փոխվեց նաև Հռոմի պապի կարգավիճակը: Պապը միշտ խանգարել էր Իտալիայի միավորմանը: **1871 թ.** օրենքով **վերացվեց պապի աշխարհիկ իշխանությունը**: Նամում էր բոլոր կաթոլիկների հոգևոր առաջնորդը և կարող էր դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել այլ պետությունների հետ: Պապի աշխարհիկ իշխանությունը սահմանափակվում էր Վատիկանի և Լաթերանյան ապարանքների տարածքով: Հռոմի պապը հրա-

ժարվեց իր մասին օրենքը ճանաչելուց և երկար ժամանակ թշնամական հարաբերությունների մեջ էր պետության հետ:

Իտալիան Եվրոպայի զարգացած երկրների համեմատությամբ տնտեսապես հետամնաց երկիր էր: Ահա թե ինչու իտալական հասարակության արդիականացումը դժվարին ընթացք ունեցավ: Մինչև XX դ. սկիզբը սուր պայքար էր ընթանում պահպանողական և ազատական ուժերի միջև: Այդ պայքարում հաղթեցին ազատականները, որոնց շնորհիվ կատարվեցին բազմաթիվ բարեփոխումներ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ ստեղծվեց Գերմանական միությունը: Ինչո՞ւ Պրուսիան դարձավ գերմանական հողերի միավորման ազդեցիկ ուժը: Ո՞րն էր 1848–1849 թթ. գերմանական հեղափոխության գլխավոր նպատակը. իրագործվե՞ց այն, թե՞ ոչ: **2.** Ներկայացրե՞ք Օտտո Բիսմարկի գործունեությունը: Երբ և որտե՞ղ հռչակվեց Գերմանական կայսրությունը: **3.** Ի՞նչ է նշանակում Ռիսթրօչիմենտո: Ովքե՞ր էին այս շրջանում Ռիսթրօչիմենտոյի գլխավոր դեմքերը: Ներկայացրե՞ք Իտալիայի միավորման գործընթացը XIX դ. 50–60–ական թվականներին: **4.** Երբ ընդունվեց Գերմանական կայսրության սահմանադրությունը: Ի՞նչ պետական կարգ էր այն սահմանում: Ժողովրդավարական ի՞նչ իրավունքներ հաստատվեցին Գերմանիայում XIX դ. վերջերին: Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում համագերմանականության գաղափարախոսությունը: **5.** Ո՞ր սահմանադրությունը հաստատվեց որպես միավորված Իտալիայի հիմնական օրենք: Ինչո՞ւ էր Հռոմի պապը խոչընդոտում Իտալիայի միավորմանը:

§ 8. ԱՎՍՏՐՈ–ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՆ՝ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՈՒԿ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ

Բազմազգ տերության պատմական ուղին: XVI–XVII դարերում Գերմանական ազգի սրբազան հռոմեական կայսրության Հաբսբուրգ արքայատոհմը տիրոջ թների ընդարձակման հաշվին բավականին հզորացավ: Արդյունքում Ավստրիան դարձավ մեծ տերություն: Նրա

կազմի մեջ էին Չեխիան, Հունգարիան, Բելգիան, Իտալիայի, Սերբիայի, Բոսնիայի, Վալախիայի մի մասը: Հունգարիան տերության կազմում ուներ թագավորության կարգավիճակ:

XVIII դարում Հաբսբուրգների գլխավոր հոգաբարձու դարձավ նվաճված երկրների

պահպանումը: Իսկ դա հեշտ չէր: Հաճախակի էին ընդվզում հպատակ ժողովուրդները, շարունակվում էին պատերազմները Օսմանյան տերության, Ֆրանսիայի, Պրուսիայի և մյուս պետությունների դեմ: Բացի այդ, կայուն չէր տերության միասնությունը: Լուսավորյալ միապետներ Մարիա Թերեզայի և նրա որդի Յոզեֆ II-ի գահակալման դարաշրջանում (1740–1790 թթ.) կատարվեցին շատ բարեփոխումներ: Սակայն դրանք ընդհատվեցին Մեծ հեղափոխության և նապոլեոնյան դարաշրջանում: 1806 թ. Նապոլեոն I-ը վերացրեց Գերմանական ազգի սրբազան հռոմեական կայսրությունը: Հաքսբուրգ արքայատոհմը պահպանեց միայն Ավստրիայի կայսեր տիտղոսը: Տերությունը վերջնական կործանումից փրկվեց Ռուսաստանում Ֆրանսիայի պարտության շնորհիվ: Ի վերջո Ավստրիան հայտնվեց հաղթողների մեջ և 1815 թ. Վիեննայի վեհաժողովի պայմանագրերով պահպանեց իր տիրույթները:

XIX դարում Ավստրիական կայսրությունը հասարակական զարգացմամբ հետ էր մնում Եվրոպայի առաջավոր երկրներից: Ուստի և հասարակական ընդդիմությունը պետության դեմ հետզհետե մեծանում էր:

Ավստրո-Հունգարիայի ստաջացումը: 1845–1847 թթ. Ավստրիական կայսրությունում անբերրիության տարիներ էին: Դա աննախադեպ սրեց ընկերային և ազգային հակասությունները: 1848 թ. ապստամբություն սկսվեց մայրաքաղաք Վիեննայում, որը տարածվեց երկրում: Ամենուրեք պահանջում էին բարեփոխումներ և սահմանադրություն: Կառավարությունը հրաժարական տվեց, իշխանության գլուխ եկան ազատականները:

Նորընտիր խորհրդարանը՝ Ռայխստագը, դարձավ քաղաքական պայքարի ասպարեզ: Ընդունվեցին օրենքներ, որոնցով վերացվում էին ճորտությունը, ավատական հարկերը և այլն: Ավստրիայում հեղափոխական դեպքերն արյունալի ընթացքով շարունակվեցին մինչև աշուն: Ի վերջո կայսերական զորքերը կարողացան ձնշել հեղափոխության կենտրոնի՝ Վիեննայի բնակչության դիմադրությունը:

Հեղափոխությունն ավելի արյունալի ընթացք ստացավ ազգային շրջաններում: Սլավոնական ազգերը համաժողով հրավիրեցին Չեխիայի մայրաքաղաք Պրահայում: Երբ կայսերական զորքը կրակեց ցուցարարների վրա, քաղաքում սկսվեց ապստամբություն: Այն մեծ դաժանությամբ ձնշվեց:

Հունգարիայում հեղափոխությունը վերածվեց ազգային-ազատագրական հզոր պատերազմի: Հունգարները ստեղծեցին սեփական **սահմանադրություն** և **անկախ պետություն**: Անկախության համար պատերազմը շարունակվեց մինչև 1849 թ. ամառը: Միայն Ռուսաստանի օգնությամբ Ավստրիան կարողացավ ձնշել Հունգարիայի ապստամբությունը:

Հեղափոխության ձնումից հետո 1860 թ. կայսեր անունից հրապարակվեց դաշնային սահմանադրություն: Այն որոշ իրավունքներ էր տալիս հունգարներին և մյուս ազգերին: Սակայն գերմանացիների ձնշման տակ հաջորդ տարում հռչակվեց նոր սահմանադրություն, որն ապահովում էր նրանց գերիշխող դիրքը և պետության կենտրոնացումը: Դա առաջացրեց բողոքի նոր ալիք: Դրությունը ծանրացավ, երբ Ավստրիան կորցրեց իտալական տիրույթները: Մյուս կողմից՝ կայսրը պարտվեց Պրուսիային (1866 թ.) և հեռացավ

Գերմանիայից: Առաջացավ կայսրության փլուզման վտանգ: Հարսրուրգ արքայատոհմը ստիպված եղավ զիջումներ կատարելու հունգարներին:

1867 թ. Ավստրիայի և Հունգարիայի միջև կնքվեց համաձայնագիր, որն ամրապնդվեց ընդունված սահմանադրությամբ: Արդյունքում Ավստրիական կայսրությունը վերակազմավորվեց **Ավստրո-Հունգարիայի**: Պետության կառուցվածքը ստեղծվում էր երկու ազգերի դաշինքի հիմքի վրա: Տերության գլուխ էր համարվում Հարսրուրգ արքայատոհմի կայսրը: Օրենքով նա Ավստրիայի կայսրն էր, Հունգարիայի՝ թագավորը: Նրան էին ենթարկվում համակայսերական երեք՝ ռազմական, արտաքին գործերի և ֆինանսների նախարարությունները: Բացի այդ, կայսրն իրավունք ուներ պետության երկու մասերում հաստատելու վարչապետներին, հրավիրելու և արձակելու խորհրդարանները, արտակարգ դեպքերում ուղղակի ղեկավարելու պետությունը:

Ինչպես տեսնում ենք, Ավստրո-Հունգարիան նախադեպը չունեցող սահմանադրական միապետություն էր: Դա հիմք է տվել նրան անվանելու **երկմիասնական կայսրություն**:

Քաղաքական կյանքը: 1867 թ. սահմանադրությունը որոշ չափով ազատականացրեց հասարակությունը: Դատավորները դարձան գործադիր իշխանությունից անկախ, ընդլայնվեցին օրենսդիր առյանի իրավունքները, հաստատվեց անձի անձեռնմխելիություն և այլն: 1907 թ. Ավստրիայում օրենք ընդունվեց տղամարդկանց ընդհանուր ընտրական իրավունքի մասին:

Միևնույն ժամանակ Ավստրո-Հունգարիայում ժողովրդավարությունն ավելի

ցածր մակարդակում էր, քան Եվրոպայի առաջավոր երկրներում: Գլխավոր պատճառը տերության բազմազգ բնույթն էր, որում անխուսափելի էր հպատակ ազգերի իրավունքների անտեսումը: Կայսրությունում գերիշխող դարձան երկու ազգեր՝ ավստրոգերմանացիները և հունգարները: Ավստրիայի վարչական տարածքի մեջ էին Չեխիան, Մորավիան և իտալական հողեր: Հունգարիայի տարածքի մեջ էին Խորվաթիան, Սլովենիան, Սլովակիան, ինչպես նաև ուկրաինական և սերբական հողեր: Բնականաբար, նշված ազգերը դժգոհ մնացին կատարվածից և պահանջում էին իրավահավասարություն: Ավստրո-Հունգարիայի ներքաղաքական կյանքի բնորոշ կողմը դարձավ հպատակ ազգերի պայքարն ազատության համար:

Ավստրիայում հիմնական ազգային հակասությունն ավստրոգերմանացիների և չեխերի միջև էր: Չեխիան պահանջում էր նույնպիսի իրավունքներ, ինչպիսին ստացել էր Հունգարիան: Այսինքն՝ երկմիասնականի փոխարեն ստեղծել եռմիասնական պետություն: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին նրանց միջև բազմիցս բախումներ տեղի ունեցան չեխերենի կիրառման օրինականացման հարցում: Այդ պայքարում առաջացավ նոր չեխերի շարժումը, որը, հակառակ հին չեխերի, ձգտում էր անկախության: Մյուս կողմից՝ ավստրոգերմանացիների մեջ տարածում գտան ազգայնամոլական համագերմանական գաղափարները:

Հունգարիայում ևս ազգային հիմնախնդիրը հիվանդագին ընթացք ունեցավ: 1868 թ. Հունգարիայի խորհրդարանն օրենք ընդունեց «ազգերի իրավահավասարության» մասին: Ըստ օրենքի՝ Հունգարիայի բոլոր քաղաքա-

ցիներն իրավահավասար էին և կազմում էին «միասնական հունգարական ազգ»: Բացառություն էր խորվաթիան, որը ստացավ որոշ ինքնավարություն: Հունգարները նաև ձգտում էին Ավստրո-Հունգարիայի համապետական կյանքում գերիշխող դիրք գրավելու:

Ազգայնամոլությունը, որը գերիշխող դարձավ Ավստրո-Հունգարիայի ներքաղաքական կյանքում, ունեցավ կործանարար հետևանքներ: Առաջին աշխարհամարտի արդյունքում Ավստրո-Հունգարիայի երկկենտրոն կայսրությունը փլուզվեց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք, թե ինչ տարածքներ էր ընդգրկում Ավստրիան: XVIII դ. իշխող արքայատոհմը քաղաքական ո՞ր խնդրի լուծմամբ էր հիմնականում զբաղված: Ի՞նչ արդյունքներ ունեցավ 1848–1849 թթ. հեղափոխությունը: **2.** Ի՞նչ նպատակով 1860 թ. հրապարակվեց դաշնային սահմանադրություն: Որո՞նք էին հունգարներին զիջելու ավստրիացիների քաղաքականության պատճառները: **3.** Ե՞րբ և իրավական ո՞ր հիմքով ստեղծվեց երկկենտրոն տերությունը՝ Ավստրո-Հունգարիան: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ հասարակության ազատականացման գործում 1867 թ. սահմանադրությունը: **4.** Ի՞նչո՞ւ ազգային հարցը դարձավ տերության ներքաղաքական կյանքի հիմնական հակասությունը: Ներկայացրե՛ք կայսրությունում առաջացած ազգային հակադրությունների և պայքարի էությունը:

§ 9. ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ ԲԱԼԿԱՆՅԱՆ ԹԵՐԱԿՂՁՈՒՄ

Ազգային պետությունների առաջացման նախադրյալները: Նախորդ դասընթացից արդեն գիտենք, որ Բալկանյան երկրները՝ Հունաստանը, Բուլղարիան, Սերբիան, Ռումինիան, Չեռնոգորիան, Ալբանիան և մյուսներն, անցել են զարգացման դժվարին ուղի: Գլխավոր պատճառն օսմանյան դարավոր տիրապետությունն էր:

Օսմանյան լուծը չէր կարող ամբողջովին կասեցնել բալկանյան ժողովուրդների ազգային զարգացումը: Արդեն XVIII դ. վերջին և XIX դ. առաջին կեսին արդիականացումը դրսևորվում էր տնտեսության, մշակույթի և հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Արդյունաբերական հեղաշրջման դարաշրջանում Բալկանյան թերակղզին ներ-

քաշվեց առաջավոր երկրների շուկայական ոլորտ:

Տնտեսության որոշ աշխուժացումը նպաստեց ազգային ինքնագիտակցության և մշակույթի զարգացմանը: Ձևավորվեցին հույների, բուլղարների, սերբերի և մյուսների գրական լեզուները: Սկիզբ դրվեց մամուլին, տպագրությանը, աշխարհիկ կրթությանը:

Եվրոպայի հետ կապերը բալկանյան ժողովուրդների մեջ ուժեղացնում էին օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու ձգտումը: Ստեղծվեցին հասարակության քաղաքական բարեփոխման նախագծեր, որոնց մեջ առաջնայինը ազգային-ազատական պետության ստեղծման գաղափարն էր:

Ազգային-ազատագրական շարժումները: XIX դարը օսմանյան լծից բալկանյան ժողովուրդների ազատագրման հիմնական ժամանակաշրջանն է:

Բալկանյան թերակղզում հույն նոր ազգի ձևավորման գործընթացը մյուսներից ավելի արագ էր ընթանում: Հույներն ապստամբություն սկսեցին 1821 թ. և հերոսական պատերազմ վարեցին սուլթանի դեմ: Ի վերջո Անգլիան, Ռուսաստանն ու Ֆրանսիան սուլթանից պահանջեցին ինքնավարություն տալ Հունաստանին: Մերժում ստանալով՝ դաշնակիցների միացյալ նավատորմը ջախջախեց օսմանցիներին: 1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում սուլթանը նոր պարտություն կրեց և հաշտվեց Հունաստանի անկախ պետության ստեղծման հետ: **1830 թ.** տերությունները ձանաչեցին Հունաստանի անկախ թագավորությունը: Սակայն նրա սահմանների մեջ չմտան Կրետեն, Թեսալիան և հունական այլ հողեր: Այդ իսկ պատճառով հույների ազատագրական պայքարը շարունակվեց մինչև 1913 թ., երբ Բալկաններում վերացավ օսմանյան լուծը:

Սերբիայի ազատագրական պայքարն անկախության համար ընթացավ ավելի երկար: 1830 թ. սուլթանը Սերբիան ձանաչեց որպես ինքնավար ժառանգական իշխանություն և հաստատեց Սերբիայի կառավարման կանոնադրությունը: 1867 թ. օսմանյան կայսրորդները դուրս հանվեցին Սերբիայից:

Դանուբյան իշխանությունները՝ **Մոլդովան** և **Վալախիան**, համառ պայքարում կարողացան որոշ չափով պահպանել ինքնավարություն: Այն ամրապնդվեց 1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում: Շուտով պայքար

սկսվեց այդ իշխանությունների միության հիման վրա Ռումինական պետություն ստեղծելու համար, որն ավարտվեց հաջողությամբ: Ստեղծվեց **Ռումինիա** իշխանությունը, որը դեռևս կախյալ էր սուլթանից:

1875–1876 թթ. Բոսնիան, Հերցեգովինան, Սերբիան, Բուլղարիան, Ռումինիան և Չեռնոգորիան անհաջող պատերազմ սկսեցին Օսմանյան տերության դեմ: Բալկանյան ճգնաժամը վերածվեց հերթական ռուս-թուրքական պատերազմի: Արդյունքում օսմանյան զորքերը պարտվեցին: 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովը ձանաչեց **Սերբիայի, Ռումինիայի և Չեռնոգորիայի** անկախությունը: Ավստրո-Հունգարիան բռնազավթեց Բոսնիան և Հերցեգովինան: Բուլղարիան տրոհվեց երկու մասի: Մի մասում ստեղծվեց սուլթանից կախյալ բուլղարական իշխանություն, մյուս մասը դարձավ ներքին ինքնավարություն ունեցող օսմանյան նահանգ: 1885 թ. վերջինս ապստամբեց և միացավ Բուլղարիային: **Բուլղարիան** վերջնական անկախության հասավ **1908 թ.:**

Բալկանյան թերակղզու ամենահետամնաց երկիրը **Ալբանիան** էր: Տևական պայքարից հետո Ալբանիան անկախ հռչակվեց և տերությունների կողմից ձանաչվեց 1912–1913 թթ.:

Մակեդոնիան ևս ազատագրվեց օսմանյան տիրապետությունից: Սակայն 1913 թ. երկիրը բաժանվեց Սերբիայի, Հունաստանի և Բուլղարիայի միջև: Նրա, ինչպես նաև Բոսնիայի և Հերցեգովինայի ազատագրումն իրագործվեց Առաջին աշխարհամարտից հետո:

Բալկանյան պետությունների արդիականացումը: Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարն

ընթանում էր ազգայնական գաղափարների դրոշի ներքո, որոնք նաև խթանեցին հասարակության ազատականացումը: Սահմանադրությունների ընդունումը և բարեփոխումները կատարվում էին հասարակական սուր պայքարի պայմաններում:

XX դ. սկզբին Հունաստանը, Բուլղարիան, Սերբիան, Ռումինիան և մյուսները դարձան ազրարային-արդյունաբերական երկրներ: Դրանում քիչ դեր չխաղաց սահմանադրական կարգի ստեղծումը և ազատական օրենքների ընդունումը:

1822 թ. Հունաստանի Ազգային ժողովը հաստատեց առաջին սահմանադրությունը, որը նախատեսում էր ժողովրդավարական հանրապետություն: Սակայն ի վերջո Հունաստանը դարձավ սահմանադրական միապետություն: Արդյունքում՝ Հունաստանում հաստատվեցին տղամարդկանց ընդհանուր ընտրական իրավունք և ժողովրդավարական ազատություններ, առաջացան կուսակցություններ:

Սերբիայում ժողովուրդը ներկայացնող *Սկուպշինան* վերջնականապես դարձավ բարձրագույն օրենսդիր իշխանություն: 1869 թ. ընդունվեց նոր սահմանադրություն, որով Սերբիան հռչակվում էր միապետություն: Օրենսդիր իշխանությունը համատեղ իրագործում էին իշխանը և Սկուպշինան: Հաստատվեց նաև անձի ու տպագրության ազատություն: Բեռլինի վեհաժողովից հետո ձևավորվեցին քա-

ղաքական կուսակցություններ: 1888 թ. սահմանադրությամբ Սերբիան հռչակվեց սահմանադրական միապետություն:

Ռումինիայում սահմանադրությունն ընդունվեց 1866 թ.: Սահմանադրությունը մեծ իրավունքներ էր տալիս իշխանին: Ավելի սահմանափակ էին երկատյան խորհրդարանի իրավունքները: Ընտրական իրավունքը սահմանափակ էր, սակայն հռչակվում էին քաղաքացիների ժողովրդավարական ազատություններ: 1881 թ. Ռումինիան հռչակվեց թագավորություն: Դրանից հետո էլ շարունակվեց տնտեսության և քաղաքական կյանքի ազատականացումը:

1879 թ. Բուլղարիայի Տիռնովո քաղաքում ընդունվեց ազատական սահմանադրություն: Բուլղարիան հռչակվում էր սահմանադրական միապետություն: Պետության ղեկավարի՝ իշխանի (հետագայում՝ թագավոր) և Ազգային ժողովի իրավունքները հստակորեն տարանջատվեցին: Հաստատվում էին քաղաքացիների սեփականության անձեռնմխելիությունը, ժողովրդավարական ազատությունները, ինչպես նաև 21 տարին լրացած արական բնակչության ընդհանուր ընտրական իրավունքը:

Բալկանյան երկրների արդիականացումը հասավ զգալի հաջողությունների: Սակայն նրանք չկարողացան հասնել Արևմտյան Եվրոպայի առաջավոր երկրներին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. XVII–XVIII դդ. ինչն էր արգելակում Բալկանյան երկրների ու ժողովուրդների բնականոն զարգացումը: Արդիականացման գործընթացը ինչ հետևանքներ ունեցավ նրանց համար: **2.** Վերհանձնեք լուսավորական գաղափարների տարածման և մշակույթի զարգացման ազդեցությունը Բալկանյան երկրների ազգային-ազատագրական պայքարի վրա: **3.** Ինչո՞ւ XIX դ. ընթացքում Բալկանյան գրեթե բոլոր երկրները կարո-

դացան հասնել անկախության: Կազմեք նրանց անկախացման գործընթացի ժամանակագրությունը: **4.** Ներքին և արտաքին ինչ նախադրյալների շնորհիվ զարգացավ Բալկանյան երկրների տնտեսությունը: **5.** Բալկանյան ո՞ր պետությունը առաջինը ընդունեց սահմանադրություն: Ի՞նչ պետական կարգ հաստատվեց Բալկանյան ազգային պետություններից յուրաքանչյուրում:

§ 10. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆ

Ռուսաստանի արդիականացման սկիզբը: Արդեն գիտեք, որ Ռուսաստանում XVII դարի սկզբին հաստատվեց Ռումանով արքայատոհմի միահեծանությունը: Սակայն ռուսական ավանդական հասարակությունը հետ էր մնում Եվրոպայից: Հին կարգերի բարեփոխումը և շրջադարձը դեպի Եվրոպա սկսեց իրագործել **Պետրոս (Պյոտր) I Ռումանովը** (1682–1725 թթ.): Նա երազում էր Ռուսաստանը դարձնել արևմտյան արժեքների երկիր: Եռանդուն ցարը կատարեց բազմապիսի բարեփոխումներ: Արդյունքում Ռուսաստանն առաջին անգամ իրեն զգաց Եվրոպայի մաս: Կառուցվեց նոր մայրաքաղաք, բացվեցին դպրոցներ, հիմնվեց գիտությունների ակադեմիա, ստեղծվեց նոր բանակ և նավատորմ, բարեփոխվեց պետության կառավարումը:

Անշուշտ, բարեփոխումների արդյունքում Ռուսաստանը միանգամից չդարձավ եվրոպական երկիր: Ավելին՝ բարեփոխումները հաճախ ձախողվում էին կամ ունենում անցանկալի հետևանքներ: Այսպես՝ Ռուսաստանում **ազատավարձու** աշխատանքի փոխարեն մնաց ճորտական հարկադիր աշխատանքը, որն անհամատեղելի էր կապիտալիզմի հետ: Հաջողություն չունեցավ քաղաքների ինքնակառավարման բարեփոխումը, ինչպես նաև դատական բարեփոխումը: Ի տարբերություն Եվրոպայի՝ Ռուսաստանում

տնտեսության զարգացման գլխավոր լծակը պետությունն էր:

1721 թ. օրենքով Պետրոս Մեծն ընդունեց կայսրի տիտղոս: Օրենքում նշված է, որ կայսրը Ռուսաստանի **ինքնակալն** է: Ոչ մի խոսք չկար հպատակների իրավունքների մասին: Չկար խորհրդարան կամ տարբեր դասերի ներկայացուցիչների ժողով: Դրանով իսկ հասարակությունը լրիվ օտարվում էր պետության ղեկավարումից:

XVIII դ. երկրորդ կեսին Ռուսաստանում առաջադիմեց մանուֆակտուրային կապիտալիզմը: Արդյունաբերության զարգացումը դադարեց միայն պետության հոգսը լինելուց: Միաժամանակ Եվրոպայից Ռուսաստան էին թափանցում լուսավորական գաղափարներ: Սակայն դրանց արձագանքեցին քչերը: Իրեն լուսավորական էր համարում **Եկատերինա II-ը** (1762–1796 թթ.): Չնայած դժվարություններին՝ կայսրուհին կատարեց որոշ ազատական բարեփոխումներ: Օրինակ՝ 1775 թ. օրենք ընդունվեց ազատ ձեռներեցության մասին: Նույն թվականին Ռուսաստանը բաժանվեց 50 նահանգների: Ընդամին՝ առաջին անգամ նահանգներում տարանջատվեցին գործադիր, դատական և ֆինանսական իշխանությունները: Եկատերինայի օրոք առաջին անգամ Ռուսաստանի օրենսդրության մեջ ամրապնդվեց հպատակների իրավունք հասկացությունը: Ռուսաստանի վերածվելը եվրոպական մեծ տերության

Պյոտր I

նպաստեց ռուսների ազգային ինքնագիտակցության խորացմանը: Այն ուներ կայսերական բնույթ: Այսինքն՝ սեփական ազգի բացառիկությունը և առավելությունը կայսրության մյուս ժողովուրդների նկատմամբ: Դա ևս խոչընդոտում էր Ռուսաստանի արդիականացմանը:

Ռուսական քաղաքակրթությունը XIX դարում: XIX դարի սկզբին Ռուսաստանը Եվրոպայի ամենախոշոր տերությունն էր թե՛ ազգաբնակչությամբ (36 միլիոն), թե՛ տարածքով (մոտ 16 միլիոն քառ. կմ): Հարյուր տարվա ընթացքում այն դարձավ աշխարհի խոշորագույն տերություններից մեկը: Այնուամենայնիվ, ռուսական հասարակությունը մշտապես ձգնաժամի մեջ էր: Ինչո՞վ էր պայմանավորված այդպիսի զարգացումը:

XIX դ. ռուսները շարունակ բանավիճում էին՝ ինչ քաղաքակրթական ուղիով պետք է զարգանա Ռուսաստանը: Հասարակության մեծ մասը այն կարծիքին էր, որ պետք է հավատարիմ մնալ ազգային ավանդական արժեքներին: Մյուսները պնդում էին, որ պետք է հետևել Արևմուտ-

քին: Ոմանք էլ մտածում էին հեղափոխության մասին:

Ռուսական պետությունը այդ բանավեճում հետևում էր հասարակության մեծ մասի ցանկությանը՝ պահպանել ավանդական հասարակությունը, խուսափել արագ բարեփոխումներից: Իհարկե, հասարակության ազատականացումը ժամանակի հրամայական պահանջ էր, և ցարերը դա հասկանում էին: Իր գահակալման սկզբում բարեփոխումների ուղին բռնեց **Ալեքսանդր I-ը** (1801–1825 թթ.): Սակայն ցարը բարեփոխումներից հրաժարվեց Ֆրանսիայի դեմ պատերազմից (1812 թ.) ու Վիեննայի վեհաժողովից հետո, երբ Եվրոպայում տիրում էր հետադիմությունը:

XIX դարի սկզբին Ռուսաստանում լուսավորական գաղափարները տարածված չէին: Դրանք հիմնականում ծանոթ էին երիտասարդ ազնվական այն սպաներին, ովքեր մասնակցել էին Ֆրանսիայի դեմ ռուսական զորքերի 1813–1814 թթ. արշավանքին: Հենց նրանք էլ սկսեցին ստեղծել գաղտնի ընկերություններ, առաջ քաշել սահմանադրական նախագծեր: 1825 թ. դեկտեմբերին նրանք ապստամբեցին և փորձեցին նոր գահ բարձրացած Նիկոլայ I-ին պարտադրել ազատական բարեփոխումներ: **Դեկաբրիստները**, ինչպես նրանք մնացել են պատմության մեջ, ձախողվեցին: Հասարակության մեջ ռուս ազգի ինքնության շուրջ սուր բանավեճեր սկսվեցին: Ռուս մտավորականությունը բաժանվեց երկու ճամբարի՝ **արևմտականների** և **սրբախոսների**:

Արևմտականները կարծում էին, որ Ռուսաստանը պետք է առաջ գնա Պետրոս Մեծի նախանշած ուղիով: Նրանք համոզված էին, որ պետք է վերացվի

ճորտությունը, զարգացմանը խոչընդոտող գյուղական համայնքը և հաստատվի սահմանադրական միապետություն:

Սլավոնասերները գտնում էին, որ երկրի եվրոպականացումը կվերացնի ռուսների ազգային արժեքները և ինքնությունը: Ըստ նրանց՝ ռուսական հասարակությունն ընդունակ է շրջանցելու կապիտալիզմը և ազգային արժեքների հիմքի վրա կառուցելու նոր հասարակարգ: Սլավոնասերների կարծիքով՝ սլավոնական քաղաքակրթությունը, որի միջուկը Ռուսաստանն է, ավելի բարձր է Եվրոպայից: Սլավոնասերները կտրուկ բարձրացրին ռուսների ազգային ինքնագիտակցությունը, խորացրին նրա մեծապետական բնույթը:

Մինչ այդ Ռուսաստանի տնտեսությունն անկասելի զարգանում էր արդյունաբերական ուղիով: Գիտակցելով բարեփոխումների անհրաժեշտությունը՝ **Ալեքսանդր II-ը** (1855–1881 թթ.) 1861 թ. վերացրեց ճորտությունը, հաստատեց տեղական ինքնակառավարում, բարեփոխեց դատական համակարգը և այլն: Նա մտածում էր նաև սահմանադրություն ընդունելու մասին, սակայն սպանվեց հեղափոխական նարոդնիկների կողմից:

Քաղաքակրթական ձգնաժամը: Ռուսական քաղաքակրթության արդիականացման այլ ուղի էին առաջարկում հեղափոխականները: Նրանք համոզված էին, որ ինքնակալությունը խաղաղ ձանապարհով հնարավոր չէ բարեփոխել: Եվ ազատական իդեալին հակադրեցին հեղափոխական ժողովրդավարական իդեալը, որի իրագործման արդյունքում պետք է կառուցվեր սոցիալիստական հասարակարգ: Նրանց կարծիքով՝ Ռուսաստանում դա հեշտ էր անել, քանի որ գյու-

ղական համայնքը սոցիալիզմի սաղմն է: Նրանք մտածում էին համայնքում տիրող հավասարությունը գյուղացիական հեղափոխության միջոցով տարածել Ռուսաստանում:

XIX դ. 70–ական թվականներին Ռուսաստանում գյուղացիական հեղափոխության հետևորդներ դարձան **նարոդնիկները**: Գյուղացիների մեջ քարոզչական աշխատանք տանելու համար նրանք կազմակերպեցին «Երթ դեպի ժողովուրդ»: Այդ մեծ միջոցառումն ավարտվեց ձախողմամբ:

Հեղափոխականների հաջորդ սերնդին Ռուսաստանում անվանում էին **սոցիալ-ժողովրդականներ**: Նրա գաղափարական հիմքը դարձան կապիտալիզմի վերացման և սոցիալիզմի հաստատման մարքսիստական հայացքները: Ռուսական հեղափոխական շարժման ծայրահեղ թևի ղեկավարը դարձավ Վ. Ուլյանովը (Լենին):

XX դ. սկզբին Ռուսաստանում արդիականացումն ընդգրկեց հասարակության բոլոր դասերը: Սակայն պետության ավանդական կառույցները, հասարակության մեջ գերիշխող պահպանողականները խանգարում էին առաջընթացին: Նույնիսկ ազատականները գործում էին ընդհատակում: Սկսեցին առաջանալ կուսակցություններ, որոնց գլխավոր նպատակը սահմանադրական կարգերի ստեղծումն էր:

Ինքնակալությունը հաշվի չէր նստում նաև հպատակ ազգերի ազգայնական շարժման հետ: Այդ իսկ պատճառով ինքնակալության թշնամանքը հպատակ ազգերի ազատագրական ձգտումների նկատմամբ խորանում էր:

Հասարակության արդիականացման ձգնաժամն առաջին անգամ հանգեցրեց համաժողովրդական արյունալի հեղափոխության, որն ընթացավ 1905–1907 թթ.: Թեև ինքնակալությունը հաղթեց, բայց և ստիպված եղավ նահանջել պետական ավանդապահությունից: 1906 թ. հրապարակված «Ռուսական կայսրության պետական հիմնական օրենքները» նախատեսում էր օրենսդրական իրավունքով երկատյան Պետական դումայի ստեղծում: Այն պետք է հրավիրվեր ընտրական

օրենքի հիման վրա: Իսկ դա նշանակում էր պետական ավանդական կարգի փոփոխություն և արդիականացում: Դրան էր միտված նաև գրաքննության մեղմացումը, ազատ խոսքի տարածումը և այլն: Տնտեսության ազատականացման գործում մեծ նշանակություն ունեցավ գյուղական համայնքի մասին օրենքը: Ըստ այդ օրենքի՝ գյուղացիներն իրավունք էին ստանում դուրս գալու համայնքից և դառնալու հողի մասնավոր սեփականատեր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ արդյունքներ տվեցին Պետրոս I-ի բարեփոխումները: Ինչ բարեփոխումներ իրականացրեց Եկատերինա II կայսրուհին: **2.** Ինչը ստիպեց Ալեքսանդր I-ին հրաժարվել բարեփոխումների իրագործումից: Ովքեր էին դեկաբրիստները: Ինչ գաղափարներ էին նրանք առաջ քաշում: **3.** Ներկայացրեք արևմտականների և սլավոնասերների հայացքները: Ինչո՞ւ է Ալեքսանդր II-ը ժողովրդի հիշողության մեջ մնացել Ազատարար անունով: **4.** Հեղափոխական շարժման մեջ ինչ ուղղություններ էին ձևավորվել Ռուսաստանում XIX դ. վերջին: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ ձախողվեցին նարոդնիկների ձեռնարկումները: Ներկայացրեք 1905–1907 թթ. հեղափոխության արդյունքները:

§ 11. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՈՒՂԻՆ

Արդյունաբերական քաղաքակրթության ձևավորումը ԱՄՆ-ում: Նոր ժամանակներում Ամերիկայի երկրների զարգացման գլխավոր արդյունքն արդյունաբերական քաղաքակրթության առաջացումն էր: Այն արևմտյան քաղաքակրթության մի մասն է: Ամերիկյան քաղաքակրթությունն անցել է ձևավորման յուրահատուկ ուղի, որում հատկապես առանձնանում է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները: Ընդամենը մեկ դարում տնտեսության մեջ ԱՄՆ-ը կարողացավ գերազանցել բոլորին և աշխարհում դառնալ առաջատար: Ինչպե՞ս դա տեղի ունեցավ:

XVII–XVIII դդ. Անգլիայի հյուսիսամերիկյան գաղութներում ձևավորվեց **ամերիկյան ժողովուրդը:** Վերջինիս բնորոշ էր գոյատևման համար պայքարը, սեփական ճակատագրի ազատ տնօրինումը և գործարարությունը: XVIII դ. վերջին ընդհանուր հայրենիքի, մշակույթի և հասարակական հոգեբանության ձևավորման գործընթացը դարձել էր անշրջելի: Դա հանգեցրեց ազատության նվաճման և սեփական պետության՝ ԱՄՆ-ի ստեղծման (1775–1783 թթ.):

Կապիտալիզմի ուղիով ԱՄՆ-ն ավելի արագ էր զարգանում, քան Եվրոպայի

երկրները: Ի տարբերություն մյուս երկրների, ամերիկացիներին հարկ չեղավ հաղթահարելու մինչարդյունաբերական հասարակության ավանդույթները:

Հարուստ բնական պաշարները նպաստեցին արդյունաբերական հեղաշրջման արագ ծավալմանը: Ստրկության վերացումը (1861–1865 թթ.) նպաստեց կարճ ժամանակում գյուղատնտեսության մեջ ֆերմերային տնտեսության հաստատմանը: Գյուղատնտեսության այդպիսի արագ շուկայացումն ընդունված է անվանել կապիտալիզմի զարգացման **«ամերիկյան ուղի»**:

Արդյունաբերական արտադրության մեծ թռիչքը կատարվեց XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբին: Առաջացան արդյունաբերական նոր ճյուղեր: Հատկապես ավտոմեքենաների արտադրությունը դարձավ երկրի արդյունաբերության հզորության խորհրդանիշը: **Նյու Յորքը** դարձավ համաշխարհային ֆինանսական և գործարար կենտրոն: 1913 թ. դրությամբ ԱՄՆ-ն արտադրում էր համաշխարհային արդյունաբերության արտադրանքի 36%-ը:

«Ամերիկյան հրաշքն» այն է, որ երկիրը հասավ այդպիսի արդյունքի շատ կարճ ժամանակում: Դրան նպաստեցին մի շարք այլ գործոններ՝ որակյալ աշխատուժի ներգաղթ, տեխնիկայի նվաճումների արագ ներդրում տնտեսության մեջ, եվրոպական կապիտալի մեծ ներհոսք: ԱՄՆ ներգաղթածների մեջ էին բազմաթիվ տաղանդավոր գիտնականներ և գյուտարարներ: Այս բոլորի շնորհիվ ԱՄՆ-ը վերածվեց նյութական բարիքների արտադրությունը մարմնավորող արդյունաբերական քաղաքակրթության:

ԱՄՆ-ի հասարակական-քաղաքական կարգերի ժողովրդավարացումը: Նոր ձևավորվող ամերիկյան հասարակությունը

նր բացասաբար էր վերաբերվում կառավարման միապետական ձևին: **Անկախության հռչակագրից (1776 թ. հուլիսի 4)** հետո յուրաքանչյուր նահանգ ստեղծեց իր սահմանադրությունը: Դրանց հիման վրա ստեղծված սահմանադրությունը գործողության մեջ մտավ 1781 թ.: Ստեղծվեց անկախ պետությունների համադաշնություն, որն ամրագրվեց **1787 թ.** յոթ հոդվածից բաղկացած հիմնական օրենքում: Սահմանվեց գերագույն իշխանության տարանջատում՝ Կոնգրես, նախագահ և Գերագույն դատարան: 1791 թ. ուժի մեջ մտան սահմանադրության առաջին տասը փոփոխությունները («Իրավունքների մասին օրենքներ»), որոնք սահմանում էին ժողովրդավարական ազատություններ:

Մոտ մեկ դարի ընթացքում ձևավորվեցին երկրի քաղաքական դաշտը, պետական կյանքի սկզբունքներն ու ավանդույթները: Առաջին նախագահ **Ջորջ Վաշինգտոնը** (1789–1797 թթ.) հիմք դրեց իր պաշտոնում ոչ ավելի, քան երկու անգամ ընտրվելու ավանդույթին: Երրորդ նախագահ **Թոմաս Ջեֆերսոնը** (1801–1809 թթ.) իր հերթին սկիզբ դրեց կառավարություն կազմելու միակուսակցական սկզբունքին: Պետության դաշնային կառուցվածքը նպաստում էր ժողովրդավարության զարգացմանը: Աստիճանաբար հասարակական կյանքում ուրվագծվում են երկու քաղաքական ուժեր՝ **Ժողովրդավարական** (Դեմոկրատական, 1828 թ.) և **Հանրապետական** (1854 թ.) կուսակցությունները: Ներքաղաքական կյանքի գլխավոր հիմնախնդիրը ստրկությունն էր, որն ի վերջո հանգեցրեց քաղաքացիական պատերազմի: Ստրկության վերացման գործում մեծ դեր կատարեց հանրապետական նախագահ **Աբրահամ Լինկոլնը**:

ԱՄՆ-ի Անկախության հռչակագրի ստորագրումը, 4 հուլիսի, 1776 թ.

XX դ. սկզբին երկու կուսակցությունների ներսում պայքար սկսվեց առաջադիմական բարեփոխումների համար: Դրանում մեծ դեր էր խաղում նախագահ **Թեոդոր Ռուզվելտը** (1901–1909 թթ.): Ռուզվելտի բարեփոխումների նախագիծը ստացավ «նոր ազգայնականություն» անվանումը: Այն նախատեսում էր բարձրացնել պետության դերը հասարակական կյանքում, պայքարել չարաշահումների դեմ: 1912 թ. նախագահական ընտրությունում հաղթեց ժողովրդավարների թեկնածու **Վուդրո Վիլսոնը**: Նրա բարեփոխումների ծրագիրը հայտնի է «նոր ազատություն» անունով: Նոր ընդունած օրենքներից էին առաջադիմական եկամտահարկը, մոնոպոլիաների չարաշահումների սահմանափակումը և այլն:

Լատինական Ամերիկայի երկրների արդիականացումը: Կենտրոնական և Հարավային Ամերիկայում և նոր ժամանակների սկզբին հաստատվեց Իսպանիայի և Պորտուգալիայի (միայն Բրազիլիայում) գաղութային տիրապետությունը: **Այս գաղութները XIX դ. կեսին ստացան Լատինական Ամերիկա ընդհանուր անվանումը:** Այստեղ ևս, ինչպես ԱՄՆ-ում, եվրոպացիների հետնորդներն աստիճանաբար դարձան առանձին ազգեր, որոնք ունեն **ամերիկացի** ընդհանուր անվանումը: Նրանք առաջացել են կրեոլների (իսպանացիների հետնորդները), բնիկների (ինդիացիներ) և աֆրիկյան սևամորթների համաձուլումից, չնայած բնիկ շատ ժողովուրդներ պահպանեցին իրենց լեզուն և մշակույթը: Ամերիկյան ազգի ձևավորմանը նպաստում էր ազգային արդյունա-

քերության և մշակույթի ստեղծումը: Մեծ տարածում ստացան լուսավորական գաղափարները:

XIX դ. սկզբին անկախ հայրենիք ունենալու պայքարն սկսեց վերելք ապրել: Ամերիկացիների վրա մեծ տպավորություն թողեցին ԱՄՆ–ի ստեղծումը և Մեծ հեղափոխությունը: Սկսվեցին ազատագրական պատերազմներ, որ հիմնականում ծավալվեցին 1810–1826 թթ.: Արդյունքում առաջացավ 20 պետություն՝ Մեքսիկան, Արգենտինան, Չիլին, Կոլումբիան և այլն: Կուբան համառ պայքարից հետո ազատության հասավ միայն 1902 թ.:

Նորանկախ պետությունների արդիականացումն ընթանում էր դժվարին պայմաններում: Դրան խանգարում էին հասարակության բազմակացութաձևությունը, ինչպես նաև ԱՄՆ–ի և եվրոպացիների

միջամտությունը: Հիմնական օրենքները պատճենում էին ԱՄՆ–ի Սահմանադրությունը՝ նախագահ, երկատյան օրենսդիր մարմին, փոքրաթիվ ընտրողներ: Իսկ Բրազիլիան, որ երկար ժամանակ կայսրություն էր, 1891 թ. դարձավ հանրապետություն և ԱՄՆ–ի նմանությամբ կոչվեց Բրազիլիայի Միացյալ Նահանգներ: Ողջ Լատինական Ամերիկայում, ընդհուպ մինչև Առաջին աշխարհամարտը, սովորական էր սահմանադրությունների փոփոխումը (բոլորը միասին՝ 125 անգամ), բռնապետությունների հաստատումը, քաղաքացիական պատերազմները և այլն: Տնտեսության մեջ պահպանվեց օտար կապիտալի մեծ դերը: Չնայած այս բոլորին՝ անկախության պահպանումը հնարավորություն ընձեռեց զարգացնելու ազգային արդյունաբերությունը և մշակույթը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք ԱՄՆ պետության կազմավորման գործընթացը: Որո՞նք էին «ամերիկյան հրաշքի» նախադրյալները: Ինչո՞ւ ԱՄՆ–ը դարձավ արևմտյան քաղաքակրթության առաջատար երկիրը: **2.** Կառավարման ինչ համակարգ էր հաստատվել ԱՄՆ–ում: Նշե՛ք ԱՄՆ–ում ժողովրդավարական հասարակության հաստատման պայմանները: **3.** Ներկայացրե՛ք նախագահ Թ. Ռուզվելտի դերը ԱՄՆ–ի հզորացման գործում: Ի՞նչ անունով են հայտնի նրա և Վ. Վիլսոնի բարեփոխումների ծրագրերը: **4.** Ինչպե՞ս են ձևավորվել լատինաամերիկյան ազգերը: Պատմական ինչ պայմաններ նպաստեցին Լատինական Ամերիկայում նոր պետությունների առաջացմանը: Նշե՛ք այդ պետությունների արդիականացման ճանապարհի խոչընդոտները:

ԳԼՈՒԽ Բ. ԱՐԵՎԵԼԹԻ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

§ 1. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԵՐՈՒՄ

Կայսրության դրությունը: XVIII դ. վերջերին Օսմանյան կայսրությունը Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության ազդեցության ներքո թևակոխեց պատմության նոր

դարաշրջան: Կայսրության համար նոր ժամանակները դարձան սոցիալ–տնտեսական ու քաղաքական անկման, ռազմական պարտությունների, տարածքային

կորուստների, հպատակ ժողովուրդների ապստամբությունների ու նրանց արյունալի կոտորածների շրջան: Իշխող շրջանակների փորձերը սահմանափակ արևմտամետ բարենորոգումների միջոցով ապահովելու կայսրության գոյատևումը մնացին անարդյունք:

Կայսրության հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդները, գտնվելով սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր-մշակութային զարգացման ավելի բարձր մակարդակի վրա, քան իշխող թուրք ժողովուրդը, ավելի էին պատրաստ ազատական և ժողովրդավարական գաղափարների ընկալմանը: Դա խթանեց նրանց՝ թուրքական լծի դեմ ուղղված ազգային-ազատագրական պայքարի բուռն աճը:

Այդ պայմաններում ծանրացավ Օսմանյան կայսրության միջազգային դրությունը: *Արևելյան հարցը*՝ Օսմանյան կայսրության հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրման խնդիրը, դարձավ նոր ժամանակների միջազգային հարաբերությունների գլխավոր հարցերից մեկը:

Օսմանյան կայսրությունը բարենորոգումների շրջանում: Ստեղծված իրավիճակից թուրքական վերնախավը փորձեց դուրս գալ՝ բռնելով սահմանափակ արևմտամետ բարենորոգումների ճանապարհը: Նա հույս ուներ ուժեղացնելու բանակը և փոքր զիջումների միջոցով թուլացնելու քրիստոնյա ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը:

Բարենորոգումներին XVIII դ. վերջում սկիզբ դրեց սուլթան Սելիմ III-ը: Եվրոպական օրինակով ստեղծվեցին սահմանափակ թվով նոր զինվորական ստորաբաժանումներ, հիմնադրվեցին զինվորական ուսումնարաններ: Շարու-

նակելով բարենորոգումները՝ սուլթան Մահմուդ II-ը 1826 թ. վերացրեց օսմանյան բանակի ենիչերիական ստորաբաժանումները:

1839 թ. հայտարարվեց արևմտամետ բարենորոգումների մի նոր փուլի մասին, որն ստացել է *թանզիմաթ (1839-1876 թթ.)* անունը: Այդ բարենորոգումները, որոնք նախատեսում էին ոչ մուսուլմանների իրավահավասարություն մուսուլմանների հետ, մնացին զուտ խոստումներ:

1853 թ. Ռուսաստանը պատերազմ սկսեց Օսմանյան կայսրության դեմ, որի նպատակը նրա տարածքային անդամահատումն էր: Անգլիան ու Ֆրանսիան աջակցեցին Օսմանյան կայսրությանը: Սկիզբ առած Արևելյան կամ Ղրիմի պատերազմն ավարտվեց 1856 թ. Ռուսաստանի պարտությամբ: Արդյունքում՝ Օսմանյան կայսրությունում ուժեղացավ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ազդեցությունը:

Թանզիմաթը չհասավ նպատակին: Չհաջողվեց ապահովել երկրի տնտեսական զարգացումը և դանդաղեցնել կայսրության քայքայումը: Չհաջողվեց նաև թուլացնել հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները:

Դժգոհությունը համակել էր նաև իշխող թուրքական խավին, ինչի արդյունքում առաջացավ *«նոր օսմաններ»* ընդդիմադիր շարժումը: Այն գտնում էր, որ կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման միակ միջոցը սուլթանի իշխանության սահմանափակումն է և սահմանադրության հոշակումը:

1876 թ. Օսմանյան կայսրության ճգնաժամը ընդունեց առանձնապես սուր բնույթ: Գահ բարձրացած Աբդուլ Հա-

միդ II–ը ստիպված էր 1876 թ. դեկտեմբերին ազդարարել սահմանադրության ընդունումը: Հաջորդ տարի գումարվեց առաջին օսմանյան խորհրդարանը, որտեղ, բացի թուրքերից, ներկայացված էին քրիստոնյա ժողովուրդները, այդ թվում նաև հայերը:

Օսմանյան կայսրությունը սուլթան Աբդուլ Համիդ II–ի օրոք: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II–ի կառավարման տարիները (1876–1909 թթ.) Օսմանյան կայսրության պատմության ամենադաժան շրջաններից են: 1878 թ. նա ցրեց խորհրդարանը և հաստատեց միանձնյա կառավարման համակարգ, որը հենվում էր պետական ահաբեկչության քաղաքականության վրա: Աբդուլ Համիդը հաստատել էր խիստ գրաքննություն, որի գործունեությունը շատ դեպքերում վերածվում էր զավեշտի: Այսպես, օրինակ՝ արգելված էր օգտագործել H_2O բանաձևը, քանի որ այն կարող էր կարդացվել՝ Համիդ II–ը հավասար է զրոյի: Ժամանակակիցները նրա կառավարման շրջանը բնութագրում էին որպես «**գուլյուն**», ինչը կարելի է թարգմանել որպես զանգվածային ահաբեկում և կոտորած, իսկ իրեն անվանում էին «արյունարբու» կամ «կարմիր» սուլթան:

Սուլթանը վերջ դրեց արևմտամետ քարենորոգումների քաղաքականությանը և որդեգրեց **հանսխարանականության** (պանիսլամիզմ) քաղաքականությունը: Նա օգտագործեց այն հանգամանքը, որ թուրք սուլթանները դեռևս XVI դ. բռնագավթել էին խալիֆայի՝ աշխարհի բոլոր մուսուլմանների առաջնորդի տիտղոսը: Սուլթանը կայսրության ներսում իր քաղաքականության հենարան որոշեց դարձնել մուսուլմաններին, իսկ արտաքին քաղաքական ոլորտում համախմբել աշխարհի

մուսուլման ժողովուրդներին Օսմանյան կայսրության ղեկավարության ներքո:

Աբդուլ Համիդ II–ի կառավարման շրջանում ավելի ակնառու դարձավ տերության հետամնացությունը, ուժեղացավ նրա կախվածությունը արտասահմանյան կապիտալից: Կայսրության ծանրագույն խնդիրներից էր մնում ազգային հարցը:

XIX դ. 70–ական թվականներից միջազգային բնույթ ձեռք բերեց **Հայկական հարցը**: Սկզբում լինելով Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մաս՝ հետզհետե այն դարձավ միջազգային հարաբերությունների գլխավոր խնդիրներից մեկը: Սուլթանը հայ ժողովրդի ազգային–ազատագրական շարժումը կասեցնելու նպատակով ստեղծեց քրդերից կազմված «համիդիե» հրոսակախմբեր:

1894–1896 թթ. իշխանություններն անցան հայ ժողովրդի զանգվածային կոտորածների քաղաքականության իրագործմանը: Դրա նպատակն էր ֆիզիկապես ոչնչացնել հայերին իրենց պատմական հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի տարածքի վրա և այդ կերպ «լուծել» Հայկական հարցը: Այդ քաղաքականությանը, որը բնութագրվում է որպես **Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլ**, զոհ գնացին շուրջ 300 հազար հայեր: Այդ հայասպան քաղաքականությունը դատապարտվեց ողջ առաջադեմ մարդկության կողմից:

Կայսրությունը երիտթուրքերի իշխանության շրջանում: Աբդուլ Համիդ II–ի բռնատիրական քաղաքականությունը դժգոհություն էր առաջացրել նաև թուրքական միջավայրում: Ստեղծվեց գաղտնի կազմակերպություն, որի նպատակն էր գահընկեց անել նրան և վերահաստատել սահմանադրությունը: Կազմակերպու-

թյան անդամներն իրենց անվանում էին երիտթուրքեր: Նրանց հաջողվեց իրենց կազմակերպության մեջ ներգրավել նաև օսմանյան բանակի բազմաթիվ սպաների, որոնք և **1908 թ. հուլիսին կառուարեցին հեղաշրջում**¹՝ ստիպելով Աբդուլ Համիդ II-ին հոչակել 1876 թ. սահմանադրության վերականգնումը:

Սկզբում երիտթուրքերը պահեցին Աբդուլ Համիդ II-ին գահի վրա, սակայն երբ վերջինս 1909 թ. կազմակերպեց հեղաշրջում իրենց դեմ, գահընկեց արին նրան: Գահ բարձրացավ սուլթան Մեհմեդ Ռեշադ V-ը, որը գտնվում էր երիտթուրքերի ազդեցության ներքո:

Չկարողանալով լուծում տալ բազմաթիվ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական խնդիրներին՝ երիտթուրքերը իրենց քաղաքականության հիմնաքարը դարձրին պայքարը հպատակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ: Սկսած 1911 թ.՝ պաշտոնական գաղափարախոսություն հռչակվեց **պանթուրքիզմը**²՝ ծայրահեղ ազգայնամոլական գաղափարախոսությունը: Այն մերժում էր ոչ թուրք ժողովուրդների իրավունքը պահպանելու իրենց ազգային ինքնությունը և քարոզում էր նրանց բռնի թուրքացման անհրաժեշտությունը: Արտաքին քաղաքականության ոլորտում որպես գլխավոր նպատակ էր հռչակվում թյուրքալեզու ժողովուրդների միասնական պետության՝ Մեծ Թուրանի ստեղ-

ծումը՝ օսմանյան թուրքերի ղեկավարության ներքո:

Երիտթուրքերի տիրապետության տարիներին արձանագրվեցին լուրջ անհաջողություններ թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին ոլորտներում: Ազգային-ազատագրական շարժումը ներառեց նաև մուսուլման ժողովուրդներին՝ ալբանացիներին և արաբներին: Շարունակվեցին նաև ռազմական պարտությունները (Տրիպոլիտանական և երկու Բալկանյան պատերազմները):

Փորձելով իրականացնել նվաճողական պանթուրքիստական ծրագիրը՝ երիտթուրքերը միացան Գերմանիայի կողմից ղեկավարած դաշինքին և ներքաշեցին Օսմանյան կայսրությանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ: Նրանց գլխավոր նպատակն էր ռուսներից նվաճել Կովկասը:

Երիտթուրքական իշխանությունները, համարելով, որ պատերազմի պայմաններում ստեղծվել է բարենպաստ իրադրություն իրենց հայաջինջ ծրագիրն իրականացնելու համար, 1915 թ. գարնանից սկսեցին խաղաղ հայ ազգաբնակչության զանգվածային կոտորածը՝ շարունակելով Աբդուլ Համիդ II-ի Հայոց ցեղասպանության քաղաքականությունը: Մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն այդ հանցագործությանը՝ Մեծ եղեռնին, զոհ գնացին շուրջ 1,5 միլիոն հայեր:

Աշխարհամարտում, ի վերջո, Օսմանյան կայսրությունը պարտություն կրեց և հայտնվեց կործանման շեմին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Օսմանյան կայսրության դրության առանձնահատկությունները նոր շրջանում: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ կայսրության ժողովուրդների ազատագրական պայքարը: **2.** Ո՞վ նախաձեռնեց թանգիմաթը. ինչո՞ւ այն հաջողություն չունեցավ: Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում «Նոր օսմաններ» կազմակերպությունը: **3.** Ի՞նչ

արդյունք ունեցավ երիտթուրքական շարժումը: Ներկայացրեք Աբդուլ Համիդ II-ի և երիտթուրքերի՝ հայերի հանդեպ քաղաքականության էությունը:

§ 2. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

Մուհամեդ Ալիի կառավարումը Եգիպտոսում: Եգիպտոսից Նապոլեոնի զորքի վտարումից հետո այստեղ մնացին թուրքական, անգլիական և մամլուքների բանակները: Անգլիացիները, օգնություն ցույց տալով մամլուքներին, փորձում էին օգտագործել նրանց թուրքերի դեմ և հաստատել իրենց գերիշխանությունը Եգիպտոսում: Երբ 1803 թ. անգլիացիները դուրս բերեցին իրենց զորքերը, պայքարը թուրքերի և մամլուքների միջև ծայրաստիճան սրվեց: Դրանից օգտվեց այբանացի **Մուհամեդ Ալին**, որը ծառայում էր թուրքական բանակում, և **1805 թ.** եկավ իշխանության Եգիպտոսում: Օսմանյան սուլթանը ստիպված էր ճանաչել նրան Եգիպտոսի փաշա:

Մուհամեդ Ալիի իշխանության շրջանում (1805–1840 թթ.) Եգիպտոսում կարևոր բարենորոգումներ իրականացվեցին, որոնք նպաստեցին երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը, մշակույթային վերածննդին և բանակի հզորացմանը:

Մուհամեդ Ալին սկսեց իրականացնել հզոր միասնական արաբական պետություն ստեղծելու իր ծրագիրը: 1831 թ. նրա ղեկավարած բանակը գրավեց Սիրիան և սկսեց առաջխաղացումը դեպի Փոքր Ասիա: Թուրքական սուլթանը Մուհամեդ Ալիին հայտարարեց ապստամբ և փորձեց կանգնեցնել նրա առաջխաղացումը, սակայն թուրքական բանակը կրեց մի շարք ծանր պարտություններ: 1832 թ. եգիպտական զորքերը հայտնվեցին Կոստանդնուպոլսի մատույցներում:

Թվում էր, թե Օսմանյան կայսրությունը դատապարտված է, սակայն Ռուսաստանի ռազմական օգնության շնորհիվ այն փրկվեց: Մուհամեդ Ալին ստիպված էր կնքել զինադադար և հետքաշել իր զորքերը Փոքր Ասիայից: Նա ճանաչեց սուլթանի գերիշխանությունը՝ փոխարենը պահպանելով իր իշխանությունը Եգիպտոսում և Սիրիայում:

Հետագայում եվրոպական երկրները, ձգտելով պահպանել Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը, կազմակերպեցին զինված միջամտություն հօգուտ թուրքերի և պարտության մատնեցին Մուհամեդ Ալիին: Այդպիսով Ալիի ծրագիրը չիրականացավ: Իսկ **1882 թ.** Անգլիան գրավեց Եգիպտոսը:

Լուսավորչական շարժումը (XIX դ. երկրորդ կես — XX դ. սկիզբ): XIX դ. երկրորդ կեսից Սիրիայի տարածքում, որի մեջ մտնում էր նաև ժամանակակից Լիբանանը, սկիզբ առավ լուսավորչական շարժում: Նրա ղեկավարները առաջ քաշեցին կրթության տարածման միջոցով արաբ ժողովրդի վերածննդի գաղափարը: Այդ շարժման առաջացմանը նպաստեցին թանգիմաթի արևմտամետ բարենորոգումները և սահմանադրության հռչակումը Օսմանյան կայսրությունում: Մեծ դեր խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ **1861 թ.** Լիբանանը ֆրանսիացիների օգնությամբ ձեռք բերեց ինքնավարություն կայսրության կազմում:

Արաբական վերածննդի գործիչները հանդես էին գալիս արաբերեն լեզվի, գրականության, մշակույթի զարգացման

օգտին, քարոզում էին հայրենասիրական գաղափարներ: Նրանք հիմնադրում էին դպրոցներ, որտեղ ուսուցումը տեղի էր ունենում արաբերենով, հրապարակում էին արաբերեն պարբերականներ: Լուսավորիչները հանդես էին գալիս նաև կրոնական թշնամանքի, անհանդուրժողականության, ինչպես նաև ավատատիրական նախապաշարումների դեմ: Նրանք կոչ էին անում արաբ մտավորականությանը ծանոթանալու առաջադեմ եվրոպական գաղափարներին: Այդ շարժման ականավոր ներկայացուցիչներից էր **Բութրուս ալ-Բուսթանին**:

Հետագայում այդ շարժումը տարածվեց նաև Եգիպտոսում: Այստեղ այն հանդես եկավ ավելի շատ իսլամի արդիականացման և համաիսլամականության տեսքով: Արաբական վերածննդի այդ ուղղության ներկայացուցիչները կարևորում էին պայքարը եվրոպական ազդեցության դեմ: Նրանք գտնում էին, որ բարենորոգումներ կատարելով իսլամում և հարմարեցնելով այն ժամանակակից պահանջներին՝ հնարավոր կլինի մուսուլմանական աշխարհը համախմբել համաիսլամականության դրոշի ներքո:

Հետզհետե արաբ լուսավորիչների միջավայրում սկսեցին ձևավորվել արաբական ազգայնականության գաղափարները: Սկսեցին հնչել կոչեր՝ զինված ապստամբության միջոցով ազատվել թուրքական լծից և վերականգնել միասնական արաբական հայրենիքը:

Արաբների ազգային-ազատագրական պայքարը: 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից և սահմանադրության վերականգնումից հետո արաբների ազատագրական շարժումը նոր վերելք ապրեց: Սկզբնական շրջանում արաբա-

կան ղեկավարները հույս ունեին հասնել արաբների ինքնավարության բարենորոգված Օսմանյան կայսրության շրջանակներում: Սակայն երբ պարզ դարձավ, որ երիտթուրքերը անց են կացնում պանթուրքիստական քաղաքականություն, արաբները սկսեցին ստեղծել գաղտնի կազմակերպություններ: 1913 թ. գաղտնի «**Ալ Ահր**» («Պատգամ») կազմակերպության կողմից, որի մեջ մտնում էին հիմնականում օսմանյան բանակում ծառայող արաբ սպաներ, սկսեց նախապատրաստվել զինված ապստամբություն: Թուրքական իշխանություններին հաջողվեց բացահայտել այդ կազմակերպությունը և կանխել ապստամբությունը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը էլ ավելի սրեց թուրք-արաբական հակամարտությունը: 1915–1916 թթ. թուրքական իշխանությունները ձեռնարկեցին պատժիչ միջոցառումներ արաբ ազգայնականների դեմ: Մահապատժի ենթարկվեցին շուրջ 800 ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավար գործիչներ:

1916 թ. Հիջազում, որտեղ գտնվում են իսլամի սրբազան քաղաքներ Մեքքան և Մեդինան, անգլիացիների օգնությամբ սկսվեց հակաթուրքական զինված ապստամբություն: Օսմանյան կայսրությունը, ներգրավված լինելով պատերազմի մեջ, հնարավորություն չունեց ձնշելու ապստամբությունը: Հիջազի տիրակալ **Տուստունը** հայտարարեց իրեն արաբ ժողովրդի թագավոր և ստեղծեց կառավարություն, որի նստավայր հաստատվեց **Մեքքան**:

Սակայն Անգլիան ու Ֆրանսիան ունեին այլ ծրագրեր արաբական երկրների վերաբերյալ: Նրանք չճանաչեցին Հուսեյնին որպես բոլոր արաբների թագավոր՝ սահմանափակվելով միայն նրան որպես

հետամնաց Հիջազի թագավոր ճանաչելով: Անգլիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը սկսեցին գաղտնի բանակցություններ՝ պատերազմի ավարտից հետո Օսմանյան կայսրության տրոհման և նրա տարածքների վրա իրենց գերիշխանության հաստատման մասին: 1916 թ. նրանք ստորագրեցին գաղտնի համաձայնագիր, որը հետագայում հայտնի դարձավ նրա վրա իրենց ստորագրությունները դրած դիվանագետներ *Սայքսի* (Անգլիա) և *Պիկոյի* (Ֆրանսիա) անունով: Այն նախատեսում էր նաև Օսմանյան կայսրության արաբական տիրույթների բաժանումը Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև:

Միաժամանակ, անգլիական զորքերը 1917 թ. գրավեցին Իրաքը և Պաղեստինը: Հաջորդ տարի անգլիացիները գրավեցին նաև Սիրիայի և Լիբանանի գլխավոր քաղաքները:

1918 թ. սեպտեմբերին Անգլիան ու Ֆրանսիան ստորագրեցին նոր համաձայնագիր, որը հիմնականում վերահաստատեց Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրի դրույթները: Արաբական երկրների մեծ մասը բաժանվեց նրանց միջև: Արաբների իշխանությունը ճանաչվեց միայն *Հիջազում* և *Հորդանանում*:

Արաբական միասնական պետություն ստեղծելու գաղափարն անցավ պատմության գիրկը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Պարզաբանե՞ք Մուհամեդ Ալիի բարեփոխումների արդյունքները: Ինչո՞ւ Եգիպտոսի անկախացման համար պայքարն այս շրջանում հաջողությամբ չպսակվեց: **2.** Նշե՞ք արաբ լուսավորչական շարժման հայտնի դեմքերի: Արաբական ո՞ր երկրներում տեղի ունեցան ազգայնական շարժումներ. ինչ արդյունք ունեցան դրանք: **3.** Ներկայացրե՞ք արաբական աշխարհում Անգլիայի և Ֆրանսիայի գերիշխանության հաստատման գործընթացը:

§ 3. ԻՐԱՆԸ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

Իրանը XVIII դ. վերջին և XIX դ. առաջին կեսին: Նոր ժամանակների սկիզբը Իրանում համընկնում է *Ղաջարների* թյուրքական ցեղի հարստության կառավարման հետ, որը շարունակվեց մոտ 130 տարի:

Այս հարստության հիմնադիրը *Աղա Մոհամմադ* խանն էր: 1794 թ. նա գերեվարեց շահին: Հաջորդ տարի երկրի նոր մայրաքաղաք հռչակվեց *Թեհրանը*, որը մինչև այդ աննշան քաղաք էր: 1796 թ. Աղա Մոհամմադ խանը թագադրվեց որպես Իրանի շահ: Շահը նպատակ ուներ

վերականգնելու Իրանի երբեմնի հզորությունը: Նա ցանկանում էր գրավել Անդրկովկասը՝ դուրս մղելով այնտեղից Իրանի գլխավոր ախոյանին՝ Ռուսաստանին: 1797 թ. իրանական բանակը ներխուժեց Անդրկովկաս ու գրավեց Ղարաբաղը: Սակայն Շուշիում Աղա Մոհամմադ շահը դավադրաբար սպանվեց:

Հետագայում պայքարը Իրանի և Ռուսաստանի միջև Կովկասի համար ավելի սրվեց, տեղի ունեցան արյունալի պատերազմներ: Այդ պայքարն ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով: 1828 թ. ստո-

րագրվեց Թուրքմենչայի պայմանագիրը, որն ամրագրեց նաև Արևելյան Հայաստանի հիմնական հատվածը Ռուսաստանի կազմում: Նրանց միջև ստորագրվեց նաև առևտրական պայմանագիր, որը սկիզբ դրեց ռուս առևտրականների արտոնություններին Իրանում:

Հարավային Կովկասում կրած ծանր պարտություններից հետո Իրանը ձգտում էր փոխհատուցել իր տարածքային կորուստները նոր նվաճումներով Միջին Արևելքում: Սակայն այս դեպքում սրվեցին հարաբերությունները Անգլիայի հետ:

1837 թ. ծագեց անգլո-իրանական հակամարտություն աֆղանական Հերաթ քաղաքի համար: Այդ քաղաքը կարևոր աշխարհաքաղաքական նշանակություն ուներ Անգլիայի համար, քանի որ գտնվում էր Հնդկաստանի հետ կապող ճանապարհի վրա: Իրանի վրա ձնշում գործադրելու նպատակով անգլիական նավատորմը մտավ Պարսից ծոց, և Իրանը ստիպված 1841 թ. ստորագրեց առևտրական պայմանագիր Անգլիայի հետ: Այդ պայմանագիրը հաստատեց անգլիացիների հսկողությունը Իրանի տնտեսության նկատմամբ:

Բաքինների շարժումը: XIX դ. կեսերին քաղաքական ու սոցիալական խոր ճգնաժամի մեջ հայտնված Իրանում հրապարակ է իջնում նոր կրոնաքաղաքական ուսմունք՝ **բաքիականությունը**: Նրա հիմնադիրն էր Ալի Մուհամեդը:

Ալի Մուհամեդը 1844 թ. իրեն հայտարարեց շուրջ հազար տարի առաջ անհետացած իմամ Մահդիի պատգամախոս՝ Բաբ (բաբ՝ արաբ. դարպաս), ով ժողովրդին հաղորդելու էր իմամի կամքը: Երեք տարի անց Բաբը հայտարարեց, թե ինքն է Մահդին:

Ըստ նրա ուսմունքի՝ Իրանում պետք է ստեղծվեր Բաքինների սրբազան թագավորություն: Այստեղ կհաստատվեին սոցիալական արդարություն ու հավասարություն, հողը և բերքը կլինեին բոլորինը: Բաբը պնդում էր, որ Ղուրանը հնացել է: Նա չէր ընդունում նույնիսկ «ջիհադը»՝ «անհավատների» դեմ մուսուլմանների սրբազան պատերազմը: Բաքինները կնոջ ու տղամարդու իրավահավասարության, միամուսնության կողմնակից էին: Նրանց միջավայրում խրախուսվում էր հանդուրժողականությունն այլախոհության և անհավատության նկատմամբ:

Բաքի ուսմունքը արագորեն տարածվեց ողջ երկրով մեկ: Ահաբեկված իշխանությունները ձերբակալեցին Բաքին, բանտարկեցին և հետագայում գնդակահարեցին: Սակայն նրա կողմնակիցները չընկճվեցին և մեծ թափ ստացած կրոնասոցիալական այս շարժումը ձնշել հաջողվեց միայն 1852 թ.:

Անգլո-ռուսական մրցակցությունը Իրանում: Իրանի թուլությունը մեծ հնարավորություններ ստեղծեց **Անգլիայի** և **Ռուսաստանի** համար առանց ռազմական զավթումների հաստատելու այստեղ իրենց հսկողությունը: Իրանը անշեղորեն վերածվում էր Ռուսաստանի և Անգլիայի ռազմական կցորդի: Երկրի հյուսիսում տեղակայվեցին ռուսական, իսկ հարավում՝ անգլիական զորքեր:

Տնտեսության քայքայման պատճառով պետական եկամուտների նվազումը ստիպում էր շահերին շարունակ վարկեր վերցնել Անգլիայից, ինչը ուժեղացնում էր Իրանի ֆինանսական կախվածությունը նրանից: Անգլիան առաջին օտարերկրյա պետությունն էր, որը սկսեց կոնցեսիաներ ձեռք բերել: Նրանց թվին էր պատկանում

Անգլո-պարսկական նավթային ընկերությունը, որը ժամանակի ընթացքում դարձավ աշխարհի ամենախոշոր ընկերություններից մեկը:

Ռուսաստանը նույնպես ձգտում էր խոշոր կոնցեսիաների տիրանալ: Ռուսական կոնցեսիաներից աչքի էր ընկնում ռուսահպատակ հայ մեծահարուստ Ստեփան Լիանոզովի՝ Կասպից ծովի հարավային մասում ձկան որս իրականացնելու բացառիկ իրավունքը:

Օտար պետությունների գաղութային քաղաքականությունը Իրանի նկատմամբ խոչընդոտում էր բնական հարստությունների առատությամբ աչքի ընկնող այդ երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը: Ամենուրեք տիրում էին աղքատությունը, չքավորությունը, սովը, կաշառակերությունը:

1905–1911 թթ. սահմանադրական շարժումը: Իրանի առաջադեմ մտավորականությունը փորձում էր գտնել ծանր վիճակից դուրս գալու ուղիներ՝ առաջարկելով իրագործել արևմտամետ բարենորոգումներ:

XIX դ. երկրորդ կեսի բարենորոգիչների կարկառուն ներկայացուցիչներից էր հայազգի **Մայքոմ** (Մելքոն) **խանը** (Հովսեփ Մելքումյան): Վարելով շահական պալատում մի շարք բարձր պաշտոններ, նա նաև զբաղվում էր հասարակական, լուսավորչական ու գրական գործունեությամբ, հանդես էր գալիս արևմտամետ բարենորոգումներ իրականացնելու և սահմանադրություն հռչակելու օգտին:

Երբ 1905 թ. հարատև սովի պատճառով Թեհրանում ծագեցին զանգվածային ընդվզումներ իշխանությունների դեմ, նրանց մասնակիցները պահանջեցին հռչակել սահմանադրություն ու գումարել մեջլիս (խորհրդարան): Շահը ստիպված էր զիջումների գնալ: **1906 թ.** հրապարակվեց նրա հրովարտակր սահմանադրություն ընդունելու և մեջլիս հրավիրելու վերաբերյալ:

Սակայն հետադիմական ուժերը նոր շահ Մուհամմադ Ալիի ղեկավարությամբ, ստանալով օտարերկրյա պետությունների, առաջին հերթին Ռուսաստանի օգնությունը, անցան հակահարձակման: Ռուս կազակների գումարտակը շահի հրամանով իրականացրեց պետական հեղաշրջում և ձերբակալեց մեջլիսի անդամներին: Երկրում ծավալվեց սուր պայքար սահմանադրականների և շահի կողմնակիցների միջև: Շարժմանը մասնակցում էին նաև **Հայ հեղափոխական դաշնակցություն** ներկայացուցիչները՝ որպես սահմանադրականների դաշնակիցներ: Առավել աչքի ընկավ հայազգի գործիչ **Եփրեմ խանը**: Ստանալով ժողովրդի աջակցությունը՝ հեղափոխական ուժերին հաջողվեց վերականգնել սահմանադրական կարգերը:

Սակայն, 1911 թ. գրավելով Հյուսիսային Իրանը, Ռուսաստանը պարտադրեց առաջադեմ ուժերին հեռանալ իշխանությունից և հանձնել այն շահի կողմնակիցներին: Այդպիսով՝ սահմանադրական շարժումն ավարտվեց պարտությամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. XVIII դարի վերջին ո՞ր հարստությունը հաստատվեց Իրանում: **2.** Տարածքային ինչ կորուստներ և ո՞ր պատերազմների արդյունքում ունեցավ Իրանը XIX դարում: **3.** Որքան է տևել բաբիական շարժումը, ինչ գաղափարներ էր քարոզում նրա հիմնադի-

րը: **4.** Ներկայացրե՛ք 1905–1911 թթ. սահմանադրական շարժման ընթացքն ու արդյունքները:

§ 4. ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՃԱՊՈՆԻԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ

Չինաստանի ինքնահզորացման փորձերը: XIX դ. երկրորդ կեսին Չինաստանը դարձավ արևմտյան արդյունաբերական պետությունների կիսագաղութ: Երկիրը շարունակ պարտություն էր կրում եվրոպացիների դեմ պատերազմներում: Կնքված անիրավահավասար պայմանագրերով օտարերկրացիները ստացան գործարարությամբ զբաղվելու նպաստավոր պայմաններ:

Չինաստանը դարձավ առաջատար պետությունների արդյունաբերական արտադրանքի սպառման շուկա: Օտարերկրյա բանկերը փոխառություններ էին տրամադրում պետությանը, վերահսկում նրա եկամուտները: Մյուս կողմից՝ Չինաստանի ներքաշումը համաշխարհային տնտեսության մեջ նպաստեց երկրի ազգային տնտեսության զարգացմանը:

Այդ իրավիճակը ստիպեց Ցին արքայատոհմին հրաժարվել նախկին մեկուսացումից, դեսպանություններ փոխանակել, կնքել շահավետ պայմանագրեր, յուրացնել արևմտյան պետությունների ռազմատեխնիկական փորձը: Այս քաղաքականությունը, որը շարունակվեց նաև հետագայում, հայտնի է *«ինքնահզորացում»* անունով: Արևմտյան տերությունների մասին հրատարակվեցին գրքեր, ստեղծվեցին դպրոցներ, զինագործարաններ և նավաշինարաններ: 1868 թ. արտադրվեց չինական առաջին մեծ շոգենավը:

1894–1895 թթ. պատերազմում Չինաստանը պարտվեց Ճապոնիայից: Պատերազմը ցույց տվեց, որ «ինքնահզորաց-

ման» քաղաքականությունը ձախողվել է: Դրա գլխավոր պատճառն այն էր, որ բարեփոխումները կատարվում էին չինական ավանդական հասարակության պահպանման պայմաններում: Չինական արքունիքը և հասարակության վերնախավը դեմ էին արմատական բարեփոխումներին:

Չինաստանի արդիականացման սկիզբը: «Ինքնահզորացման» քաղաքականության ձախողումից հետո Չինաստանում սկսվեց արդիականացման համար պայքարի նոր փուլ, որը շարունակվեց մինչև Առաջին աշխարհամարտը: Չինական ավանդական հասարակության բարեփոխման հիմնավորմամբ հանդես եկավ **Կան Յուվեյը:** Գլխավոր պահանջներն էին՝ բանակի ուժեղացում, ազգային արդյունաբերության պաշտպանություն, կոնֆուցիականության ամրապնդում, սահմանադրական միապետության ստեղծում: Նամտածում էր համատեղել չինական ավանդական հասարակությունը արևմտյան արժեքների հետ: Կան Յուվեյի կողմնակիցները ստեղծում էին կազմակերպություններ, հրատարակում թերթեր, արքունիք ներկայացնում բարեփոխման նախագծեր: Շարժումն ընդունեց համաչինական բնույթ: Սակայն հին կարգերի կողմնակիցները կարողացան ձախողել բարեփոխումների համար պայքարը:

Չին ժողովրդի ազգային հպարտությանը վիրավորում էր արևմտյան տերությունների ներթափանցումը Չինաստան: 1898–1901 թթ. ընթացավ համաժողովրդական ապստամբություն

ընդդեմ օտարերկրացիների: Այն ղեկավարում էր «*Իխտառուան*» («Արդարության և խաղաղության ջոկատներ») գաղտնի կրոնական ընկերությունը: Նա խնդիր ուներ փրկելու Չինաստանի քաղաքակրթությունը, թույլ չտալու նրա արևմտականացումը: Սակայն արևմտյան տերությունները կարողացան ճնշել չինացիների ընդվզումը:

Երկրի արդիականացման գլխավոր խոչընդոտը Ցին արքայատոհմն էր և հին ազնվականությունը: Ահա թե ինչու նրանց դեմ սկսվեցին հեղափոխական շարժումներ հանուն երկրի լիարժեք նորացման: Դրանք գլխավորում էր *Սուն Յաթսենը*: Նա հիմնեց «*Չինաստանի վերածննդի միություն*» կազմակերպությունը, որը խնդիր ուներ իրագործելու երեք նպատակ՝ *ազգայնականություն, ժողովրդավետություն և ժողովրդական բարեկեցություն*: Միաժամանակ պայքար սկսվեց սահմանադրության համար:

1911–1912 թթ. Չինաստանում տեղի ունեցավ *հեղափոխություն*: Նրանում մեծ դեր էր կատարում Սուն Յաթսենը: Հեղափոխության արդյունքում տապալվեց միապետական կարգը, և հաստատվեց հանրապետություն: Սակայն երկրում կայունություն չհաստատվեց, և ժողովրդավարության համար պայքարը հետագայում շարունակվեց:

Ճապոնիան՝ Արևելքի սառցին արդյունաբերական երկիր: 1867–1868 թթ. հեղափոխության արդյունքում տապալվեց Տոկուգավաների իշխանությունը, որը կայսեր անունից Ճապոնիան կառավարում էր 1603 թ. ի վեր: Իշխանությունն անցավ 15–ամյա Մուցուխիտո կայսրին, որը ստացավ *Մեյձի*՝ «Լուսավորյալ կառավարում» անունը: Դա շրջադարձային եղավ

Ճապոնիայի պատմության մեջ: Համեմատաբար կարճ ժամանակում Ճապոնիան վերածվեց Արևմուտքին մրցակից *արդյունաբերական տերության*: Դա բարեփոխումների և ծաղկման դարաշրջան էր:

Երկրում ձևավորվեցին արդյունաբերական քաղաքակրթությանը բնորոշ հասարակական հարաբերություններ և ազգային հզոր մշակույթ: Վերջ տրվեց ավատատիրությանը, հաստատվեց դասային հավասարություն, ձևավորվեցին ներքին միասնական շուկա և մրցունակ արտադրություն: Խոշոր արդյունաբերական քաղաքներ դարձան Տոկիոն, Օսական, Կիոտոն և այլն: Բնակչության թիվը 38–ից հասավ ավելի քան 72 միլիոնի: Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Ճապոնիան տնտեսության զարգացման արագությամբ նույնիսկ առաջ էր անցել ԱՄՆ–ից և Գերմանիայից:

Հասարակական առաջընթացում կարևոր նշանակություն ունեցավ սահմանադրական կարգերի ստեղծումը: Ճապոնիան իր համար հարմար գտավ Գերմանական կայսրության սահմանադրության օրինակը: **1889 թ.** երկիրը հռչակվեց *սահմանադրական միապետություն*: Սահմանադրությամբ կայսրը երկատյան խորհրդարանից ստանում էր ավելի մեծ իրավունքներ: Քաղաքացիներին տրվում էին ժողովրդավարական ազատություններ: Առաջացան կուսակցություններ և հասարակական կազմակերպություններ:

Արտաքին քաղաքականության մեջ Ճապոնիան հասավ մեծ հաջողությունների: Մինչև XX դ. սկիզբը երկիրն ազատվեց 15 անիրավահավասար պայմանագրերից: Այլ երկրների հետ հաստատվեցին դիվանագիտական, տնտեսական և մշակութային կայուն հարաբերություններ:

Ստեղծելով ուժեղ քանակ՝ Ճապոնիան միջազգային ասպարեզում սկսեց մեծ դեր խաղալ: Մինչև Առաջին աշխարհամարտ երկրի տարածքը զավթումների հաշվին կրկնապատկվեց: Նվաճումների գլխավոր ուղղությունները Կորեան և Չի-

նաստանն էին: Երկրին հատկապես հզորացրին հաղթանակները 1894–1895 թթ. չին–ճապոնական և 1904–1905 թթ. ռուս–ճապոնական պատերազմներում: Այդ բոլորի շնորհիվ Ճապոնիան դարձավ գաղութային տերություն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Բացատրե՛ք Չինաստանի «ինքնահզորացման» քաղաքականության էությունը: Ինչո՞ւ այն ձախողվեց: **2.** Ո՞վ էր Կան Յուվեյը, ինչ պահանջներ նա առաջադրեց հասարակության բարեփոխման համար: Արևմտականացման դեմ ուղղված ինչ շարժում սկսվեց, ինչո՞վ այն ավարտվեց: Որո՞նք էին 1911–1912 թթ. չինական հեղափոխության գլխավոր արդյունքները: **3.** Ներկայացրե՛ք XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին Ճապոնիայի արդիականացման գլխավոր արդյունքները: **4.** Քաղաքական ինչ համակարգ ձևավորվեց Ճապոնիայում: Թվարկե՛ք արտաքին քաղաքականության բնագավառում երկրի ունեցած հաջողությունները:

§ 5. ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Գաղութային համակարգի բնորոշ կողմերը: Գաղութացումը՝ որպես վերաբնակեցում, ինչպես նաև նվաճված երկրների կողոպուտի և յուրացման համակարգ, միշտ եղել է համաշխարհային պատմական գործընթացի մաս: Օտար երկրներում, երբեմն էլ նոսր բնակեցված հողերում մարդիկ վերաբնակվում և ստեղծում էին համատեղ կյանքի ազգային համայնքներ և նույնիսկ պետական կազմավորումներ: Այդպես էին, օրինակ, հին հունական գաղութները Սև և Միջերկրական ծովերի ավազանում: Գաղութացումը՝ որպես արտերկրային ծավալում, մեծ մասամբ ընթացել է բռնի միջոցներով և տևել դարեր: Այդպիսին են եղել Հին Եգիպտոսի, Իրանի, Հռոմի տերությունները, միջնադարում՝ Արաբական խալիֆայությունը, Մոնղոլական և Օսմանյան տերությունները և այլն:

Նոր դարերում գաղութացման երևույթը մնացել էր նույնը: Միաժամանակ ի հայտ էին եկել առանձնահատկություններ.

Առաջին՝ արտերկրային ծավալման համաշխարհային կենտրոնը դառնում է Եվրոպան: Եվրոպացիները, հենվելով իրենց գիտատեխնիկական նվաճումների վրա, կարողացան ստեղծել աննախադեպ համաշխարհային գաղութային շուկայական տնտեսություն:

Երկրորդ՝ մշտապես զարգացող արդյունաբերությունը և շուկայական տնտեսությունը պահանջում էին հումքի նորաձոր աղբյուրներ: Գաղութները դառնում են հումքի աղբյուր:

Երրորդ՝ եվրոպական արդյունաբերությունը պահանջում էր ապրանքների իրացման նոր շուկաներ:

Չորրորդ՝ կապիտալիզմը զարգանում էր ոչ միայն խորությամբ, այլև լայնու-

թյամբ: Եվրոպացիները կապիտալ էին ներդնում հետամնաց երկրներում՝ ստեղծելով պլանտացիաներ, հանքավայրեր, ձեռնարկություններ, կառուցում երկաթուղիներ:

Գաղութային կայսրությունները: Գաղութային տերությունների ստեղծման առաջին փուլը աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների ժամանակաշրջանն էր: Առաջինը գաղութային տերություններ դարձան **Պորտուգալիան և Իսպանիան:** Պորտուգալիան հաջողության հասավ Արևելքում, Իսպանիան՝ Լատինական Ամերիկայում:

Պորտուգալիան և Իսպանիան սկիզբ դրեցին նոր ժամանակների գաղութատիրությանը, սակայն դրա արդյունքներից օգտվեցին նրանց մրցակիցներ **Նիդերլանդները և Անգլիան:** Նիդերլանդները գաղութային տերություն դարձավ XVII դարում: Հոլանդիայի առևտրական քաղաքները ստեղծեցին Արևելահնդկական ընկերությունը, որը գործում էր Ասիայում և Աֆրիկայում: Ընկերությունն իրավունք ստացավ զորք ունենալու, պատերազմ հայտարարելու, դրամ հատելու, ամրոցներ և առևտրական հենակետեր կառուցելու: Նա կարողացավ Պորտուգալիային դուրս մղել Ինդոնեզիայից, Յեյլունից, Թայվանից, Հնդկական և Խաղաղ օվկիանոսների մի շարք կղզիներից: Արևելահնդկական ընկերություններ ստեղծվեցին նաև Եվրոպայի մի քանի այլ երկրներում:

Առևտրական արտոնյալ ընկերություններ ստեղծվեցին նաև **Անգլիայում:** Նրանցից հատկապես հզորացավ անգլիական **Արևելահնդկական ընկերությունը:** Անգլիացիները սկզբում Ամերիկայի համար մրցակցության մեջ մտան Իսպանիայի հետ: Արդյունքում Հյուսիսային Ամերիկա-

յում XVII դ. սկզբին հիմնվեցին առաջին անգլիական գաղութները: XVII դ. երկրորդ կեսին նրանք սկսեցին գաղութներ զավթել նաև Արևելքում: Այդ հողի վրա Անգլիան տևական պատերազմների մեջ մտավ Հոլանդիայի դեմ և ի վերջո հաղթեց: Հոլանդիայի գլխավոր գաղութն Ասիայում մնաց Ինդոնեզիան:

XVII դ. վերջից գաղութային նվաճումներում գլխավոր մրցակիցներ են դառնում **Անգլիան և Ֆրանսիան:** Պայքարի ասպարեզ դարձան Հնդկաստանը և Հյուսիսային Ամերիկան: Այդ պատերազմներում ևս հաղթեց Անգլիան: Եվ չնայած դրան՝ Ֆրանսիան ևս կարողացավ ստեղծել գաղութային տերություն: Նրա մեջ մտնում էին Ալժիրը, Թունիսը, Կամբոջան (Կամպուչիա), Վիետնամը և այլն:

Աշխարհի գաղութային բաժանման հետևանքները: XIX դ. աշխարհի ամենամեծ գաղութային տերությունը **Մեծ Բրիտանիան էր:** Բրիտանացիները հպարտանում էին իրենց նվաճումներով («Բրիտանական կայսրությունում արևը երբեք մայր չի մտնում, և արյունը երբեք չի չորանում»): Հենց այդ առիթով շրջանառության մեջ մտավ «**խնայերիալիզմ**» հասկացությունը: Սակայն ինչպես Անգլիան, այնպես էլ մյուս գաղութային տերությունները ձեռք բերածով չբավարարվեցին: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին նոր գաղութներ ձեռք բերելու համար պայքարն ավելի սրվեց:

Նոր դարաշրջանում գաղութների համար պայքարն ընթանում էր Ասիայում և հատկապես Աֆրիկայում: 1876 թ. դրությամբ Եվրոպացիները գաղութացրել էին «Սև մայրցամաքի» ընդամենը 10 %-ը: Նրանց լրիվ անձանոթ էին մայրցամաքի ներքին շրջանները:

ԱՅԻՆԱՐ ՀԱՐԿՐԿՎԱԼ ՄԵԾ ՀԱՅՏՆԱԳՈՒԾԻԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Աֆրիկայի վերջնական բաժանման գործում մեծ նշանակություն ունեցավ Բեռլինի միջազգային համաժողովը (1884–1885 թթ.), որին մասնակցում էր 12 եվրոպական երկիր, ինչպես նաև ԱՄՆ–ը և Օսմանյան կայսրությունը: Մասնակիցները ստորագրեցին եզրափակիչ պայմանագիր, որով սահմանվում էին մայրցամաքի համատեղ գաղութացման սկզբունքները և կարգը: 1900 թ. դրությամբ Աֆրիկայի 90 %-ն արդեն բաժանվել էր Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Բելգիայի, Պորտուգալիայի, Իսպանիայի, Գերմանիայի և Իտալիայի միջև: Ամենաշատը բաժին հասավ Ֆրանսիային՝ 42,1%: Աֆրիկայում անկախ պետություններ մնացին միայն Եթովպիան և Լիբերիան:

Այսպես՝ **XX դ. սկզբին ախարավեց աշխարհի գաղութային բաժանումը:** Ամենամեծ գաղութային տերությունը նախկինի պես Մեծ Բրիտանիան էր: Նրա տիրապետության տակ գտնվում էր 430 միլիոն բնակչություն և 18 միլիոն քառ. կմ տարածք: Երկրորդը Ֆրանսիան էր, որը տիրում էր 50 միլիոն բնակչություն և 9,7 միլիոն քառ. կմ տարածք ունեցող երկրների: Գաղութային նոր տերություններ դարձան Գերմանիան, ԱՄՆ–ը, Իտալիան, Ճապոնիան և Բելգիան:

Արդյունաբերական քաղաքակրթության գաղութային համակարգի ստեղծումն ունեցավ էական հետևանքներ.

Առաջին՝ աշխարհի բոլոր երկրները ներքաշվեցին կապիտալիզմի համաշխարհային տնտեսության մեջ և սկսեցին զարգանալ արևմտյան քաղաքակրթության ուղիով:

Երկրորդ՝ ձևավորվեցին գաղութային կայսրություններ, որոնց բնորոշ էին գաղութների քաղաքական ենթարկումը, տնտեսական շահագործումը և գաղափարական ճնշումները:

Երրորդ՝ գաղութային նվաճումների ընթացքում ոչնչացվեցին տասնյակ ժողովուրդներ: Վերաբնակեցման հետևանքով բնիկների հողում առաջացան Ամերիկա մայրցամաքի ժամանակակից երկրները, Ավստրալիան, Նոր Զելանդիան և այլն:

Չորրորդ՝ Աֆրիկայի գաղութացումն ուղեկցվեց ստրկավաճառությամբ: Չորս դարի ընթացքում Աֆրիկայից որպես ստրուկ Ամերիկա է արտահանվել 15–16 միլիոն մարդ: Այդ ընթացքում զոհվել է 60–70 միլիոն մարդ: Դրա հետևանքով 1650–1850 թթ. Աֆրիկայի բնակչության թիվը մնացել էր անփոփոխ՝ շուրջ 100 միլիոն մարդ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք նոր ժամանակներում գաղութացման գործընթացի առանձնահատկությունները: **2.** Որո՞նք էին նոր ժամանակների գաղութային տերությունները: Ներկայացրե՛ք նրանց միջև տեղի ունեցած մրցակցության հիմնական արդյունքները: **3.** Ինչո՞ւ XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին սրվեց պայքարը գաղութների համար: **4.** Ե՞րբ ավարտվեց աշխարհի գաղութային բաժանումը: Ո՞ր երկիրն էր ամենամեծ գաղութատերը, ո՞րն էր հաջորդը: **5.** Ներկայացրե՛ք գաղութային համակարգի ստեղծման հետևանքները:

ԿԱՐԵՎՈՐ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ք.ա. X հազ.–VI հազ. կեսեր	Նեոլիթի (նոր քարի դար) ժամանակաշրջանը
Ք.ա. IV հազ. երկրորդ կես	Առաջին պետությունները Եգիպտոսում և Հարավային Միջագետքում
Ք.ա. XXXIV–XXXIII դարեր	Եգիպտական նոմերի միավորումը և Վերին ու Ստորին Եգիպտոսի թագավորությունների կազմավորումը
Ք.ա. IV–III հազ.	Վաղ պետականությունների ձևավորումը և հիերոգլիֆային գրի հայտնագործումը Չինաստանում
Ք.ա. XXVIII–XXVII դարեր	Հայկական լեռնաշխարհի առաջին վաղ պետական կազմավորման՝ Արատտայի մասին հիշատակությունները
Ք.ա. 2330–2295 թթ.	Աքքադի թագավորության հիմնադիր Սարգոնի գահակալումը
Ք.ա. XVIII–XVII դարեր	Արիական ցեղերի ներթափանցումը Իրան և Հնդկաստան
Ք.ա. 1792–1750 թթ.	Բաբելոնիայի վերելքը Համմուրայի արքայի օրոք
Ք.ա. XVII–XVI դարեր	Կրետեի քաղաքական միավորումը Կնոսոսի գլխավորությամբ
Ք.ա. XVII դ.	Խեթական թագավորության հիմնումը
Ք.ա. XVI դ.	Միտաննի թագավորության հիմնումը
Ք.ա. 1258 թ.	Ռամզես II–ի և Խաթթուսիլիս III–ի միջև հաշտության պայմանագրի կնքումը
Ք.ա. մոտ 1000–965 թթ.	Իսրայելի միասնական պետության թագավոր Դավիթի գահակալումը
Ք.ա. 859–VII դ. վերջ	Վանի (Ուրարտու) համահայկական թագավորությունը
Ք.ա. IX դ. վերջ	Պոլիսների ձևավորումը Հունաստանում
Ք.ա. 776 թ.	Համահունական (օլիմպիական) խաղերի սկզբնավորումը
Ք.ա. 612 թ.	Նինվեի գրավումը և Ասորեստանի անկումը
Ք.ա. 594 թ.	Սոլոնի բարեփոխումները Աթենքում
Ք.ա. 558–529 թթ.	Կյուրոս II Մեծի գահակալումը
Ք.ա. 490 թ.	Մարաթոնի ճակատամարտը
Ք.ա. 449 թ.	Հույն–պարսկական պատերազմների ավարտը
Ք.ա. 431–404 թթ.	Պելոպոնեսյան պատերազմները
Ք.ա. 331 թ.	Գավգամելայի (Արբելայի) ճակատամարտը
Ք.ա. 301 թ.	Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերության տրոհման ավարտը
Ք.ա. 268–231 թթ.	Մաուրյան պետության հզորացումը Աշոկայի օրոք
Ք.ա. 246–210 թթ.	Ցին Շի Հուանդի կայսեր գահակալությունը
Ք.ա. 218–202 թթ.	Պունիկյան երկրորդ պատերազմը
Ք.ա. 190 թ.	Մագնեսիայի ճակատամարտը
Ք.ա. 171–138 թթ.	Պարթևստանի վերելքը Միհրդատ I–ի օրոք
Ք.ա. 82–79 թթ.	Սուլլայի դիկտատուրան
Ք.ա. 60 թ.	Առաջին եռապետության կազմավորումը Հռոմում
Ք.ա. 53 թ.	Հռոմեացիների պարտությունը Խառանի ճակատամարտում
Ք.ա. 44 թ.	Կեսարի հռչակումը ցմահ դիկտատոր
Ք.ա. 43 թ.	Երկրորդ եռապետության կազմավորումը Հռոմում
Ք.ա. 27–Ք.հ. 14 թթ.	Օգոստոսի կառավարման շրջանը
226 թ.	Սասանյանների հեղաշրջումը Իրանում
325 թ.	Առաջին տիեզերական ժողովի գումարումը Նիկեայում
IV–VII դարեր	Ժողովուրդների մեծ գաղթի դարաշրջանը
395 թ.	Հռոմեական կայսրության բաժանումը երկու մասի
451 թ.	«Ժողովուրդների ճակատամարտը» Կատալաունյան դաշտում
476 թ.	Արևմտյան Հռոմեական կայսրության կործանումը
500 թ.	Ֆրանկների թագավորության առաջացումը
527–565 թթ.	Հուստինիանոս I–ի գահակալումը
622 թ.	Մուհամեդի փախուստը (հիջրա) Մեքքայից Յաթրիբ (Մեդինա)
756 թ.	Հռոմի պապի աշխարհիկ պետության ստեղծումը
800 թ.	Կարլոս Մեծի թագադրումը որպես կայսր
843 թ.	Վերդենի բաժանքը
882 թ.	Կիևի գրավումը Օլեգի կողմից՝ Կիևյան Ռուսիա պետության ստեղծումը
962 թ.	Սրբազան հռոմեական կայսրության ստեղծումը
988 թ.	Քրիստոնեության ընդունումը Հին Ռուսիայում

1054 թ.	Քրիստոնեական եկեղեցու բաժանումը կաթոլիկ և ուղղափառ եկեղեցիների
1075 թ.	Իկոնիայի սուլթանության ստեղծումը
1096–1291 թթ.	Խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանը
1206 թ.	Չինգիզ խանի հռչակումը համամոնղոլական տիրակալ
1215 թ.	Ազատությունների մեծ հրովարտակի ստորագրումը
1215 թ.	Ինկվիզիցիայի ստեղծումը
1299 թ.	Օսմանյան պետության հիմնադրումը
XIV–XVI դարեր.	Վերածնունդը Եվրոպայում
1302 թ.	Գլխավոր շտատների հրավիրումը Ֆրանսիայում
1380 թ.	Կոլիկոլոյի ճակատամարտը
1453 թ.	Բյուզանդիայի անկումը
1492 թ.	Ամերիկայի հայտնագործումը Կոլումբոսի կողմից
XVI–XVII դարեր	Առաջին գիտական հեղափոխությունը
1502 թ.	Սեֆյանների պետության հիմնադրումը
1517 թ.	Մարտին Լյութերի թեզիսների հրապարակումը՝ Ռեֆորմացիայի սկիզբը
XVI դ. առաջին կես	Մայաների, ացտեկների և ինկերի նվաճումը իսպանացիների կողմից
1526 թ.	Մեծ մողոլի կայսրության հիմնադրումը Հնդկաստանում
1562–1594 թթ.	Հուգենոտյան պատերազմները Ֆրանսիայում
1566–1609 թթ.	Նիդերլանդական հեղափոխությունը
1612 թ.	Ճապոնիայի ինքնամեկուսացումը արտաքին աշխարհից
1613 թ.	Ռոմանովների արքայատան հիմնադրումը Ռուսաստանում
1644 թ.	Ցին կայսրության հիմնադրումը Չինաստանում
XVII–XIX դ. առաջին կես.	Արդյունաբերական հասարակության առաջին շրջափուլը
1640–1660 թթ.	Բուրժուական հեղափոխությունն Անգլիայում
1648 թ.	Երեսնամյա պատերազմի ավարտը, Վեստֆալյան հաշտության կնքումը
XVIII դ.	Լուսավորության դարը Եվրոպայում և Ամերիկայում
1775–1783 թթ.	Անկախության պատերազմը և ԱՄՆ–ի առաջացումը
1784 թ.	Շոգեմեքենայի ստեղծումը Ջեյմս Ուատտի կողմից
1789 թ. հուլիսի 14.	Բաստիլի գրավումը: Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության սկիզբը
1789 թ. օգոստոսի 26.	«Մարդու և քաղաքացու իրավունքների հռչակագրի» ընդունումը
1792–1804 թթ.	Առաջին հանրապետությունը Ֆրանսիայում
1804–1814 թթ.	Նապոլեոն I: Առաջին կայսրությունը Ֆրանսիայում
1806 թ.	Հռենոսյան միության ստեղծումը, Գերմանական ազգի սրբազան հռոմեական կայսրության վերացումը
1810–1820–ական թթ.	Անկախության պատերազմները Լատինական Ամերիկայում
1812 թ.	Նապոլեոն I–ի արշավանքը Ռուսաստան
1814–1815 թթ.	Վիեննայի վեհաժողովը, Սրբազան դաշինքի ստեղծումը
1821–1830 թթ.	Հույների ազատագրական պատերազմը և Հունաստանի անկախացումը
1839–1876 թթ.	Թանզիմաթի դարաշրջանը Օսմանյան տերությունում
1861 թ.	Ճորտատիրության վերացումը Ռուսաստանում
1867 թ.	Ավստրիայի վերածվելը Ավստրո–Հունգարիա տերության
1868 թ.	Կայսերական իշխանության վերականգնումը Ճապոնիայում
1871 թ. հունվար	Գերմանական տերության հռչակումը
1877–1878 թթ.	Ռուս–թուրքական պատերազմը. Հայկական հարցի միջազգայնացումը
1899–1902 թթ.	Անգլո–բուրական պատերազմը
1904–1905 թթ.	Ռուս–ճապոնական պատերազմը
1905–1907 թթ.	Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը
1905–1911 թթ.	Հեղափոխությունն Իրանում
1905 թ.	Աշխարհում առաջինը Ֆրանսիայում եկեղեցին անջատվեց պետությունից, իսկ դպրոցը՝ եկեղեցուց
1908 թ.	Երիտթուրքական հեղաշրջումը
1911–1912 թթ.	Հեղափոխությունը Չինաստանում: Ցին արքայատոհմի անկումը
1912 թ. հոկտ. – 1913 թ. մայիս	Բալկանյան առաջին պատերազմի սկիզբը

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ, ԵՐՎԱՆԴԻ ԳՐԵԿՅԱՆ, ԳԱԳԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ,
ՎԱԼԵՐԻ ՂԼԵԶՅԱՆ, ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ

ՀԱՄԱՇԵԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

10-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍՔԵՐԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

Վերահրատարակություն

Հրատարակչության տնօրեն՝
Խմբագիր՝
Սրբագրիչ՝
Համակարգչային ձևավորումը՝
Շապիկի համակարգչային մշակումը՝
Քարտեզագիր՝

Էմին Մկրտչյան
Հովհաննես Զաքարյան
Սերժ Մելքումյան
Գրիգորի Հարությունյանի
Արևիկ Հակոբյանի
Գրիգոր Բեգլարյան

ISBN 978-99941-1-634-8

Տպագրությունը՝ օֆսետ: Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսետ:
Ծավալը՝ 12 տպ. մամուլ: Տառատեսակը՝ GHEA Mashtots:
Տպաքանակը՝ 17 734: Պատվեր՝ 03/Հ-17:

«ԶԱՆԳԱԿ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
Էլ. փոստ՝ info@zangak.am, Էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am
Ֆեյսբուքյան կայքէջ՝ www.facebook.com/zangak

